

А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібаева, Ж.Н. Нұрлыбаева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

**Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика
бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық**

11

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
сарапшыларымен келісілді

Алматы «Атамұра» 2020

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 84(5Қаз)я72
А 37

Оқулық Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі бекіткен жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математика бағытындағы 10–11-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.

Шартты белгілер

	– ойталқы		– тірек сөздер
	– ой бейнелеу		– тыңдалым тапсырмалары
	– ой зерделеу		– қаламгер, ғалым пікірі
	– ой түйін		– теория
	– сөздік		

Ақтанова А.С. және т.б.

А 37 Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық/А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібәева, Ж.Н. Нұрлыбаева. – Алматы: Атамұра, 2020. – 224 бет.

ISBN 978-601-331-778-6

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 84(5Қаз)я72

ISBN 978-601-331-778-6

© Ақтанова А.С., Жүндібәева А.Қ.,
Нұрлыбаева Ж.Н., 2020
© «Атамұра», 2020

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушы, жаңа оқу жылының сәтті басталып, үлкен табыспен аяқталуына тілектеспіз. Әдебиет – өмірдің көркем бейнесі. Әдебиет арқылы адам өзін, айналадағы табиғатты, өмір сүріп отырған қоғамын, өткен тарихты таниды. Әдебиет бізді көркем сөйлеуге, көркем ойлауға үйретеді. Ойы көркем адамның жаны да сұлу. Сондықтан биылғы оқитын туындыларымыз адам жанының ерекше шабыттану сәттері мен биікке құлаш ұруы сияқты асқақ дүниелерге құрылған.

Көркем шығарманы оқырман мен жазушының сырласуы деп түсінген жөн. Оны оқу арқылы біз автор мен кейіпкердің ішкі әлеміне үңілеміз. Әдебиет – танымның бір түрі, қаламгер жасаған әдеби өлем біздің ой-санамызда жаңа рухани кеңістіктің есігін ашады. Сондай-ақ шығарма идеясын анықтап, автор қолданған сюжеттік желідегі оқиғалар мен көркемдегіш құралдардың өзара байланысын саралай білуіміз қажет.

Әдебиетті пән ретінде оқудың басты мақсаты – ойымызды еркін түрде ауызша және жазбаша жеткізу, пікір білдіргенде нақтылы дәлелдер тауып айту, өмірдегі белгілі бір құбылыстар мен жағдайларды салыстыра алу, баға беру, анализ жасау сияқты қабілеттерді арттыру. Әдебиеттің эстетикалық қуатын бойға сіңіру арқылы дүниенің сұлулығын танып, әдемілікті бағалауды үйреніп, танымдық және коммуникативтік дағдыларды қалыптастырамыз. Бір сөзбен айтқанда, әдебиет – өмірдің сан қырлылығын көркем түрде танытатын тәрбие құралы.

Авторлар

ОҚУЛЫҚ КАРТАСЫ

Шығарма	Авторы	Жанры	Теория
«Атау кере»	Оралхан Бөкей	Повесть	Көркемдік деталь
«Дала, сенің ұлыңмын»	Жарасқан Әбдірашев	Өлең	Эпиграмма
«Өмірзая»	Баққожа Мұқай	Роман	Ішкі монолог
«Пәтер іздеп жүр едік»	Ерболат Әбікен	Әңгіме	Сатира
«Абай жолы»	Мұхтар Әуезов	Роман-эпопея	Эпопея, көркем бейне, типтендіру, көркемдік уақыт, прототип, ұлттық характер
«Қызыл кітап»	Қадыр Мырзаліев	Поэма	Поэма
«Тойдан қайтқан қазақтар»	Сұлтанәлі Балғабаев	Комедиялық драма	Комедия

КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Көркем шығармада уақыт пен кеңістік тұтасып келіп, белгілі бір оқиғалар тізбегін оқырманға айқындап көрсетеді. Көркемдік уақыт пен кеңістік – кез келген көркем шығарманың: ол музыка болсын, бейнелеу өнері болсын, театр болсын ажырамас бөлігі. Кеңістік пен уақытсыз көркем шығарма болмайды. Көркем әдебиетте кеңістік пен уақыт, ең алдымен, автордың оқиғаларды рет-ретімен тізбектеп, сюжет құруынан көрінеді.

Көркемдік уақыт – шығармада суреттелетін және оқырман назарындағы уақыт. Ол нақтылы уақытқа қарағанда, оқырманның қабылдауына тәуелді. Уақыт шығармадағы оқиғалардың бір-бірімен байланысы әрі жүйеленген сюжеті арқылы сипатталады.

Көркемдік кеңістік те көркем әдебиеттің маңызды бөліктерінің бірі. Кеңістіктің мәтіндегі басты рөлі – оқиға кейіпкерлерінің өзара орнын анықтап, сюжеттік байланыс орнату. Көркемдік кеңістік – кейіпкерлердің болмысын көрсететін негізгі құрал.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ (1943–1993)

Жазушы, драматург Оралхан Бөкей 1943 жылы 28 қыркүйекте Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданының Шыңғыстай ауылында дүниеге келген. Қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін 1969 жылы бітірді. Алғашқы еңбек жолын Шығыс Қазақстан облысының Үлкен Нарын ауданындағы «Еңбек туы» газетінде корректор, аудармашы, редактордың орынбасары болып бастаған. Жазушының журналистік очерктері кейіннен үлкен әдеби туындыларға айналды. Повестер мен әңгімелерінің тұңғыш жинағы 1970 жылы «Қамшыгер» деген атпен жарық көрді.

Жазушының «Үркер» (1971), «Қайдасың, қасқа құлыным» (1973), «Мұзтау» (1975), орыс тіліне аударылған «Жасынның ізі» – «След молний» (1978), «Ән салады шағылдар» – «Поющие барханы» (1981), «Сайтан көпір» – «Крик» (1984), «Зымырайды поездар» – «Поезда проходят мимо» (1985), «Кісікиік» – «Человек-Олень» (1987) әңгіме-повестері бар.

Шығармалары неміс, болгар, ағылшын, венгр, араб, қытай, жапон және ТМД елдерінің көптеген тілдеріне аударылды.

1976 жылы «Құлыным менің» пьесасы үшін Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты, 1978 жылы «Найзағай ізі» повес-

тері мен әңгімелері үшін Н. Островский атындағы Бүкілодақтық әдеби сыйлықтың лауреаты, 1986 жылы «Біздің жақта қыс ұзақ» повестері мен әңгімелері үшін Абай атындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды.

Оралхан Бөкей Үндістанға барған шығармашылық іссапарында 1993 жылы 17 мамыр күні қайтыс болды.

Менің повестерімдегі, әңгімелерімдегі барлық сюжеттер туған жер туралы естеліктер, жас шақтағы болған оқиғалармен байланысты... Менің жерлестерім – мінездері бірқалыпты, адал және жүректері ашық адамдар. Әйтеуір, не жазсам да өз заманымды, сол заманда табан ет, маңдай терін жұмсап жүрген қарапайым еңбек адамдарын тілге тиек етуге тырыстым.

*Оралхан Бөкей,
жазушы*

Оралхан Бөкей жиырмамыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең сүлей суреткерінің бірі ретінде әлемдік танымалдыққа ие болды. Оралхан азғантай ғұмырында сондай асқаралы биікке өзін де, елін де, туған әдебиетін де шығарып үлгерді.

*Әбіш Кекілбаев,
жазушы*

Оралхан өзі туған табиғатына ұқсас еді. Алтайдай асқақ, оның оқ жетпес құзар шыңдарындай биік еді! Заңғар тауларынан құлап аққан өзендеріндей тасқын еді. Тауларының сілемдерін жайлаған ерке еліктеріндей елгезек еді. Өркеш-өркеш тастарындай ірі еді. Қалам сілтеген алыптардың бірі еді. Шығыстан жарқырап шыққан жұлдыз еді.

*Қасым Қайсенов,
жазушы*

Көркемдік деталь (бөлшек, бедер-белгі) – мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекеленген сипат-белгілері.

Кейіпкердің мінезіндегі, кескін-келбетіндегі, іс-әрекеті мен сөйлеу мәнеріндегі немесе шығарманың сюжеттік желісіндегі, композициялық құрылысындағы жекеленген ерекшеліктер немесе суреттеменің, баяндаудың дәлдігін, нақтылығын арттыра түсетін өртүрлі бояу-нақыштар – міне, осылардың қай-қайсысын да көркемдік деталь ретінде алып қарауға болады.

*Зәки Ахметов,
академик*

АТАУ КЕРЕ*
(ҚАУІПТІ БУДАН)
(повестен үзінді)

*Ара жасаған қоғамдық өмірдің деңгейіне жету үшін
адам баласының алдында әлі талай ұзақ жол жатыр.*

Метерлинк

Көптен кеткен көмусіз қалар.

Халық нақылынан

Ормандағы отбасы

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.3.1 – шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

■ Атау кере, будан, аралар, Алтай тауы, орман, қарағай, табиғат.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ повесть үзіндісін түсініп оқу;
- ✓ повесть үзіндісінің негізгі идеясын анықтау;
- ✓ берілген үзіндінің композициялық жүйесіне талдау жасау;
- ✓ кейіпкерлердің мінез ерекшеліктерін саралау.

Ол Бек-Алқаға жылына бір рет міндетті түрде қатынайтын. Туған ауыл, ел-жұртын емешегі үзіліп сағынғандықтан емес (қайбір екі туып, бір қалғаны бар), жыл бойғы табан ет, маңдай тердің құнын шығарып, ұшы-қиыры таусылмас шаруасының шалғайын қайыру үшін етектегі елге – Үлкен Жерге асығатын. Ал шаруа, басқаны қайдам, Ерік үшін

*«Атау кере» сөзі дефиссіз, шығарма жанры «повесть» деп бағдарлама бойынша берілді (ред.).

қайта айналып орнына келе берер күн мен түн секілді мәңгілік қозғалыстағы, мәңгілік айналымдағы дүбірлі дүние, таусылмас қазына.

Тоғай іші гүлдеген қан базар тіршілік: жігіттің білер-білмес жәндіктері сайран салуда. Өлдебір талдың жапырағына ара келіп қонды. «Баларасы екен. Бұл маңда кімнің омартасы бар еді?» деп есіне түсіріп еді, ешкімнің есімі есіне орала қоймады. Өлгі баларасы ендігі сәтте көкбестінің белін мықшитып тұрған тері қоржынды айналсоқтай бастады. «Пәтшағардың иісшілін» деп, бар шаршауын арадан алғысы келгендей қамшысымен тартып жіберіп еді, мұндай дәлшіл болар ма, сеспей қатқаны. Қара жолдың үстіне ат тұяғы ойған шұңқыршада түк-түк аяғы дірілдеп біраз жатты да, жантәсілім болды.

«Есектің еті арам, күші адал» дейді екен қазақтар, ендеше, ара жазғанның «тартқаны – бал, шаққаны – у» деп, осынау ойдың санасына орала кеткеніне насаттанғандай атқа қонды. Тоғай арасындағы суыртпақ жол ауылдың шетіне алып шықты. Бұл кезде күн екінтіге таяп, бағанағы ыстықтың беті қайта бастаған.

Қандауырдан төрт құбыласы сай мұра қалмаған, тек Ерік ержеткенде ғана бұл шаңырақтың шашылып кеткен шаруашылығы жинақталып, берекесі кіріп еді. Шешесі айтып отырушы еді: «Ұлым менің әкеме тартқан пысық, қолы месекерлі. Бірақ...» Сол «бірақтың...» ақыры әлі күнге айтыла қойған жоқ.

* * *

Ерік ауылдағы барлық шаруаларын тындырып, керек-жарағын түгендеп болған соң, түнде тоғай арасына арқандап қойған көкбестіні жетектеп өз үйіне келді. Қараса, қақпасы ашық қалған екен. Қайран қала, атын жетектеген күйі аулаға кірді. Көкбесті құлағын тіге қорс ете түсті. Тура есік алдында бүк түсіп ұйықтап жатқан алба-жұлба адамды енді ғана байқаған Ерік те сескене тұрып қалды. ...Еңкейіп барып алқам-салқам жағасынан жұлқылады, – былқ етер емес. «Мына нәлеттің түрі таным» деп ойлады. Әсіресе, құс қанатындай иіле біткен қап-қара қасын көрген секілді. Үңіле жақындап еді, тұла бойынан мұңкіген жағымсыз иістен тыжырына шегініп кетті.

– Құдай берді! – деп орнынан қуана тұрды. – Издегенім сен едің! «Өлмегенге өлі балық» деген осы, Ерік. Аманбысың, кластасым?

...Көтерем сиырдай орнынан әрең көтерілген. Көтерілген соң буынын мықтап тұрып бекіте алды да:

– Танымай тұрмысың, Қарабауыр? Баяғы кезім болса, аяғыңды аспаннан келтіре едім, – деді.

...Қайран қалмасқа амалы жоқ еді, өйткені ол «Қарабауыр» деген намысын шабақтар сөзді жалғыз-ақ адамнан еститін және кек қайтаруға шамасы жетпей, бейамал күй кешіп, іштей кектенетін және де анау иілген құс қанат қастың астындағы аялы қара көзде әмбе жылт еткен ұшқынды да бір-ақ жігіттен көрген, көрген сөтте ғана бас бермес асау мінезі пәс тартып, мысы басылатын. «Сол, – деп дауыстап жіберді. – Соның өзі. Таған ғой мынау!» Иә, оның алдында адам сиқынан айырылып, ербиіп тұрған маскүнем мектепте он жыл бойы бір партада отырған, Алматыда бес жыл қатар оқыған, аспирантураны тауысқан, ешкім жауырынын жерге тигізіп көрмеген жігіттің сұлтаны, қыз-келіншектің сырттаны Таған еді! «Құдай-ау, бұл қайдан жүр? Өлмеп пе еді?»

– Иә, мен әлі тірімін, Қарабауыр! – деген сөзден селк етіп, сасқақтап ойын жинап алды.

– Мықты екенсің онда. – Басқа еш нәрсе аузына түсе қойған жоқ.

...«Өбден біткен екенсің, Қарабура (бұл Тағанның бір кездегі лақап аты еді. Бүгінде оны ешкім де бұлай атап, әспенсітпейді). Адамдықтан кері азып, маймылға айналып-ақ кеткен екенсің».

* * *

Атақты «Мұзтау» деп аталатын шың Алтайдың мәңгі жығылмас, шаңырағы шайқалмас ақ отауы сынды еді. Міне, осынау шілденің ми қайнатар ыстығында пұшпағы шетінемей жататын, мұз құрсаулы шыңның алқымынан бұлақ болып басталып, арыны қатты арқыраған өзенге айналатын суды жергілікті қазақтар «Қатын суы» деп атағалы қа-а-а-ша-ан, одан бері де мың жыл өткен шығар-ау. Сол, әсіресе бас жағы ақайран болып басталып, Таулы Алтай өлкесіне жақындағанда тау-таудың омырауынан сандаған бұлақ саулап қосылып, мөлдірленіп барып Обьқа құятын ағынды өзеннің солтүстігін алтайлықтар, оңтүстігін қазақтар жайлайтын. Қатын-Қарағай ауданы мен оған іргелес Үлкен Нарын ауданының үйір-үйір жылқысы, қора-қора қойы, табын-табын сиыры жаз бойы емін-еркін шүйгіндеп, тау басына алғашқы қар түскенде ғана етекке мамырлай көшуші еді. Міне, сол Қатын суына Тихой (Тихая) өзені келіп құятын. Осы бір шағын өзеннің ерекшелігі сол, Алтайдан мұқым өзен күнбатысқа бет алса, «Тихой» керісінше терең сайды қуалап күншығысқа ағатын. Өрге қарай аққан өзен тоқтап тұрған су секілді толқынсыз, айғай-шусыз, жым-жырт жатар еді. Бәлкім, сондықтан да «Момақан» деп атап кеткен секілді. Қатынға құйған Момақанның мөлдір суы біразға дейін ашулы өзеннің аққұла суына қосылмай, түсін бұзбастан қатарласа – жағаласа ағып барып, күштінің ырқына көнгендей өз бояуынан, өз келбетінен, өз тағдырынан айырылатын, жарықтық. Дәл осы

үлкенді-кішілі екі өзеннің құйылысындағы алақандай жазықта ағаштан қиып салған керіскедей үй тұр. Арпалысқан әлемнің әлегінен, даңғаз да мазасыз тіршілігінен қашып келіп немесе ұлы шерулі көштен адасып қалып, жападан-жалғыз қалған бұл үйдің иесі – біз жоғарыда әңгіме еткен Ерік есімді омарташы жігіт. Алматыдағы дене тәрбиесі институтын бітірген, күрестен спорт шебері Еріктің жалпақ дүниенің барлық қызығынан жеріп, атты адам араға бір қонып (онда да жаз айында, қыста жан баласы қатынай алмайды), өрең жетер ит өлген жерге кетуінің сырын ешкім де білмейді. Бұл үйдің ала жаздай анда-санда келіп тұрар жалғыз-ақ қонағы бар. Ол – орманды өрттен қорғаушы, вертолетші жігіт Прохор Александрович Лаптев. Омарташы мемлекетке тапсырар балды осы кісіден беріп жіберетін және Үлкен Жермен арадағы байланыс тек Лаптев арқылы жасалар еді.

Бөрінен де бұрын ес біліп, етек жапқалы, барлық ғұмырын қадірлі халқы, жағалай жұртымен өткізіп, «Көппен көрген ұлы той» деген ұлағаты сөзді имандай тұтып келген Еріктің шешесі Нюра Фадеевнаға да қиын тиді. Ал Еріктің жары Айнаға Қап тауын асып кетсе де бәрібір, күйеуі қайда – бұл сонда, қосағымен қоса ағарудан өзге арман да, мақсат та жоқ. Тау қойнауындағы жалғыз үйдің күйбің-күйбің шаруасы жалықтырған емес, белі талып шаршаған да емес. Енесі жасы ұлғайған адам, оның үстіне, міне, жарты жыл болды саржамбас күй кешіп, төсек тартқан сал ауру, екі аяғын баса алмайды, оның асты-үстін тазалап, тамағын әзірлеп, сусын жұтқызып отыру да Айнаның мойнында. Ара бағу – қолы білген адамға әуресі жоқ таза жұмыс: өздері жайылады, өздері еңбектенеді, өзін ғана емес, өзгені де асырайды, тек уағында тексеріп, дер кезінде балын жинап, ауру-сырқаудан сақтасаң, шаш-етектен байлыққа батырар берекелі шаруа. Бірақ бұл үйде ара өсіруден басқа да тіршіліктің көзі мол. Тайынша, торпағын қоса есептегенде, оннан аса сиыр малы, бес-алты жылқы, елу шақты қойдың қысқы азығын дайындаудың өзі-ақ ерлі-зайыптыларды сүріндіріп жығатын.

Пештің үстіндегі қазандағы су жылыған соң, жез құманға құйып Нүрке кемпірге (ауылдастары Нюраны «Нүрке» деп атап кеткен) апарды. Ол ояу еді. Көріліктен бе, әлде екі аяғы сырқырап тынышын ала ма, өтеш алғаш шақырғаннан-ақ, қыбырлап, жөткірініп ояу жататын. Темір төсегінің аяқ жағына байлап қойған қайыс белдеуден тартып, басын көтерді. Айна да жастығынан демеп, арқасын тиянақтап қойды.

– Шүкір, күн бүгін де ашық екен, – деді Нүрке кемпір келіні құйған шым-шым сумен беті-қолын жуып.

– Иә, шайдай ашық, апа.

– Жалғыз өзіңе қиын болды-ау, менің түрім болса мынау, тобанаық болып ас ішіп, аяқ босатқан.

– О не дегеніңіз, апа, осы күніңізге зар болып қиналмасақ. Ерік бүгін келер.

Нүрке кемпір сау кезінде дәрет алып, намаз оқып әдеттенгендіктен бе, ұзақ жуынатын. Бір қолымен жез легенді, екінші қолымен жез құманды ұстап тұрған Айна енесінің осынау туа біткен кірпияз тазалығына таңғалатын әрі сүйсінетін. Қазір де сәл жымып, асықпай су құйып тұр.

– Рақмет, Айнаш! – деді қос білегін, бет-аузын асықпай сырбаздай сүрткен Нүрке.

...Иен таудың ішінде пішен үйіп жүрген келіншек екі қолы жұмыста болғанымен, ойы алыста, бәлкім, біз түсіне бермейтін басқа-басқа, тек бір өзі ғана байыбына баратын өзге-өзгеше әлемі бар шығар-ау. Рас, жалғыз жүргенде кісінің ойына оралмайтын дүние жоқ, армандамайтын, қиял құсын құшырлана ұшырмайтын биік жоқ. Сыңарынан айырылған аққудай, жаулығы ағараңдап, шөп жинап жүрген келіншек көбінесе өткенін, қайтып қайырылмастай қош-қошын әлдеқашан айтқан қыз кезін – қырмызы шағын есіне алар еді. Сол қызығы мол қыз кезі көлбеңдеп, кей-кейде көз алдынан өтіп бара жатар еді; жалқы сәт, аялдашы, ежелгіні еске алып сырласайықшы дегендей ұмтылғысы, ұстағысы келер еді; боталаған жанарын жұмыстан мүйізденген қолымен уқалап қалғанында буалдыр сағым, бұрқыраған Қатын суын ғана көрер еді. Айнаның жалғыз-ақ алданышы бар еді, ол – еңбек.

«Мен Ана ара емеспін, – деп ойлайтын ол. – Мен жұмыс арасымын. Өмір бақи ұйқы дегенді білмейтін, сеспей қатқанынша шырын жинап, ызыңдап өтер байғұс аралар сол толассыз еңбегін өзгелер жеп жатқанын қайдан сезінсін?! Ал адамның айырмашылығы еңбек-егіннің жемісін теріп жеуінде, ертеңгі мұрат-мақсаттарға талпынуында емес пе? Олай болса... мен кім үшін жан ұшыра жанталасамын? Орысша айтқанда: «Во имя чего?»

Осы бір азғынды ой соңғы кезде Айнаның миын шіркейдей айналдырып алды.

«Сонда не істеу керек?»

Білмейді, білсе өстіп өгей өмір кешіп жүрер ме еді. Тағы да бие сауымы болды.

Атау кере – ұзақ ауырып, халі нашарлаған адамға дайындалатын тамақ. Қазақ ырымында бұл – науқастың соңғы асы.

Омарта – балараларының ұясы.

Екінті – түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасы.

Месекерлі – қолынан іс келетін, шаруақор (Шығыс Қазақстанда кездесетін диалект).

Өспенсіту – дандайсыту, есірту, тым көтермелеу, асқақтату.

Қап тауы – шығыс әдебиетінде, аңыз-әңгімелерде жиі айтылатын тау аты. Қап тауы қазіргі Кавказ тауы деген де пікір бар.

Жез құман – қолға су құюға арналған, жезден жасалған тұтқалы, қақпақты, шүмекті сопақша ыдыс.

1. Повестің толық нұсқасын оқып шық.
2. Повесть неліктен «Атау кере» деп аталған? «Қауіпті будан» дегенді қалай түсінесің?
3. Повестің ең негізгі көтерген тақырыбы, идеялық түйіні не?
4. Бек-Алқаға жылына бір рет міндетті түрде қатынайтын Ерік кімді кездестірді?
5. Тау қойнауындағы жалғыз үйдің тұрғындары кімдер? Олар немен шұғылданады?
6. Дене тәрбиесі институтын бітірген, күрестен спорт шебері Еріктің омартаны кәсіп қылуының сыры неде жатыр деп ойлайсың?
7. Айнаның ой-толғаныстары мен іс-әрекеттерінен ұлтымызға тән қандай ерекшеліктер байқалады?
8. Неліктен шығармада аралар тіршілігі адамдардың тіршілік әрекетімен ұштастырыла баяндалған?

1. Повестің кейіпкерлер әлемін «Кластер» әдісімен топтастыр.
2. Бір кездегі от ауызды, орақ тілді Тағанның құлдырап, бейшара кейіпке түсуіне қоғамның кінәсі бар ма? Ойыңды «ПОПС» формуласы арқылы жеткіз.

Үлгі:

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Төртінші сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім.

3. «Концептуалды кесте» әдісімен үзіндідегі кейіпкерлердің өмірге қызығушылықтары мен адами қасиеттеріне талдау жаса.

Кейіпкер	Өмірге қызығушылығы	Адамгершілік қасиеттері	Кейіпкерге берілетін баға
Ерік			
Таған			
Айна			

1. Еріктің құрдымға кеткен Тағанды көргенде қуанып кетуінің себебі неде деп ойлайсың? Пайымдауыңды жаз.

2. Берілген үзіндіні тыңдап, көркемдегіш құралдарды тауып, талдаңдар. Шығарма идеясын ашуда олардың рөлі туралы айтып беріңдер. Уақыт: 7 минут.

«Мен Ана ара емеспін, – деп ойлайтын ол. – Мен жұмыс арасымын. Өмір бақи қықы дегенді білмейтін, сеспей қатқанынша шырын жинап, ызыңдап өтер байғұс аралар сол толассыз еңбегін өзгелер жеп жатқанын қайдан сезінсін?! Ал адамның айырмашылығы еңбек-егіннің жемісін теріп жеуінде, ертеңгі мұрат-мақсаттарға талпынуында емес пе?» – деген үзіндіні негізге ала отырып, жалпыадамзаттық құндылықтар туралы шағын эссе жаз.

Кері байланыс: «Сөйлемді аяқта»

Мен мынаны білдім	
Маған қызық болғаны	
Маған қиын болғаны	
Мен мынаны жасай алдым	
Мен мынаған таңғалдым	

Ене мен келін

Оқу мақсаттары:

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.1.1 – әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Өмір тарихы, қазақтар мен кержақтар, сыйластық, ене мен келін, тәрбие, отбасы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ повесть үзіндісінде берілген ұлттық құндылықтарды анықтау;
- ✓ ұлттық құндылықтардың ғаламдық тақырыптармен байланысын саралау;
- ✓ берілген үзіндінің композициялық жүйедегі орнын тауып, талдау.

– Сіз ол кісіні шын жақсы көріп қосылдыңыз ба? – деп Айна оқыстау сұрақ қойған.

– Ой, ол бір таусылмас хикая, – деді енесі жастығына жайғаса жан-тайып.

– Айтып беріңізші, апатай. Сіздердің өмір тарихтарыңызды мен білмеймін. Еріктен қанша рет қадалып сұрасам да... айтпай қойды. Түріңіз болмаса сізді орыстың қызы деуге кісінің сенгісі келмейді. Мен осы үйге келін болып түскеннен бастап, өз тіліңізде ләм деп сөйлегеніңізді естіген емеспін, әлде ұмытып қалдыңыз ба?

– Соны өзім де білмеймін, – деп жымыған кемпір әдемі де әсерлі әлдене есіне түскендей жадырап сала берді. Ньюра, яғни қазақтар Фадейдің қызы Нүрке деп атап кеткен бұл кісі жас кезінде сұлу да сұңғақ болғаны осылай оқта-текте көңілденіп көзінде ұшқын ұялағанда, әйгіленіп қалатын. Әсіресе, үлкен де ұялы көк көзі қартаймай, жалт етіп қарағанда, жанарынан нұр төгіліп, жаныңды шуаққа бөлейтін. Сөйлеген сөзі орнықты әрі байсалды. Жүріс-тұрысынан да бекзаттық пен абзал аналық сезілуші еді. Алғаш осы үйдің табалдырығын аттаған күні Айна жерге кірердей ұялып еді. Оған кінәлі – Ерік, анасының ұлты орыс екенін айтпаған. Оны жаңа түскен келін қайдан білсін, алдынан шыққан орыс әйеліне «Здравствуйте» деп сәлем берген. Сонда енесі таза қазақ тілінде: «Қадамың құтты болсын, қарағым! Қосағыңмен қоса ағарып, бақытты ғұмыр кешіңдер», – деп алақанын жайып заулатып бата беріп, құшақтап бетінен сүйіп еді. Одан бері де он жыл уақыт өткен екен-ау... уақытты уысына ұстап тұрар кім бар?..

– Мен Еріктің әкесі Қандауырға тұрмысқа шыққан жылы, жарықтық атамыз, атын атау әдепсіз болар, қайын атамды айтамын, – деп пысықтай түсіндірді, – Меккеден оралып, қажы атанып қайтқан. Үркердей үш келінін бірдей, оның ішінде мен де бар, мұсылманша оқытып, хат танытты. Мен сол күннен бастап бес уақыт намаз оқып, шарифаттың шәлісін жамылдым. Оны өзің де білесің, Айнажан, екі аяқтан айырылғанша ораза-намазды қаза қылғаным жоқ. Қайын атамыздың іслам діні жайында, пайғамбарлар мен сахабалар туралы әңгімесі бізді ешқашан жалықтырмайтын және біз күмән-күдіксіз сенетінбіз. Алғашында мен қазақ тілін

жарытып білмейтінмін, мұқым ауыл балалары шүлдірлегенімді қызық көріп, сөйлете беруге әуес еді... Иә, ол да бір дәурен, қимас шақ еді-ау.

...Әке-шешем және бүкіл Фадеевтер әулеті қазаққа тұрмысқа шығатынымды естігенде үзілді-кесілді қарсы болды, әкем мен ағайым тіпті өлтіреміз деп те қорқытты. Біздің кержақтар – орыстың ішіндегі төменгі жақтан ауып келген аса діншілі. Естуімше, патша ағзамның өзі ішкері жаққа жер аударыпты, неге екенін білмеймін, «кержақтар» атанғанбыз.

– Үйінен су бермейді екен, ал алда-жалда су сұрап іше қалсаң, сол ыдысты қайтып пайдаланбайды екен, бөтен біреу ұстаған есіктің тұтқасын ыстық сумен жуады екен деуші еді, рас па? – деп сұрады енесінің әңгімесін ұйып тыңдаған Айна.

– Баяғыда одан да сорақы әдеттері бар еді, қазір оның жұрнағы да қалмай, жергілікті елмен сіңісіп кетті ғой... Әкемнен гөрі шешем қатал болды. Мені Қандауыр бір-ақ күннің ішінде алып қашып, ауылына алып барған күннің ертеңінде, артымыздан шешемнің өзі бастаған қуғыншылар келді, түрлерінен адам шошырлық ашулы, бөрінің қолында мылтық. Төбелес, барымта десе қолы қышып, ереуілдеп кетер қазақтар қарап қалсын ба, барында шиті мылтық, жоғында шоқпар-сойылдарын қоқайтып олар да «мен атайын, сен тұр» деп қаптады. Сонымен не керек, екі жақ бітімге келісе алмай «тұрысатын жерін» белгілеп, Бек-Алқаның ағаштан ада беткейіне қарай бет алған. Кержақтардың оқтаулы мылтығына қарсы төтеп берер қару қазақтарда жоқ еді, тек бірен-саран аңшылары ғана қолдарына шиті мылтығын ұстап, намыстың айдауымен қиқулап жөнелген. Екі ауыл қанды шайқасқа қас қағым сәтте өзір болды. Құлынды бие беріп, сатып алған бесатарын мойнына асып, Қандауыр да аттанып кетті. Торғын шымылдықтың ар жағында толған айдай толысып мен отырмын. «Қанды аяқ болды-ау шоқынды» деп мені қарғап-сілеп абысын-ажындарым жүр. Шымылдықты ашпаған күйі атам тіл қатты:

– Келінжан, өзің бөтуға келтірмесең, екі елдің арасы ашылып, азаматымыздан айырылғалы тұрмыз. Сені ықылассыз алып кетті деп, күш бермей тұр... менің қазақша сөзімді түсіндің бе?

– Ұқтым, ата, өзім барайын, – деп шымылдықты сыдыра атып шыққаным. Бұл оқыс қимылдан шошына шалқалап, «Астапыраллалап» шегіншектеген атама қараған қайда, кермедегі кербестіге міне шаптым. Үстімдегі қазақша кигізген бүрмелі етек көйлек желбіреп, басымдағы үкілі тақияны жел ұшырып өкетті. Екі жақтың жігіттері сақадай-сай, бетпе-бет келіп тұр екен, тура орталарына ағызып шықтым. Өз туғандарыма: «Мен өз еркіммен келген адаммын. Мен Қандауырды сүйемін! Тоқтатындар шайқасты!» – деп орысша да, қазақша да үш рет қайталап, дәл орталарында атымды ойнатып тұрып алдым. Не істерлерін білмеді.

Атыса жөнелейін десе, оқ маған тиюі мүмкін. Осы кезде шешем келді жаным: «Ақымақ қыз, қайт үйге! Дінімізді қорлама!» – деді мені қамшымен тартып жіберуге ыңғайланып. «Айналайын анашым, бер батаңды, амалым жоқ, екіқабатпын» дегенімде ғана жібіп, зар еңіреп жылады-ай. Ал мен бұл сөзді өтірік айтып едім. «Қор болғаның осы... қызым... енді қайтып сенің қара жүзіңді, ...бетіңді көрмеймін, лағынет, лағынет!» – деп аттарын ойнақшытып, көздері қанталаған туыстарымды ертіп, кері шаба жөнелді. Ат шаптырып той жасады, қазақтардың барлық ырымымен Қандауыр екеуіміздің некемізді қиды. Құдай-ау, әлі есімде: басымда кимешек, шылауыш киіп, ақ шатырдай боп бие саууға шыққанымда, бүкіл ауыл мез-мейрам боп қарап еді-ау. Өсіресе, бір тізелеп биенің борбайына жабыса қалғанымда – кержақ қызынан мұндай өнер күтпеген атам: «Көресіңдер әлі, бұл келінім барлығыңнан озады», – деп масаттанған. Ал Қандауыр екеуіміз қосылмай тұрып-ақ қазақтардың бүкіл тұрмыс-тіршілігіне жасырын дайындалғанбыз, ана тілін үйреткен де Қандауыр.

– Қандауыр деген не сөз? – деді Айна енесін қымтаңқырап қойып.

– Тек, о несі-ай, атасының атын атағаны несі...

– Кешіріңіз, – деді қызара ұялған келіні. – Байқамай қалдым, өншейін сөз төркінін білгім келіп еді...

– Шешем марқұм, күйеуі Фадей өлген соң, бүкіл шаруашылықты өз қолына алған өжет те өркөкірек кісі еді. Қазіргі қазақтар «Бек-Алқа», орыстар «Фадиха» деп атайтын село сол менің шешемнің иелігінде болатын. Кержақтардың ішіндегі ең шонжарлысы, мыңдап марал өсіріп, пантысын Қытайға сататын. Жас кезімнен мен де тағы маралды тау-тастан қуып, ат құлағында ойнап өстім. Шіркін-ай, омартамыз қандай көп еді!.. Еріктің анау ербиген отыз шақты ұясы ширегіне де келмейді. Бүкіл орыстар, тіпті қоңсылас қазақтар да шешемнен зәресі қалмай қорқатын. Қандауыр екеуіміз ғана айбынынан жасқанбаған (кемпір күлімсіреді). Қорқатын себебі: Анна Филомоновнаның кісіні жадылайтын сұңғыла өнері бар-тын. Сен, Айнашжан, сенбе, Алла атынан айтайын, оқып-оқып қара суды теріс ағызатын. Талайға қас қылып қан қақсатты-ау, жарықтық. Сол сиқыршылық өнерін маған үйретемін деп жүргенде, қазаққа қатындыққа қашып, айырылып қалдым, сырын ешкімге ашпаған күйінде көз жұмды. Үйренбегеніме өкінбеймін де, бұл жалғанда адам баласына, мейлі ол жақсы, мейлі жаман болсын, қастандық жасағаннан қасіретті не бар, дұшпаныңнан кек алам деп күнәға бату, күпіршілік жасау қайсыбір дінде де иманды жол емес қой.

– Сіз, апа, анаңызға тартпаған екенсіз...

Хикая – орта көлемді сюжетті шығарма. *Бұл жерде:* ұзақ оқиға мағынасында.

Кержақтар – Нижегородск губерниясы Керженецк өзенінің бойынан жер аударылып келген орыс ұлты өкілдерінің этноконфессиялық тобы.

Панты – жас маралдың, шұбар бұғының дәрі жасауға қолданатын мүйіз қаны.

Жадылау – дуалау, сиқырлау деген мағынада.

1. Айна мен енесінің диалогін рөлге бөліп оқыңдар.
2. Үзіндідегі ене мен келін диалогінен нені аңғардың?
3. Нүркенің кескіп-келбеті, жүріс-тұрысы, мінез ерекшелігі қалай суреттелген?
4. Нюра қалай Нүрке атанған? Қандауырға тұрмысқа шығуы екі елдің арасына қандай жайсыздық әкелді?
5. Нүрке анасы Анна Филимоновнаның кісі жадылайтын өнерін неге құптамады?

1. Топта повесть үзіндісін талдап, сюжеттік желісі бойынша интеллект картасын құрастырыңдар.
2. Нүркенің портретіне мінездеме бер. Кейіпкердің ең маңызды әрекеттерін анықта. Сол бойынша кейіпкерге қатысты қорытынды жаса.

Кейіпкер	Портреті	Мінездемесі	Кейіпкердің ең маңызды әрекеттері	Өз көзқарасым
Нүрке				

Повестегі кейіпкерлер бейнесі жинақтау мен даралау арқылы жасалғанына назар аударыңдар. Шығарма кейіпкерлеріне қатысты үзінділерді повестен тауып оқып, «Үзінділермен жұмыс» әдісі бойынша 1-топ Айна бейнесіне, 2-топ Нүрке бейнесіне тұжырым жасаңдар.

Үлгі:

- 1) Менің ойымша, повестегі _____ бейнесі _____
- 2) Ойымды былай дәлелдеймін:
1-аргумент – _____
2-аргумент – _____
3-аргумент – _____
- 3) Ойымды дәлелдей отырып, мынадай қорытынды шешімге келдім:
_____

1. Үзіндіде ене мен келін арасындағы сыйластық қалай көрініс тапқан? Өз пікірлеріңді білдіріп, шағын пікірталас ұйымдастырыңдар.

2. Повестегі заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып баға бер.

Кері байланыс: «Сөйлемді аяқта»

Мен мынаны білдім	
Маған қызық болғаны	
Маған қиын болғаны	
Мен мынаны жасай алдым	
Мен мынаған таңғалдым	

Таған мен Шалдың әңгімесі

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең) жазу;

11.3.3.1 – шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

■ Табиғаттың сұлу бейнесі, еркін адам, таза ұрпақ, балалар болашағы, өмірлік ұстаным.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

✓ повесть үзіндісінен жазушы тіліне төн қанатты сөздер мен дәйексөздерді анықтау;

✓ тұрақты оралымдарды шығармашылық жұмыста қолдануға дағдылану;

✓ берілген үзіндінің негізгі идеясын анықтау;

✓ үзінді идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау.

Суық сумен жуынып, шөп тұнбасын ішіп, жаттығу жасап, шай ішкен соң, Қатын суын өрлеп жолға шықты. Осында келгелі алғаш рет үйден ұзап, орман аралағаны еді, біртүрлі тынысы кеңіп, шайыр аңқыған ағаш иісінен құшырлана жұтты. Санасы сау, бойы сергек. Жүз қадам жүрмей еңтігетін көкірегі тың, айқыш-ұйқыш сұлап жатқан молақтардан жеңіл секіріп өтіп, ойнақтай басады. Қолында қабығын аршып, қатырған қа-

йың таяғы бар, мүк басып шіріген томарды соққылап, жолшыбай кездескен барша тышқанға дәлдеп, жас балаша еріге желе-жортады. Қаңсып қалған қайран көңілінде желік бар, ол қайдан пайда бола қалған желік, өзі де білмейді, әйтеуір, жиырма бес жасы қайтып оралғандай ырғиды, ысқырынып әндетеді. Өзен жиегіндегі әбден пісіп, бүрісіп түсуге айналған қарақатты уысын толтыра асайды. Самырсынның басында самсап өскен балқарағай бүршігін қолындағы таяқпен ұрып құлатып, шағып көріп еді, қарамұрттанып пісуі әбден жеткен екен.

«Егер Еріктің айтқаны рас болса, ғажап Шал, – деп ойлады. – Жиырма-масыншы ғасырдың қашқыны тек мен ғана емес екенмін-ау. Қызық, өмірдің философиясы қандай? Екі баланы етегіне орап тауға тығылғанда, жалғанның жамандығынан құтыла ма?» Ойды ой қуалап, біраз жерге келіп қалған екен... Өрге қарай жүргендіктен ентігіп, шаршау тартқанын сезді. Бағанадан бері тек төмен қарап, құраған ағаштарды санағандай басын жерден бір алмап еді, өзенді жиектей шатқалға біткен орман сиреп, оң жағындағы жотаға көтерілгенінде тура алдынан маңдайы жарқыраған, найзадай шаншылған аппақ шоқыны көрді. Ұшар басында жаулықтай байланып, төбесін перделеп тұрар бұлт жоқ, қыркүйектің таза аспанына сұғынып кірген аппақ алып найза – жарықтық Мұзтаудың дәл өзі еді. Ал дегенде көзі шағылысып жасқанып қалған Таған көз үйрете келе сілейе қарады. «...Табиғат қате жібермейді, егер «ақымақты» дүниеге келтірсе, онда сол ақымақтың да бір нәрсеге қажет болатыны...» Осы бір пәлсапаны не бір жерден оқыған, не өзі ойлап тапты, қалай болғанда да есіліп-есіліп есіне түскеніне іштей мәз болып қуанды. «Демек, менің де тым керексіз болмағаным... Әйтеуір, бір қажеттілікке жарағаным... Ерік те солай...»

Тағанның қуанғаны осы тым-тым ақылгөй сөзді жүйелі түрде есіне түсіргені емес, сол сөзді сана сарабына салу қабілетін жоғалтпағаны еді, демек өзінің де құрдымға мүлде кетпегені де... Айнадай жарқыраған Мұзтау мұның бала кезіндегі аппақ арманындай болып, жан дүниесін жайлап алды.

– Оу, жігітім, сен қайдан жүрсің? – деген жуан дауыс және шошытты. Бұрынырақта «Сырдың суы сирағынан келмей» жүрген диуана шағында үстінен трактор жүріп өтсе де былқ етпейтін Таған соңғы ішуін тыйған уақыттан бермен, жоқтан өзгеден секем алып, қоян жүректеніп кетіп еді. Бәлкім, қорқыныш екі аяқты жұмыр басты пенденің асыл қасиеттерінің бірі шығар. Неге екені белгісіз, кейінгі дәуір ұрпағы осы табиғи қасиеттен жүрдай болып, бірыңғай міз бақпас «батырлар» көбейіп кеткен секілді...

– Оу, тілің байланып қалған ба, неге үндемейсің? – деді үстінен өңкие қарап тұрған қаба сақал Шал. Шарықтаған қиялына қиянат жасаған

Шалды Таған ө дегенде суқаны сүймегені рас-ты. Аузын бугандай бу-лығып қалуы қырсықтанғанынан да емес еді, өзі де анық-қанығын ажы-ратпаған ой-арманынан қапелімде айырылып қалған қас қағымдық сөт ақыл-есін де алжастырып кеткендей еді. Ендігі тымпи ойнаудың, яғни көгертпесін сезді ме, қағып кеткен кісідей:

– Ассалаумағалайкүм, ата, мен сізді бір жерден көрген секілдімін! – деп ырсия күліп, құйрығымен жылжып жақындай отырды.

– Шырағым, денің сау ма осы сенің? – деп қарт сығырая қарады.

– Саусыз ба, ақсақал? – деді ол тағы түйеден түскендей...

– Мен саумын ғой, шырағым, өзіңнің шалығың жоқ па?.. Қиялимы-сың, қиналып жүрмісің?

– Соңғысы, ақсақал, соңғысы. Ой түбіне кетіп, оспадарлық жасаға-ныма кешірім сұраймын. Сізді шырамытып отырмын.

– Немене, өкенді жоғалтып па едің?..

– Кешіріңіз, өкені қара жерге бергеміз. Көрген кісім болған соң...

– Оның жөн-ақ. Бірақ жоқтан өзгеге шыбындаған аттай бас шұлғып, кешірім сұрай берме. Қазақ тек о дүниеге аттанар сөтте ғана бақұлдасып, артық ісім болса кеш деп иек қаққан.

– Халқымыздың жол-жоралғы, дәстүр-салтын ұмыттырғалы қа-а-а-ша-ан... – деп жартасты жарып өскен шынардай шыныққан бітіміне қызыға қарады. Малдас құрып мығым отырған Шал басынан тақиясын

шешіп, шор-шор болып қыртыстанған тақыр басын сипады. Ептеп жіпсіген екен, күректтей алақанымен құшырлана сүрткіледі де, тақиясын қайта киді. Жарланған қабақ, шүңгіл көзін жаба жабағыланған қою қас, қоңқақ мұрын, ұзын иегін тұтастыра жұтып қойған сақал, ақшулана бастаған қаба сақал – дәл осы қалпында Шалдың пошымын қазақ нәсіліне ұқсастырмай түр еді...

– Жүр, кеттік! Құдайы қонағым бол, – деп орнынан лақтай ырғып тұрып кетті. Бұл Шалдың мынау қаңғыбас жігіттің сөзінен өзін танығаны еді.

Бұлар ылдилап, қиялай аяңдап, ағаштары жаназаға жиналғандай иін тірескен сайға түсті. Сай табанынан арқырай аққан бұлақ шуылы естіліп, осы өңірдегі тіршіліктің жалғыз әншісіндей құлағыңның құрышын қандырады.

...Жолаушылар сұғына құлдаған сайын сай ішінің ағашы қалыңдап, екінтіге еңкейген күннің сәулесі қашаңдаған сайын ымырт тез үйіріліп, әрі-беріден соң ешкі самырсын, шыршалардың түбі қарауыта бастағанды. Қарауыта бастаған орман іші елегізітер, еңсеңді басар; бірақ сонау таудың жонарқасында алаулы шапақ бар – жайнаған жарық дүниенің ал қызыл шатырындай шалқып та балқып жатыр.

– Ақсақал, оу, ақсақал, жетер жерімізге енді қанша қалды? – деп айғайлады Таған. Жығылып-сүрінген жүрісі шаршастың сыңайын аңдатты.

– Келіп те қалдық, – деп Шал да дауыстай жауап берген. Ең ғажабы орман шорт таусылып, әлгі айғайдан қорыққандай, алдарынан айнадай болып көл жарқырады-ай... Айнала жап-жарық болып кетті. Күн өскелең асуындағы қасқая өскен қарағайдың ұшар басында ілініп тұр. Мұзтаудан бүктетіле аққан бұлақ көлдің дәл құярында алып қара тастан тік саулап, сарқырамаға айналып, елу кез биіктіктен құлайды екен. Мың-миллион моншақ-тамшылар жамырап, ақ көбікті аспанға ата бұрқырап қайнап, сап-салқын дым бүркеді. Жолаушы жігіт осына қапелімде пайда болған сұлу көрініске елтігендей қаздиып тұрып қалып еді, озыңқырап кеткен Шал:

– Оу, сарқырама көрмеп пе едің, айда, кеттік, – деп асықтырды.

– Рас, мұндай кереметін көрмеп едім.

– Ендеше, түнеп шық. Жалықсаң, сонау түтіні будақтаған Тас үйге келерсің, – деп аялдамай аяңдай берді.

Таңдай қаға тамсана қараған Таған, ақсақалдың соңғы сөзін естіген жоқ, көз алдында табиғат құдіреті орната салған көркем көріністі қызықтаумен тұр.

...Жігіттің қоңырқай жүзі батар күннің батсайысындай аһ ұрған арманмен алабұртып, ішінде жалындай жанған өкініштің бе, өксіктің бе, бөлкім, өлі де үміткер, өлі де қоламтасы суи қоймаған еркектік сезімнің

сергелдең шағы туған шығар. Мынау қарсы алдындағы ағынан ақтарылып тұрған Тағанның күнөдан ада сыры Шалды да шалт жібермей ойлантып еді. Ұзақ та ирелең азапты сапардан – мән-мағынасы жоқ мақсатсыз сандалбай тірліктен запы болған азамат ақылшы аға, қамқор қол, аялар алақанға сусап, егер осылар дәл қазір қатыгездік танытып өгейсітсе, өте-мөте өкінішті боларын, қазақ қайратты да қасіретті тағы бір азаматынан айырыларын бағамдады Шал. Маңдайдан сипар ықылас балаға ғана емес, үлкендерге де керегін ұқты Шал. Тәлімі мол тәрбие, көшбасшы көшелі сөз жастарға ғана емес, ересектерге де керегін сезді Шал. Кең де тар дүниенің кеселді кесірінен, зілзала кесапатынан сақтап қалу үшін осынау екі тастың үстінде талтайып, қалай қарай аттарын біле алмай аласұрған жігітке ертеңгі өмірінің мінажатына айналар байсалды бата беру керегін көперледі Шал. «Рас, рас, қазіргі ұрпақ батасыз, батасыз болған соң, бөтуасыз лағып бара ма, қалай?» деп ойлады Шал.

– Шырағым, үйге жүр, қонып, қонақасыңды же. Өңгімелесейік. Мен саған балаларымды таныстырайын.

Осы шақта тау қуысындағы үйден:

– Ата, ата, қайдасың? – деген баланың дауысы естілді.

...Тағанның таңғалғаны бұл да емес – тыныш тіршілік Қатын суының жағасында да бар. Тағанның таңғалғаны осынау Өр Алтайдың малшылар мен аңшылардан басқа жан аяғы баспайтын қуысында, ерте дүние дәуіріндегі секілді, тас үңгірді баспана, табиғаттың тағыларын қорек етіп отырған Шалдың қаймана жұрттан қашаң тартқан тірлігі – қомақты қоғам, дүбірлі дәуірден өгейси көшіп, өз қотырын өзі қасыған оқшау кәсібі еді. Тағанды таңғалдырған бұл ғана емес, ауыл-аймақ, бота-тайлақтан тек қара басы ғана ауа көшсе, саяқтаса жарар еді-ау, пендеге берілер санаулы жасының көбі кетіп, келтеленген шағында оған бәрі жарасар; өзімен бірге т-ү-у итарқасы қиян – ел-жұрты жоқ жетімсіреген жерге қаршадай екі баланы ерте кеткені. Олар күні ертең ержете келе, Қар адамы секілді жабайыланып, жан адамға жуымайтын тағыға айналып кетсе, мынау мәре-сәре өмірдің қызылқырман қызығынан мақұрымданып, маңып қалса қайтер... Шалға лағынет жаудырып, өкінішті өмір кешпей ме? Бұл қалай сонда?

Үңгір-үйдің ішіне еңкейіп кіргенде туған осы ойлардың ұшығын таба алмаған жігіт айналасына аңтарыла қараумен болды. Үлпершектей үлбіреген үл мен қыз аса бір ізет, иманды инабаттылықпен сәлем берді де, атасының мойнына асылып, аймалап, сағыныш-мауқын басты...

– Балалар, тамақтарыңды қамдаңдар, – деді Шал білтешамды жағып. Үл мен қыз жарыса жүгірді. Таудың ымырты лезде үйіріліп, үңгір-үйдің іші қараңғыланған. Ашық тұрған есіктен көлдің бір пұшпағы, ар жағын-

дағы алып тау тұтас тұлғасымен көрінеді екен. Етегі киіздене тұтасқан орман; сол орман заңғартаудың басына жете алмай шаршап таусылып, қорым тас, таз шоқы басталады. Шоқының айыр өркеш шошағында әлі жұқалаң шапақ бар.

– Ұлымның аты – Қозы, қызымның есімі – Баян, ырымдап әдейі қойдым, – деді ақсақал өңгімеге ықылас білдіріп. – Егер тегін қуаласаң, бірі – батыстан, бірі – шығыстан. Әдейі Қазақстанның екі қиыр шетіндегі балалар үйінен алып келдім. Қандары араласып, балталаса бөлінбейтін ұжымды ел болсын дегенім...

– Шынымды айтсам, ағасы, сіздің осы әрекетіңізге түсінбей отырмын. Не үшін? Жаман айтпай жақсы жоқ, ешкім де мың жасай алмайды...

– Өліп кетсең, екі бала көмелетке толмай далада қалады деген уайымың шығар. Айтшы, шырақ, маған қанша жас бересің?

– Шамамен... – деп ойланды Таған. – Кем дегенде жетпіске жақындап қалдыңыз.

– Сақалым мен шашымның ағына қарап ажыратсаң, солай, әрине. Нақтысы – 1924 жылғымын, демек елу сегіздемін. Енді бір он бес жылсыз өлімнің дұзағына іліне қоймаспын деген сенім бар. Ендеше, менің екі балам ол кезде бірі бойжетеді; екіншісі ержетеді, яғни жиырманың үстіне келеді деген сөз... Одан ары менің керегім жоқ, өз күндерін өздері көреді, атамекеннің атпал азаматы болады.

– Қызық екен... ертектегідей... бәрібір түпкі мақсатыңыз тұманды. Елдің ішінде отырып ержеткізсеңіз, кім таршылық жасар еді? Обал ғой, аға, обал...

– Бүгінде ел қалды ма? – деп сақалын саумалады Шал. – «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген... Егер мен елден қашсам, баламның саудайы қылық, арзан қызықтан таза өссін дегенім.

– Ағайыннан көңіліңіз қалған-ау. Өйтпесе Үлкен Жердегінің бәрі ақымақ дегенге кім сенер. Рас, көпшіліктің ортасында жүріп те жалғызсырайсың, ондай ауыр сәт өз басымда да болған. Бірақ айналайын халықпен қақтығысып жүргенге не жетсін?

– Адам-орманның ортасында жүріп күнәға батқанша, ағаш-орманның арасында таза өскеніне не жетсін! Мен қазақтың атом апатынан да, бүлінген ауадан да; ішімдік пен аяқтан шалар ағайын алауыздығынан да ада, таза да төкаппар ұрпағын тәрбиелеймін. Иә, пәле-қала, өсек-жаладан... меңдуана жегендей желіктірер әуен мен әумесер қылар айғай-шудан да алып қашып отырмын.

– Адамзаттың өмірі Алтайдан басталған деуші еді әрі жазушы, әрі тарихшы бір досым. Соның сөзін, бөлкім, сіз дәлелдеп шығарсыз, – деп күлді Таған. – Сонда қалай, екеуін үйлендіресіз бе?

– Дәм жазса, ондай ойым жоқ емес.

– Өз бауырыңызда, бір үйде ағалы-қарындас секілді тел өскен балаларыңызды ерлі-зайыпты етіп қосқаныңыз ата жолын бұзғандық емес пе, ағасы...

– Ашып айтамын деп, қанын шығара қасып айтып отырсың-ау, шырақ. Екі бала ақыл тоқтатқан соң, анығын ашармын, өздері шешер... Болмаған жағдайда ауылдан адам табылмас деймісің?! Өссінші әуелі... Жә, доғарайық, тамақ дайын...

Ағаш табаққа салған етті буын бұрқыратып Қозы, соңын ала сорпа құйған ыдысы бар Баян кірді.

Шайыр – шырша мен қарағай діңінен бөлінетін қоңыр сары түсті қоймалжың.

Молақ – діңі кесілген немесе сынған, құрап кеткен ағаш түбіртегі.

Ымырт – күн ұясына бата бастаған мезгіл. Оның түрлі атаулары бар. Алакеуім – күннің алакөбеңденіп, ұясына қона бастауы. Кеугім, кеуім – қараңғы түскен кез, ымырт. Кеш – қас қарайған шақ.

Саудайы – бетімен кеткен, алаңғасар.

Меңдуана – алқалар тұқымдасына жататын біржылдық не екіжылдық шөп тамырлы улы өсімдік, биіктігі 30-70 см, өн бойында жұмсақ түгі болады.

1. Таған неліктен Қатын суын өрлеп жолға шықты?

2. Жазушы үзіндіде тәулік мезгілдерін қалай бедерлеген? Олардың атауларын теріп жазып, мағынасына назар аудар.

3. Шалдың қаймана жұрттан қашып, өзімен бірге итарқасы қиянға қаршдай екі баланы ерте кетуінің сыры неде?

4. Жазушы Шал образын беруде қандай тәсілдерді пайдаланған деп ойлайсың? Үзіндіден мысалдар келтір.

5. Хрестоматиядан алынған повесть үзіндісіндегі диалогке назар аудар. Ел тарихында бұл жылдар қалай аталған?

– Жолдас бастық, менде не ақыңыз бар? Ұзында өш, қысқада кегіңіз жоқ еді ғой. Жолыңызға көлденең тұрған жерім бар ма еді? Тіпті бір-бірімізді жыға танымаймыз да ғой.

– Сен халық жауысың, – деді ол марғау қалыпта.

– Оны кім айтты сізге? Дәлеліңіз қайсы? Әйелім мен бесіктен белі жаңа шыққан баламның жазығы не?

– Жазығы сол – байдың қызы.

– Онда тұрған не бар? Әке-шешесінен кетісіп кеткелі қашан...

– Сен, шырағым, басымды ауыртпа. Менің де жаным екеу емес. Қатын-Қарағайдан 150 халық жауын табу керек деген жоспар бар жоғарыдан. Сонда сендердің орындарыңа өзім қамалуым керек пе?

– ...Менімен толтыру керек пе?

– Сонда сенің орныңа ауыз жаласқан досың – Көкенді ұстаймын ба? «Сол жау» деген айғақ бер, өзінді табан астында босатайын да, соны қамайын.

Қандауыр сөзден тосылды. Рас-ау. Жүз елу жауды тауып беру бұған да қиын.

– Білемін, – деді қаздай тізілген көк көйлек, ақ балтырлы қайыңдарға қараған күйі. – Білем, мені қарғап-сілейсіңдер, бірақ жазығым не? Жазығым үкімет міндетін адал атқарып, бұйрықты орындағаным ба? Иә-иә, мен орындаушы ғанамын... Кейде осы ісімнің ақ-қарасын ажырата алмай дал болып, тіпті таң атқанша көз ілмей шығатын кездерім бар. Ал көзім ілінсе болды, бір жүндес қол қолқама саусағын тарбайта ұмтылады... Тапанша жастап ұйықтамаған кезім жоқ, тек сол суық қару ғана жан досым... айтшы өзің, менің орнымда болсаң не істер едің?

– Сіздің орныңызда болмағанымға қуанамын.

– Қуансаң – сол. Сенен гөрі менің бас бостандығым жоқ...

Шолақ қолдың жүзінде мұң бар еді. Оның осынау мән-мағынасы жоқ, ішінде ит өліп жатса да сезу мүмкін емес әлпетіне аяй қарады.

1. Топпен бірге үзіндідегі Шал бейнесі бойынша «Көркем шығармадағы кейіпкер портреті» кестесін толтырыңдар. Шалды қай қырынан таныдыңдар? Оның ой-толғаныстарынан қандай тұжырым шығаруға болады? Ойларыңды ортаға салыңдар.

Түр-келбеті	
Мінез-машығы	
Тұрмыс жағдайы, әл-ауқаты	
Іс-әрекеті, сөйлеу мәнері	

2. Үзіндіден алған әсеріңді, сол әсерді беруге ықпал еткен сөздерді кестеге түсір. Көркемдегіш құралдардың шығарма идеясын ашудағы рөлін айқында.

Үзінді	Үзіндіден алған әсерім	Ең қатты әсер еткен сөздер	Көркемдегіш құралдардың шығарма идеясын ашудағы рөлі туралы ойым
Мұзтаудан бүктетіле аққан бұлақ көлдің дәл құярында алып қаратастан тік саулап, сарқырамаға айналып, елу кез биіктіктен құлайды екен. Мың-миллион моншақ-тамшылар жамырап, ақ көбікті аспанға ата бұрқырап қайнап, сап-салқын дым бүркеді. Жолаушы жігіт осынау қапелімде пайда болған сұлу көрініске елтігендей қаздып тұрып қалып еді...			

1. Тағанның табиғат туралы ойына «Қос жазба күнделігі» арқылы түсінік бер.

Тағанның табиғат туралы ойы	Түсіндірме
...Табиғат жаратқан алқам-салқам болмайды, ол әмісе әдемі, әмісе сүйкімді, әрі шыншыл, әрі ақылды, сондықтан адамдар секілді қателеспейді. Табиғат – мәңгілік тірі, өтірік айтпауды, алдап-арбамауды табиғаттан үйрену керек, өйткені ОНЫҢ (табиғаттың) жүрегі таза.	

2. Үзіндідегі Таған мен Шалдың диалогін оқы. Олардың ұрпақ туралы айтқан сөздеріне мән бер. «– Ұлымның аты – Қозы, қызымның есімі – Баян, ырымдап әдейі қойдым, – деді ақсақал әңгімеге ықылас білдіріп. – Егер тегін қуаласаң, бірі – батыстан, бірі – шығыстан. Әдейі Қазақстанның екі қиыр шетіндегі балалар үйінен алып келдім. Қандары араласып, балталаса бөлінбейтін ұжымды ел болсын дегенім...» – деген Шалдың сөзін негізге ала отырып, көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстыр.

3. Таған мен Еріктің диалогін тыңдап, екі кейіпкерге тура және жанама мінездеме жасаңдар. Мінез ерекшелігін көрсететін сөздерді теріп жазыңдар. Уақыт: 7 минут.

1. Төмендегі суретті, повестен үзіндіні байланыстырып, шығармадағы табиғат пен адам арасындағы үндестік туралы өз көзқарасыңды білдір.

Повестегі Мұзтау көрінісі:

1) Атақты «Мұзтау» деп аталатын шың Алтайдың мәңгі жығылмас, шаңырағы шайқалмас ақ отауы сынды еді.

2) Үшар басында жаулықтай байланып, төбесін перделеп тұрар бұлт жоқ, қыркүйектің таза аспанына сұғынып кірген аппақ алып найза – жарықтық Мұзтаудың дәл өзі еді.

2. Повесте жазушы Алтайдың сұлулығын, тамаша табиғатын кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесімен ағастыра суреттегенін дәлелдеп, эссе жаз.

Кері байланыс: «5-5-1»

- 1) Үзінді жайлы 5 сөйлем жаз.
- 2) 5 сөйлемді 5 сөзге қысқарт.
- 3) 5 сөзді 1 сөзге қысқарт.
- 4) Түйінді сөзді сыныппен бөліс.

Оралхан Бөкей – суреткер. Табиғат пен адам жанын ақындық көзбен жіті тінтіп, екінің бірі байқай бермейтін тылсым құпияларды өрнектейді. Және сол суреттер өзі көргендегідей тылсым күйінде, жұмбақ қалпында тұңғығына сыр бүгіп тұрады. Оралхан Бөкейде жансыз сурет, қансыз бейне жоқ.

*Талаптан Ахметжан,
жазушы*

Будан аралар

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дөйек-сөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең) жазу;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

■ Табиғат пен адам, баларалары, будан ара мінезі, соңғы дәм, мінажат, өз нәсілі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ повесть үзіндісін мазмұндас туындымен салыстыру;
- ✓ салыстыру негізінде әдеби сын жазу;
- ✓ шығармадағы заман көрінісіне баға беру;
- ✓ шығарманы көркемдік-эстетикалық тұрғыдан талдау;
- ✓ талдау негізінде әдеби сын жазу.

...Шай үстінде мардымды әңгіме болған жоқ. Нүрке кемпір өңі сынық, қабағы қатулы.

– Бір жаққа барып қайттың ба, балам, кешеден бері көрінбедің ғой? – деді шырайын бұзбай.

– Аңшы Шалдың мекенжайын көріп қайттым.

– Иә... Жұрт ауыстырмақ ойым бар деші... Оның да жөн шығар...

– Сіздерге, әсіресе сізге алғысымды айтайын, апа. Егер сіз болмасаңыз, адам болуым...

– Жә-жә, жетер, – деді кемпір қолын көтеріп. – Мен шешең жасаған жақсылықтың мысқалын да қайтарғаным жоқ.

– Жақсылық қарызға жасалмайды ғой.

– Ендеше, осыны ұқсаң болды. Атаңның атына кір келтірмеуден артық не бар бұл жалғанда. Тек саған екі тілек айтам: енді қайтып басыңды кесем десе де, арақтан татып алмайтын бол, басыңды құра – өкеңнің түтінін сөндіре көрме. Шалға еремін деп те шал болып қалма. Ерік екеуіңнің жайың жарасатын түрі жоқ, қайтам десең, батамды беремін, жолың болсын. Тек екі-үш күн аялдай тұр.

– Өзім де солай ойлап отырмын. Ерік досым ғой, өкпеге де, өлімге де қия алмаймын, шошқадай батпақтап жатқан жерімнен тауып алып, ертіп келді. Рақметтен басқа не айтайын. Татуласып аттансам деп едім.

...Күннің бүгін тым жанға жайлы болып тұрғанын білген Нүрке кемпір, бұлар бал шайқау науқанына кіріспес бұрын, бір өтініш айтқан. Онда да ұнжырғасы түскен ұлына емес, келіні мен Тағанға қаратып айтқан.

– Қарақтарым, бүгін күн ашық екен, келер күзді көрем бе, көрмеймін бе, оны бір Алланың өзі білер, мені тысқа шығарып отырғызыңдар, намаз арасында шуақтайын, – деді үні дірілдеп. Өрқашан да ажарлы да айбынды отыратын қарттың жас баладай жаутаңдап айтқан сөзі Тағанды толқытып жіберді. Осынау қара шаңырақтың бақыт құсына оқ тигендей, суықтау ой ұялап, секем алғандай болды. Кемпірдің екі аяқ, екі қолтығынан көтеріп, далаға шығарып отырғызғанда, күннің шымқай жарығы қарықтырып, көзі қарауытып, басы айналды.

Жан-жағына жалтақтап қарап, өңім бе, түсім бе дегендей сәл тосырқады да: «Е, құдіреті күшті Құдайым, мен осы дүниеден аттанып кетсем де, осылайша масайрап тұра бересің-ау», – деп күрсінді. Бұл жасарын жасаған, асарын асаған қарияның жарық дүниенің жақсылығын өзгелерден – өзінен кейін қалатындардан қызғанғаны емес, бұл дүниенің ешкімге де мәңгіліксіздігін, бейопалығын мойындағаны еді... Күннің шуағы сұрлау тартқан жүзін жуды ма, Нүрке кемпірдің ажары ашыла түскендей, шүңірек тартқан көк көзі де табиғаттың нұрын сіміріп, шоқ түскен тамыздықтай үшқындана бастаған.

– Апа-ау, керемет әдеміленіп кеттіңіз, – деп күле әзілдеді Таған да таңғалғанын жасыра алмай.

– Мені айттыратын адам жоқ енді... Қыз кезімнен қалған жұрнақ шығар. Қараңғыда қамалған қаздай қаңқылдап отыр едім, далаға шығып, жаным жарылқанып қалды-ау. Ал енді сендер жұмыстарыңа барыңдар. Ерік іздеп жатқан шығар, – деді серги сөйлеген кемпір.

Міне, енді сол аралар әулетінің арпалысып тірнектеп жинаған шырынын аузынан жырып алу қарекетіне кірісіп кеткен. Бал айырғыш аппараттың құлағын бұрап тұрған Таған анда-санда кемпір отырған жаққа қарап қояды.

...Бал алу кезегі Америкадан келген «қауіпті гибридтерге» жетті. Бұлармен аса сақ әрі сыпайы қарым-қатынасқа көшпесе болмайды. Бағанадан бері тор перденің шалғайын қайырып тастап, жүзін ашық ұстап жүрген Ерік еріксіз маскасын түсіруге, қолына қолғап киюге мәжбүр болды. Ұяның қақпағы ашылғаннан-ақ атойлаған ноян аралар ал дегеннен-ақ анталаған шабуылға көшіп, Айна мен Еріктің ес-ақылын шығарып жіберген. Амал не, қымтаулы қорғаныста тұрған ерлі-зайыптылар тісіне жұмсақ бола алмады. Сонда да шебін бұзбастан, қара бұлттай қаптап көпке дейін дуылдап тұрып алды. Бірен-сараны ғана төңіректі бар-

лауға кетті. Екеу-үшеуі Тағанды тексеріп қайтты. Жергілікті аралардан едәуір өзгешелігі бар будандарды бұл да бірден байқаған.

«Капиталистік тұқым сен боларсың... қандай шапшаң ұшады жауыздар» деп ойлаған да, бұл да қымтана түскен. Бұл жақтан оң жамбасқа келер оңай олжа таппаған соң, самғай зулап Нүрке кемпірге беттеген. Алғашқы келген бірен-саранын қолындағы өне бойы тастамайтын беторамалымен «кіш-кіштеп» жасқап жіберген-ді. Жалғыз-жарымы түк бітіре алмайтынын сезді ме, шырқай ұшып негізгі әскеріне оралып, болған жайды, яғни кемпірдің қару-жарағы жоқ, алаң-ашық, бейқам отырғанын хабарлаған. Содан не керек, бұл табиғаттың құдіретіне дауа бар ма, адамзат түсінбейтін тілмен түсініскен жәндік-жендеттер жалғыз-ақ секундта Нюра Фадеевнаға қарай «уралай» қаптап лап берген. Мыңдаған араның әп-сәтте ғайып болып кеткенін омарташы ерлі-зайыптылар жұмыс бабында тұрып байқамай қалды. Ал «жауыздар» болса Алтайдың бұршағындай көшіп, түйілген қалпы қапысыз кемпірдің шат-шәлекетін шығарды. Қанша қайрат көрсеткеніне қарамастан, бет-аузын, қолын саутамтығын қалдырмай шағып тастады, ішінара болған шығынға пішту деген жоқ. «Ойбу, балалар, әй, Айна, Ерік, айдап өкет мына иттеріңді!» – деп азандады, бірақ жан дауысын шығара айқайламаған. Енесінің үніне елеңдей қараған Айна: «Ойбай, апамды аралар опалап жатыр», – деп тұра жүгірді, тұра жүгіріп барып кері оралды да, делдиіп тұрған Еріктің қо-

лынан түгіндеткішті жұлып алып, қайта безілдеді. Таған да тарғаяқтай ұмтылған. «Бұлар жынданған шығар», – деп күңк еткен Ерік раманы қаперсіз суыра берген. «Ара шаққаннан өлген кісінің бейітін көргем жоқ бұл жақтан».

...«Қауіпті будандардың» бетін түгін қайтарды. Амал не, көмек тым кеш жетіп, кемпір әлсіреп-ақ қалған екен. Жарықтық сүйегі мықты адам ғой, сонда да сыр білдірмей сұлық отыр, құламады. Ара талаған беті мен қолында ине шанышқандай ноқат қара дақ қалып, айналасы домбыға ісініп бара жатты.

Айна мен Таған көтеріп үйге кіргізіп төсекке жатқызғанда, кісі танымайтын болып ісініп кетіп еді... Тіл-аузы байланып қалды ма, әлде ендігі арыздасып, қоштасардың түкке қажеті жоғын сезді ме: «Апатайым-ау, енді не істейміз, қандай дәрі-дәрмек қолданамыз», – деп зар еңіреп басында отырған Айнаның бірде-бір сұрағына жауап қатпай, ағаш үйдің бел ағашына телміріп үнсіз жатқан. Өз қолы өзіне артық көрініп, қоярға жер таппай серейіп тұрған Таған да дегбірсізденіп құр жаны аши қарағаны болмаса, лажсыз еді. Сырттан асықпай, адымын санап басып Ерік кірді. Кірген бойда:

– Кім сендерге пысықсып далаға шығар деген?! – деп айғай салды. – Ала жаздай аман-есен үйде отырғанда, астынан су шыққандай жылы орнынан қозғап... ісім сендермен болсын!

Төбеге телміріп жатқан кемпір айғайды құлағы шалды білем, ұлының ұрысынан нәумез болды білем, ендігі сәтте Ерікті көздей бағжия қараған. Сұп-суық жанары өңменінен өтердей қорқынышты еді, адам танымастай ісініп өзгеріп кеткен шешесінің оқтаулы көзінен жасқана шегініп: «Өне, тағы да мені айыптап жатыр», – деп күңкілдеген күйі үйден шыға жөнелді.

...Тағанның көңілі ойран-асыр. Досының мінезін тағы бір қырынан таныды, алайда кім екенін, қай ұлттың ұлына жатқызарын білмеді. Білуі мүмкін де емес еді... Оның білетіні осындай дүбәра жандардың жиырма-сыншы ғасырдың соңғы ширегінде жер бетінде тым көбейіп бара жатқаны ғана... Амал не, ауырмай есінен жаңылып, шатасып шаң жұтып жүрген өзі секілділер де аз емес еді бұл дүниеде.

Біраздан бері берекесі қашқан үйдің түтіні дәл осы күні үшқан жоқ: от жағылмады, самаурын қойылмады, қазан көтерілмеді – онсыз да жұқарған жүйкеңді мезі қылар ауыр тыныштық орнаған. Бір кіріп, бір шығып, тағат таппаған тек Таған ғана. Досының кінә артқан айыптау сөзінен кейін, расында да, Нюра Фадеевнаның оқыс әлсірегеніне өзі себепші болғандай, осы үйдің артық адамы екенін сезінді. Айнаның жанары жастан тыйылған жоқ. Сусын әкелсе де, шипалы шөп нәрін ұсын-

са да, енесі бас шайқаумен болды. Анасының арғы дүниеге ықтиярлы екенін білген, білсе де ақтық парызын өтеуден танбай, аялаумен құрақ ұшқан. Енесінің көңілінде тас болып байланған қара қазандай өкпе бар... Неге? Кімге? Осының сырын ұға алмаған келіні кездейсоқ келген кеселдің бір ұшығын өзінен іздеген, тілін алып далаға шығарғанына өкінген де... Адам өмірінің бақилық емес екенін білсе де, жер-жаһандағы пенде шіркіндердің ғұмыры бір-біріне байлаулы, ауру меңдеп, ажал алды дегеннің өзінде бірінің өліміне бірі себепшілігін саналаған. Бәлкім, Айнаның таусыла, егіле еңіреуі де осыдан шығар... Өз анасы қайтқанда да дәл осылай жыламаған.

Ерік үйге қас қарая кіріп, анасының тамырын ұстады, алақанын маңдайына басты. Нүрке кемпір ұлының қолын сезді.

– Апа, не айтасың маған?.. – Шешесі басын шайқады.

– Артық-кемім болса кеш, анашым. – Қанша қатыгез десек те, үні дірілдеп шықты. Шешесі басын изеді.

Шамның сәулесі кемпірдің ашып-жұмып жатқан жарымжан жанарын тіміскілей берген соң, Таған газетпен көлегейлеп қойды.

Бұл күні ешкімнің де мардымды ұйқысы болған жоқ, тек таң алагеуім тартқанда, әбден қалжыраған екі жігіт тысқа шығып, үйдің екі бұрышында жүрелей отырған. Талай уақыттан бері мүлдем ұмытып кеткен ескі әдеті – темекі мен арақты аңқасы кебе қайта іздеген Таған шыдамай тықыршып, қалтасынан тастамай жүретін қарағайдың шайырын аузына салып шайнап, әпігін басты.

Айнаның жөні бір басқа... Дүниедегі ең қимас затын байқамай сындырып, енді қайтып құрай алмай діңкесі құрыған шарасыздық бар; немесе ең аяулы адамы көзден бұлдырай алыстап, қалың тұманның арасына сіңіп бара жатқандай; немесе Маралкөлдi кешіп біртін-біртін суға батқан адамның ел-жұртына енді қайырылмас қаттылығын ұққандай. Жанарындағы жасты жылап тауысты ма, енесінің қасында жылжымастан сазарып отыр. Бір нәрсесін ұмытқандай, айналсоқтап жүрген Тағанға да, әлгінде ғана кіріп, шешесімен қоштасып шыққан күйеуіне де мойын бұрмады, ләм демеді. Нүрке кемпірдің қазіргі неге болсын белін буа бекінген сазарыңқы халі бұған да жұққандай. Таң сыз бергенше, көз ілген жоқ. Қаракөлеңке бөлменің мұңды да жым-жырт тыныштығы – өлім тыныштығын еске салып, салқын сабырға шақырады. Ол, Айна, шеше орнына шеше болған енесінің ақтық түнін күзете отырып, бұған дейінгі жүріп өткен бүкіл өміріне шолу жасап еді. Есіне алғанда, езу тарттырар аяулы сәттері аз болған екен.

– Айнаш! Ау, Айнаш! – деген үннен селк етіп оянды. Бірер минут көзі ілініп кетсе керек. Әлгі өзін шақырған үн қайдан шыққанын білмей,

жан-жағына қарады. Ешкім жоқ. Енесі көзі ашық, тіпті сау кезіндегідей ажарлы.

– Айнама-ау! – дегенде, зәре-құты қалмады. – Қорықпа, келінжан, мен ғой. Су жылытпалап әкелші, дәрет алайын, – деді қимылдап.

– Қазір, апатай, қазір. – Қатты қуанды. Сауыға бастады деген иланым биледі бойын.

Бұл – Нүрке кемпірдің бой жасағаны еді.

Асықпай дәреттеніп, ақтық дәм – атау кере суын ішіп болған соң, Алла Тағалаға мінажат білдіріп, рақымына көнетінін, төтеден жіберген дертіне мың да бір алғысын айтып, ұзақ күбірледі. Бұдан соң «Бисмилла рахман-рахим» деп екі қолын кеудесіне қойып, шалқалай жатып көзін жұмды. Енесінің әрбір қимылын қалт жібермей аңдып отырған келіні тынысы үзілгендей үнсіз сұлаған апасынан шынымен-ақ айырылып қалдым ба деген қорқынышпен үңіле түсіп еді, қарияның жүрек соғысы әлі де әлсіз білініп жатқанын сезген.

Нюра Фадеевнаның тұла бойы, саусақтарынан бастап, суына бастағаны рас-ты. Бірақ шыбын жаны ұшып кете қоймаған... Оның дәл осынау өлім арбасына мінер тұсында, қандай құдіреттің күші екенін кім білсін, құлағына шіркеу қоңырауының үні естіліп, тау-тасты жаңғырықтыра күмбірлеп ала жөнелген. Балиғатқа толмаған баланы шешесі жетелеп, шіркеуге апарады екен дейді. Ескі діншілдер шіркеуге бармаушы еді ғой... Анасының мынау кержақтар сенім-нанымына мүлдем қайшы оқыс қылығына кішкентай Нюра таң-тамаша қалды. Түкке түсінбей, өне бойын діріл биледі.

Бірақ мінажатханадан қара сақалды поптың: «Во имя отца и сына и святого духа», – деп басталатын қоңыр да құдіретті дауысы жап-жас қызды шошытқан жоқ... Анасының қапталына тығылған күйі, шіркеу табалдырығынан аттаған. Көзінің астымен жан-жағына қарап еді, мұнда кілең кержақтар ғана емес, қаптаған қазақтарды да көрді. Таңғалды... Мұқым иін тірескен ел шоқынып тұр. Шешесі қызықтағандай аңтарыла тұрып қалған қызын бүйірден түртіп: «Крестись, отпуская свой грех», – деп күбір етті. Нюра екі саусағын біріктіріп алды да, шоқына бастады... Ананың сүтімен рухына сіңген сенім түптің-түбінде бәрібір жеңіп шыққан еді.

...Енесінен көз алмай отырған Айна бір уақта... жаңа ғана қыбырсыз жатқан: бұл түсінбейтін орысша әлденені айтып күбірлеп, бұл түсінетін «О, господи, прости своего грешного...» деген сықылды сөздерді араластыра сөйлеп, шоқына бастағанын көргенде... Иә-иә, көргенде... Екі көзі шарасынан шыға шошынғаны соншама, «Апатайым-ау, мұның не?!» деп айқайлап барып құлады. Талып қалды. Бұл – Айнаның өз өмірінде екінші рет оңбай қорыққаны, талғаны еді.

...Әне, Нюра Фадеевнаның алдынан ескі діндарлар (староверы) жұмағының есігі айқара ашылған... Ол мәңгілікке сапар шекті.

Үйдің бұрышында шөкелей отырып, сәл көз шырымын алған Таған әлдекім түртіп жібергендей, селк етіп оянып еді. Күн бұлыңғыр, аспанда тұтасқан бұлт бар. Сондығынан ба, таң атса да, маңай қаракөлеңке. Кемпірдің жағдайын білмекке үйге кіріп еді, өліп жатқан кемпір мен талып жатқан Айнаның үстінен түсті. Жан ұшыра Ерікті шақырды.

Келесі күні түске таман Нюра Фадеевнаның сүйегін Қатын өзенінің жағасына жерлейтін болды. Өзі өмір бойы көксеп өткен туған ауылынан біруыс топырақ бұйырмады. Жер мойны қашық, мәйіт шыдас бермейтін болған соң, анасының арманын орындай алмады Ерік. «Ақсақалды үлкен адам ғой, аңшы Шалды шақырайық» деген Тағанның өтініші аяқсыз қалды. Сонымен, жас қабірдің басында үшеуі ғана тұрды. Дегенмен осынау үш адамның иығында үш жүз адамның қасірет-мұңы бар еді. Амал не, қайғырудан қайтып оралған пенде жоқ. Неге екені белгісіз, өлікті үйден екі жігіт көтеріп шығарғанда, Айна анасына арнап жоқтау айтты, бірақ көзінен жас шықпаған. Зор да зарлы ұнпаздықпен қабір басына жеткенше тоқтамаған.

Ел жайлауға қайқайды-ай,
Шаппай да жорға тайпалды-ай,
Апатайымнан айырылып,
Маңдайдан бақыт шайқалды-ай...
Қатынның суы тасыды-ай,
Кемерінен асады-ай,
Апатайдан айырылып,
Сүйегім менің жасыды-ай...
Жылай-жылай күн кешкен
Ешкі маңырап су кешкен...

– Жә, зарлай берме, сай-сүйегімді сырқыратып. Үндемей жыла! – деп Ерік зекіп тастады.

Қара су болды лайлы,
Көзінің жасын бұлайды.
Бір бұл емес, апатай,
Келінің талай жылайды-ай...

«Соңғы жоқтауды өз жанынан шығарды, – деп ойлады Таған. – Апырай, артында аңырап жоқтаушың қалса, қандай бақыт! Нюра Фадеевна – армансыз өрі иманды адам».

Түнде бас алмай жауған биылғы күздің алғашқы жаңбыры осы өзірде ғана толастаған. Арты қалың тұманға айналды. Таудың боз тұманы

маңайдағы барлық затты тұмшалап тастаған. Қабірдің топырағы нөсер суымен малшынып, аяққа, күрекке жабысып, сарсаңға салады. Жол бойы қыңсылап, аяққа оралып, мазаны алған Аламойнақ шоқиып отыра қалып ұлыды-ай... Ерік «Өзіңе көрінсін» деп, қолындағы күрегін ала ұмтылып еді, тұманның арасына сіңіп кеткен. Өлдеқайдан, бозғылт дүниенің әйтеуір бір тұсынан ұлыған үні бәрібір естіліп тұрды. Нюра Фадеевнаны жерлеу рәсімі аяқталған соң, екі еркек, жалғыз әйел томпайған топырақ үйіндісіне салбыраңқы қабақпен қарап, үнсіз ұзақ тұрды. Өрқайсысы өзінше қайғырды, өзінше бақұлдасты. Алтайдың жамбасқа жұп-жұмсақ қойнауы қойнына алған Нүрке кемпір қанша діндар болса да, не мұсылманша, не христианша жерленбей, өз иманын өзі айтып, өз жаназасын өзі шығарып, жарық дүниенің бар азабынан осылайша бақилыққа азаттанып еді...

Жер беттеніп, кімге екені белгісіз, кекті сыңаймен түйілген Ерік шұғыл бұрылып кете берді. Енді Таған мен Айна ғана қалған қабір басында. Басына ораған қара шәлісінен бет пішіні сәл ғана көрінген келіншек көз жасының суалып, ағыл-тегіл жылар шағында кеуіп қалғанына қайран... Таған болса не істерін білмеген. Жасқаншақтана жақындап, Айнаның қолтығынан ұстады:

– Апамыз келмеске кетті, өткенше өкін, өткен соң бекін деген, жүр қайтайық, – деп икемдеп еді, келіншек міз баққан жоқ. Ендігі тұрыстың лажын таппаған соң, ол да үй жаққа аяңдады. Жас қабірдің басында тұманға тұмшаланып Айна жападан-жалғыз қалды.

Түн аса суық болды.

Ертеңінде шөп басын сілбі басып, кешегі жаңбыр мұздақтап тастап еді. Айлақта отырған жалқы омартаның түтіні бұл күні шыққан жоқ, тіршіліктің барлығын кемпір өзімен ала кеткендей өгейсіген өмір басталды. Ежелден аз ұйықтап, көп жортатын Ерік таң қылаң бере, атын ертеп, мылтығын өңгеріп аң қарап кетті. Түні бойы дөңбекшіп, ұйқысы қашып, көрер таңды көзімен атқызған Таған тауық шақырарда ғана тыншыған. Ал Айна мүлдем көз ілмеді. Енесінің киімдерін жинастырды, төсек-орнын сілкіп, бөлмені аршалады. Енесінің оны-мұны салынған сарыала сандығын алғаш рет ашқан. Қақпағын ашарда неге екенін өзі де байқамай «Бисмилла» деген сөз аузына түсті. Сандықтың ішінде өзінен жасырған мол «байлық» жоқ екен, тек ең түбінде шетін кестелеген ақ орамалдың орауын жазғанда, өз көзіне өзі сенбеді, адамзатқа бақырая қараған көнетоз иконды қолы қалтырай алып, бұрышқа апарып сүйеп қойды.

Ерінің ертелетіп аттанғанын көрген. Тәуекелге бел байлап үйден шыққан. Омартаға барды. Оқыс түскен суық аралардың да зәресін алған-

дай... Америкадан келген будандардың ұясын іздеп тауып, ара кіріп-шығар танадай тесігін шүберекпен мықтап бекітті. Құшақтай ырғап орнынан көтеріп алған күйі өзен жағасына апарды. Екіншісін де жеткізді. Үйден шелекке құйып керосин әкеліп, аямай лақылдатып төкті ағаш жәшіктерге. Бұдан соң шырпы тұтатып от қойды. Лап еткен жалыннан жасқана шегініп, «жауыз араның» жанғанына рақаттана қарады-ай... Сөйтіп, енесінің қазасына себепкер болған капиталистік шыбынды шырқырата құртқан еді... Амал не, Алтайдың ана аралары ОЛАРМЕН әлдеқашан шағылысып, «жауыздардың» ұрпағы анау қаптаған ұяның әрқайсысында қыбырлап жатқанын сезген жоқ еді... Амал не... білген жоқ еді...

...Тихой өзеншесінен Айнаны көтерген күйі, белуардан кешіп өткен Таған Шалдың «мемлекетіне» жетелейтін білте жолмен Алтайдың қара орманына сіңіп бара жатты...

Оң сапар тілейік, ағайын...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Аңнан кештетіп оралған Ерік келіншегі мен маскүнем досының жым-жылас жоғалып кеткенін білді, сезді, іздеген жоқ. Салқынқандылықпен: «Жетісер!» – деді тісін сақұр-сұқыр қайрап. Содан соң: «Жетісерсіңдер, жетісерсіңдер!» – деп жын ұрғандай, тауды басына көшіре сақылдап күлген.

Ертеңінде әлемді аппақ кебінге орап қар жауды. Биылғы жылдың алғашқы сонары...

«Аңға шығу керек, – деп ойлады ширыққан омарташы. – Дүниеде одан қызық та қымбат не бар? Қалғанының барлығы қараң қалсын!»

* * *

Қатын суының айлағындағы керемет үй, көл-көсір байлық, қора толған мал, баларалары иен қалды. Қалса – қалсын, көп ұзамай Қатынға тоған орнатылып, су көтерілгенде, бәрібір шіріп астында қалады...

Су астында Нюра Фадеевнаның жетімсіреген зираты да қалады...

«НЕГЕ БІЗ ОСЫ...»

Минажатхана – діни дәстүрлерді орындайтын арнайы үй, ғимарат.

Жоқтау – дауыс қылу деп те аталады, қазақ халқының өдет-ғұрпында адам қайтыс болған күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше жоқтау айтылады.

1. Автор Ерік бейнесі арқылы қоғамдағы қандай адамдарды суреттеген?

2. Тағанның ауыр жан азабынан құтылуына ықпал еткен кімдер? Оған табиғаттың әсері болды ма?

3. Жазушы Нүркенің сандығына көнетоз иконды орамалға орап сақтағанынан нені аңғартқысы келген?

4. Айна образымен қаламгер нені бейнелеген деп ойлайсың? «Айна» есімінің астарында қандай авторлық идея байқалады?

5. Айнаның енесінің қазасына себепкер болған будан араларды құртқаны дұрыс деп есептейсің бе?

1. Топпен бірге үзінділердегі әр кейіпкердің табиғат туралы ойларын теріп жазып, олардың табиғатқа деген көзқарастарын анықтаңдар.

Автордың табиғат туралы ойы	Еріктің табиғат туралы ойы	Тағанның табиғат туралы ойы	Нюраның табиғат туралы ойы

2. Үзіндіні негізге ала отырып, «Жазушы тілінің сөздігін» құрастыр.

Тілдік ерекшеліктер	Үзіндіден мысалдар
Поэтикалық бейнелі, образды сөздер	
Шешендік сөз оралымдары, афоризмдер	
Кәсіби сөздер	
Фразеологизмдер	

1. Повестің толық нұсқасын пайдаланып, автордың «НЕГЕ БІЗ ОСЫ...» деп басталатын сұрақтарын екі оқушы жұптасып талдаңдар. Оңаша ой кешкен сәтте өзіңе «Неге біз осы...» деген сұрақты қойып көрдің бе?

2. «...Тағанның көңілі ойран-асыр. Досының мінезін тағы бір қырынан таныды, алайда кім екенін, қай ұлттың ұлына жатқызарын білмеді. Білуі мүмкін де емес еді... Оның білетіні осындай дүбәра жандардың жиырмасыншы ғасырдың соңғы ширегінде жер бетінде тым көбейіп бара жатқаны ғана... Амал не, ауырмай есінен жаңылып, шатасып

шаң жұтып жүрген өзі секілділер де аз емес еді бұл дүниеде...» – деген үзіндіге «Қос жазба күнделігі» арқылы түсіндірме жаз.

Үзінді	Түсіндірме

3. Қалай ойлайсың, Ерік перзенттік борышын ақтай алды ма? Баланың ата-ана алдындағы парызы жайлы ойың қандай? Ойыңды «Анаңның ақ сүтін Меккеге үш рет арқалап апарсаң да өтей алмайсың» деген халық даналығымен сабақтастыр.

4. Шығармадан қандай теріс мінездерден аулақ болу керектігі жайында ой түйдің?

1. «Атау кере» драмасын көріңдер. Кейіпкерлер арасындағы тартыстың дамуы және шешімі, кейіпкерлер тілі, мінезі жайлы пікір алысыңдар.

2. Жазушы повесте қандай тақырыпты көтерген? Бұл тақырыптың біздің бүгінгі таңдағы өмірімізге қатысы бар ма?

3. Сыныптан тыс уақытта Франц Кафканың «Құбылу» әңгімесін оқып, басты кейіпкері Грегор мен «Атау кере» повесіндегі Ерік бейнесін салыстыр. Әдеби сын жаз.

Кері байланыс: «Жинақтау парақшасының индексі» (екі жағында да көрсетілген тапсырмалары бар парақтар таратылады).

1-беті: бүгінгі тақырып бойынша негізгі идеяларды атап шық.

2-беті: бүгінгі тақырыптан нені түсінбегеніңді анықта.

ЖАРАСҚАН ӘБДІРАШЕВ (1948–2001)

1948 жылы 7 наурызда Қызылорда облысы Арал ауданы Аманөткел ауылында дүниеге келген. 1969 жылы қазіргі Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін бітірген соң, «Жас Алаш» газетіне қызметке орналасады. Одан кейін «Қазақ әдебиеті» газетінде, «Жалын» альманағында, «Жұлдыз» журналында жұмыс істеп, Қазақстан Жазушылар одағы жанындағы Көркем аударма және әлемдік әдебиеттер байланысы бас редакциясы төрағасының орынбасары, «Тамаша» ойын-сауық телехабарының бас редакторы болып қызмет еткен.

Шығармалары орыс, неміс, болгар, венгр, украин, белорус, өзбек, тәжік, әзірбайжан, түрікмен, саха, қырғыз тілдеріне аударылған.

Ақынның кең тынысты лирикалық туындылары өз заманында жоғары бағаланды.

Қазақ әдебиетінде эпиграмма жанрының жаңаша дамуына үлкен үлес қосқан. Ақынның артында оннан астам жеке жинағы, үш томдық таңдамалы кітаптары қалды. Өр жылдары түрлі жинақтары жарық көрген: «Тұңғыш кітап» (1969), «Ақ қайран» (1970), «Саяхат» (1971), «Дала, сенің ұлыңмын» (1975), «Досың болғым келеді» (1983), «Өзілің жарасса» (1989), «Құлпытас» (2001), «Парыз, парасат, пайым» (2001) т.б.

Эпиграмма (грекше *epigramma* – жазу) – сықақ өлең, жеке адамға арналып айтылады. Ертеректегі грек, рим әдебиетінде туған нұсқаларында тақырып ауқымы өте кең болған. Адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті, өртүрлі қоғамдық жағдайлар сыналған. Мағжан Жұмабаевтың қаламынан шыққан қысқа эпиграмма үлгілерінде ащы сын, сықақ, кекесін, өзіл-оспақ аралас келеді. Мысалға Райымжан Марсековке арналған эпиграммасын алсақ та болады:

Қарны ысылып,
Жаны қысылып,
Рай–Марсек
Қашқар барды,
Сәлде салды,
Мінді есек.

*Мүсілім Базарбаев,
әдебиеттанушы ғалым*

Өбдіраштың Жарасқанын мен жас күнінен, бала жігіт шағынан жақсы білемін. Сол кездің өзінде жалаңаш жүйке тамыр, серіппедей сезімнен тұтасқан бір тұлға болатын. Сол кездің өзінде әуелден аққу боп, сұңқар боп, тұлпар боп туған адам екені байқалатын. Сол кездің өзінде өмірдегі құбылыс атаулының бәрін білгісі келіп, бөріне кірісіп кеткісі келіп жүретін. Мүлгіп-қалғып емес, төңірегінің сырын аңдып жүретін. Міне, содан ақын өмірі осылай жалғаса берді, ақын тұлғасы осылай тұтаса берді. Мен қадап айтып отырған оның осы бір ерекшелігі «Кірісу» деген өлеңінде өте айқын көрінеді.

«Кіріспе» демей,
«Кірісу» қойдым жыр атын.
Кірісу менің –
міндетім,
хақым,
мұратым!

Өмірде мынау бөріне,
бөрі,
бөріне
кірісу керек,
кірісу керек шын ақын! – дейді ол...

Шын ақын! Қазір біз әлдебіреулерді ұлы ақын, данышпан ақын деп жатамыз ғой. Олар болса – бола жатар... Алдымен шын ақын болу керек! Міне, Әбдіраштың Жарасқаны – қазір саусақпен санайтын өзінің буынындағы маңдайалды ірі ақын!

*Зейнолла Қабдолов,
академик, Қазақстанның
халық жазушысы*

Туған жер, халқы мен ана тіліне деген шынайы, мөлдір көңілді ақын «Дала, сенің ұлыңмын» (1975) атты арнайы кітабында ойы, сыры өзектес жырлар арқылы сарқылмай өрнектеді. Мұнда сол дәуірдің әсері де жоқ емес. Бірақ Ж. Әбдірашев уақыттың жұқалтаң талабын күмәнсіз талант, жүрек алауымен жеке өміріндегі мағыналы күйге бұра біледі.

*Бақытжан Майтанов,
әдебиеттанушы ғалым*

ДАЛА, СЕНІҢ ҰЛЫҢМЫН

*Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ...*

Абай

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 – әдеби шығарманың жанрлық ерекшелігін өзге жанрлармен салыстыра отырып талдау;

11.2.5.1 – әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Туған дала, тер төгу, жүрек жылуы, далаға деген махаббат.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ өлеңді жанрлық ерекшелігіне байланысты талдау;
- ✓ өлеңнен көркемдегіш құралдарды анықтау;
- ✓ автор идеясындағы өмір шындығын саралау.

* * *

Туған дала,
тыным алмас жастамын,
тер төгуден,
өргенуден қашпадым!..
Шаршағанда шалғыныңды жастанып,
шалқаласам,
Шаңырағым – Аспаның!

Анау алыс,
мынау жақын демеген,
ақынмын ғой,
көкірегімді өр өлең
кернегенде кең дүниеге дүбірлі
көз жіберсем,
Көкжиегің – Керегем!

Мезгілім аз меймандардан босаған!
Батысың – бір,
Шығысың – бір Босағам!
Сені маған жаным анам – Табиғат
о бастан-ақ Отау қылып жасаған!

* * *

Туған дала,
менде қазір жоқ сабыр,
енгендеймін дүниеге басқа бір.
Елжіреген жүрегімнің жылуы
есірердей тасқа гүл!

Арманым ба?
Жан-жағымда құс ашпақ!..
Ұстардаймын ұмтылсам-ақ үш аттап.
Жолықтырсам жауымды да бас салып,
сүйер едім құшақтап...

Күйдей шалқып,
сүйрей тартып денемді,
бір қуаныш билеп ала жөнелді.
Естімеген сияқтымын жалғанда
зұлымдық бар дегенді.

Танысқа да,
алысқа да шет көрмей,
сағынышым салып ұрып жеткендей.
Күмбез таулар көтеріліп орнынан
көкті тесіп кеткендей.

Жондарыңда,
жолдарымда алдағы
Домалауда қиялымның қаңбағы...
Байтақтанып бара жатсың біртүрлі
бұрынғыдан сен дағы...

Неге?
Неге?
Айта алмаймын ашып түк.
Жүруші еді қабағымды басып бұлт.
Шамырқанған шабыт шығар бөлкім бұл,
болар бөлкім ғашықтық?!

* * *

Туған дала,
менсіз талай қамалдар
алыныпты!..
Сенің арың –
маған да ар.
Кешір мені,
кеш келіппін өмірге!
Кеш туыппын!
Кеш қалыппын!
Не амал бар?

Күмбез – жалпы жобасы шеңберленіп келген (кейде көп қырлы, эллипске ұқсас т.б.) ғимараттар мен құрылыстардың төбесі.

Қаңбақ – алабұталар тұқымдасы, сораң туысына жататын біржылдық шөптесін өсімдік.

1. Өлеңді мәнерлеп оқып, тақырыбы мен негізгі ойын анықта.
2. Үзіндіге қандай ат қояр едің?

3. Өлеңдегі басты тұлға кім? Ол туралы не білесің?
4. Ақын туған даласына деген перзенттік сүйіспеншілігін қалай білдірген?
5. Қазақ даласының поэтикалық портретін қандай сөз оралымдарымен сомдаған? Теріп жаз.

1. Туған дала,
менде қазір жоқ сабыр,
енгендеймін дүниеге басқа бір.
Елжіреген жүрегімнің жылуы
өсірердей тасқа гүл! –

деген жыр шумақтарынан байқалатын автор бейнесі туралы ойыңды сыныпта-сыңмен талқыла.

2. Жұптасып берілген үзіндіден көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарын тауып, талдаңдар.

1. Топта өлеңдегі асқақ пафоспен берілген ақын сезімін талдаңдар. Уақыт пен кеңістіктің суреттелуіне мән бере отырып, оның стильдік ерекшелігін анықтаңдар.

Ақын сезімін білдіретін сөздер	Уақыт пен кеңістіктің берілуі	Ақын стилі	Біздің ойымыз

2. Берілген үзіндіні тыңдап, ақын атаған тұлғалар туралы айтып беріңдер. Уақыт: 7 минут.

Хрестоматияны пайдаланып, қазақ халқының өткені мен бүгінін салыстыра отырып бағала.

Кері байланыс: «Сөйлемді аяқта»

Мен мынаны білдім	
Маған қызық болғаны	
Маған қиын болғаны	
Мен мынаны жасай алдым	
Мен мынаған таңғалдым	

Оқу мақсаттары:

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.5.1 – өлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.1.1 – шығарманы өлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.

Далаға құштарлық, арман, байтақ өлем, үміт.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ өлеңнің жанрлық ерекшелігін талдау;
- ✓ өлеңді өлем әдебиетіндегі туған жер туралы шығармалармен салыстыру;
- ✓ өлеңнің тарихи және көркемдік құндылығына баға беру.

* * *

Дертім бар ма –
дос-дұшпаным ұқпаған?
Өртім бар ма –
өлең болып шықпаған?..

Көкжиекке таянғанда әр күнім,
ұғу үшін,
сезу үшін барлығын,
түн бе екен деп,
таң ба екен деп
арайлы,
Жарым менің қабағыма қарайды.

Дертің бар ма
дос-дұшпаның ұқпаған?
Өртің бар ма
өлең болып шықпаған?..

Көкжиектен оянғанда әр күнім,
ұғу үшін,
сезу үшін барлығын,
туған дала,
тұғырлы тау,
ақ айдын,
Мен өзіңнің қабағыңа қараймын.

* * *

Туған дала,
саған деген сезімім
сан кеудеге сіңіреді өз үнін.
Архивтерден атып тұрып,
сөз алған
арманыңмын –
Кешегіңнің көзімін...

Жанарымда –
желбіретіп туларды,
артта қанша асу қалды,
ну қалды...
Салтанатты мейрамдарда
саптағы
сеніміңмін –
Бүгініңмін думанды!..

Өнге қосып,
әспеттейтін бар әлем
Әке болдым,
бақыт күткен балаң ем.

Аулаларда асыр салған,
алаңсыз
үмітіңмін –
Ертеңіңмін және мен!..

1. Екі оқушы жұптасып, өлең мазмұнындағы ой жүйесін айқындаңдар.

2. Дала тақырыбын асқақтата жырлаған тағы қандай ақындарды білесің? Туындыларын ата.

3. Автор ақындық жолының басты шығармашылық нысанасына неге даланы алған деп ойлайсың? Үзіндіден мысалдар келтіре отырып, ойыңды дәлелде.

4. Өлеңдегі лирикалық кейіпкерге қандай сипаттама беруге болады?

5. Ақынның туған өлкеге деген сырлы сезімі мен нәзік махаббаты өлеңнің қай шумақтарынан көрінеді?

1. 45-беттегі суреттен нені аңғардың? Өлең мен суреттің үндестігі неде деп ойлайсың?

2. Үзіндідегі қай шумақтардан, тармақтардан Ж. Өбдірашевтің ақындық даралығы, қуаты көрінеді? Топта талдап, ортақ пікір білдіріңдер, жоба жасаңдар.

3. Шығармадағы автордың көркем ойларын теріп жаз, ерекше әсер еткен өлең жолдары бойынша «Үш жақты күнделікпен» жұмыс жаса.

Ерекше әсер еткен өлең жолдары	Түйіні	Үзіндіге сай келетін мақал-мәтел

1. Хрестоматиядан «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңін оқи отырып, ақынның дала тақырыбын мәңгілікке айналдырар тұлғалар қатарында тұрғанын зерделе.

2. Өлеңнен көрінетін құндылықтарды кестеге түсіріп, әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талда.

Құндылық	Эпизодтар	Құндылық	Эпизодтар
	1.		1.
	2.		2.
Өлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігі:			

Қосымша ақпарат көздерінен «Дала, сенің ұлықмын» өлеңі туралы айтылған пікірлерді оқы. Өлеңнің тарихи және көркемдік құндылығына баға бер.

Кері байланыс: «Сөйлемді аяқта»

Мен мынаны білдім	
Маған қызық болғаны	
Маған қиын болғаны	
Мен мынаны жасай алдым	
Мен мынаған таңғалдым	

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дәйек-сөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.3.1 – шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

■ Еркіндік, ой, тарих, тарихи тұлғалар, ақындар, сөз өнері.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ өлеңнің тарихи және көркемдік құндылығына баға беру;
- ✓ өлеңнің көркемдік-эстетикалық құндылығын талдау, эссе жазу.

* * *

Туған дала,
ойы бар,
оты бар жан
ерендікті,
елдікті етіп арман
өтеді-ау тек...
Ертеде ер ұлдарың
өзі шыққан өлкенің атын алған!..

Білгің келсе,
тарихқа қарап игер:
болғанменен бөлек өн,
дара күйлер,
Сырдың бойын әлемге әйгілепті
Сығанақи,
Жауһари,
Фарабилер!..

Айыптамас айтты деп кіл дана сын:
Заман басқа,
басқаша жырланасың!..
Сен мен үшін –
Сыр да емес,
қыр да емессің...
Сен мен үшін –
бір өлке,
бір Даласың!..

* * *

Туған дала,
тауысып тағатымды,
өтіп жатқан күнімді,
сағатымды
санаймын да,
сабылып іздеймін бір
көңілде бар,
өмірде жоқ ақынды...

Жүрген болар сезімге шайқатылмай,
жүрген болар өзiрге байқатылмай...
Бiр ақыны қазақтың айта алмаған
бiр шындықты сол ғана айтатындай!

Ай дидарлы арулар демес бөтен,
сырбаздығы Сәкендей емес пе екен?..
Көргiм келiп,
дәл сондай болғым келiп,
көз алдыма кей уақыт елестетем!

Сыны басқа сияқты,
үні басқа,
сыры басқа сияқты,
мұңы басқа;
ұқсамайды жалынды Қасымға да,
ұқсамайды арынды Ілиясқа!..

Барлығы да бiлгенге жыр ғой дара,
Соншалықты демендер бұл қай дана;
ұқсамайды сан қырлы Әбдiлдаға,
ұқсамайды жаңбырлы Сырбайға да.

Шырақ па екен –
шалқыған жаңа маздап,
Бұлақ па екен –
толқыған тола жаздап?..
Ұқсайтындай ертеңгі Жарасқанға,
ұқсайтындай бүгiнгі маған аздап!..

Заманында оны да сұраушылар
табылар-ау!..
Табылар сынаушылар...
Кiм бiлiптi мен болсам мен шығармын,
маған аттас,
мықтырақ бiреу шығар?!

* * *

Туған дала,
тұрдым-ау бүгін де атып!..
Кешір!
Түсін!
Кінә жоқ ұлыңда түк!..
Қалай ғана шыдаймын –
көз алдымда
жатса біреу Шындықты шырылдатып?!

«Өдеп» пенен ысырып «тәртіпті» ары,
кеттің деме жастықпен артық тағы...
Қалай ғана шыдаймын –
Қозғалмаса
құрығынан Мансаптың қорқып бәрі?!

«Қызбасың!» деп шетінен қорлар-сөгер,
ақыр түбі азабын ардан шегер!..
Қалай ғана шыдаймын –
жалғандағы
жалғыз сенер Жақыным сол болса егер?!

P.S.

Және бір сыр:
Салмағын ердің менше ұқ!
Көрген емес ешқашан көңілім көншіп,
сөйлер тұста –
үндемей қалғандарға
ашуларын ақылға жеңдіргенсің!

Және бір сыр:
Жүргендер жоталанып,
аярлықпен айқасқа жеке барып,
безінді ме Шындыққа болысудан –
Өзінді де құлдыққа сатары анық!..

* * *

Туған дала,
азабың, уайымдарың
аз емес-ау!
Сезіндім!

Пайымдадым!
Іріліктен дейсің бе?..
Әлі күнге
сыйыса алмай келеді кей ұлдарың!

Бір-бірінің сыртынан сыбыс тасып,
ретті де, ретсіз жүр ұстасып...

Онсыз сірә таңдары атпайды ма?!
Атпайды ма?!
Астары батпайды ма?!
Тарлығынан болар-ау көңілдердің,
Кеңдігінде әйтпесе жоқ қой кінә!..

* * *

Туған дала,
сезімге мырза жырдың
селіменен келеді ырза қылғым!..
Тірлік үшін тырбанар бір жан емес,
Шындық үшін жынданар Біржаныңмын.

Тұншықса деп тілейтін асқақ ойлар,
жүрмін аңдап жетесіз қастан айбар!..
Азынабайлар заманы өткенменен –
бар екен ғой әлі де Поштабайлар!..

Өлшеп мынау өмірді бүгінгімен,
салты емес пе –
сыйыспау Дүбірлімен!..
«Домбырамды қолымнан алса тартып»,
тек өзіңе шағамын мұңымды мен!..

Өнерімен танылар тамам елге –
тағдыр әр кез ақынды салады өрге!
Сенен менің жалғыз-ақ өтінерім:
жанымды ұқпас Жанбота бола көрме!..

* * *

Туған дала,
Алшақ бел.
Алыс мекен

шақырғанда – билейді намыс бөтен...
 Міңгірлеген дауыссыз дыбыстарды
 күмбірлеген (амалсыз) дауысты етем!

Болмысыңды ұқтырар бар әлемге
 жүрегімнен іздеймін жаңа көмбе!..
 Ақ өлеңнің телімін асқақтығын
 қайғыруға жаралған қара өлеңге!

Дегізгелі: «О бастан текті ел, міне!»
 Баяндаймын бірауық өткенді де!..
 Күтінемін састырар сұрақтарға,
 бітіремін (қалайда) леп белгіге!

Қалдырмастан қатемді қағар шотқа
 хақысы жоқ арымның салар сотқа.
 Осы шақтан келемін мен өйткені,
 мен өйткені сенемін келер шаққа!

Мансап – қоғамда тұлғалық бейнесін таныту үшін адамның түрлі жолмен қызметтік, кәсіби т.б. өсуді ұстану сипаты.

Шот – есеп шығаруға арналған құрал.

1. Өлеңді мәнерлеп оқы.
2. Өлең қандай көңіл күймен жазылған?
3. Ақын өзінің басты ақындық парызы деп нені санайды?
4. Ақынның туған даласының өткені мен бүгінін қатар алып, ой толғауының сыры неде деп ойлайсың?
5. Ол туған елінің қандай біртуар перзенттерін жыр арқауына айналдырған?
6. Бүгінгі күн тұрғысынан шығарма несімен өзекті?

1. Өлеңде кездесетін тарихи тұлғаларды топтастыр. Кестенің 2-бөлігін жұппен бірлесе, 3-бөлігін қосымша дереккөздерден сыныптан тыс толтыр.

Даланың жарқын тұлғалары	Тарихи тұлғалар есімі	Олар туралы не білемін?
Ақындар		
Өнші-композиторлар		
Ғұламалар		

2. Топпен бірге «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңінен көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарын тауып, автор стиліне «Балық қаңқасы» тәсілімен баға беріңдер. Басына – шығарманың тақырыбын, үстіңгі сүйектеріне – мәтіннің ішіндегі көркемдегіш құралдар мен айшықтаудың түрлерін, астыңғы сүйектеріне – үзінді арқылы дәлел, құйрығына – автор стилі туралы өз ойларыңды жазыңдар.

1. «Жарқын ойлар» зерттеу әдісімен:

...Шындық үшін жынданар Біржаныңмын.

Түншықса деп тілейтін асқақ ойлар,
жүрмін аңдап жетесіз қастан айбар!..
Азынабайлар заманы өткенменен –
бар екен ғой әлі де Поштабайлар!

Өлшеп мынау өмірді бүгінгімен,
салты емес пе –
сыйыспау Дүбірлімен!..
«Домбырамды қолымнан алса тартып»,
тек өзіңе шағамын мұңымды мен!..

Өнерімен танылар тамам елге –
тағдыр әр кез ақынды салады өрге!
Сенен менің жалғыз-ақ өтінерім:
жанымды ұқпас Жанбота бола көрме!.. –

деген жыр шумақтарындағы Біржан, Азынабай, Поштабай, Жанботалар кім екендігіне, оқиғаға қандай қатысы барына зерттеу жаса.

2. Лирикалық қаһарманның бүгінгі таңда қазақ қамын мұң еткен еңселі тұлғаға айналғанын өз көзқарасың тұрғысынан сипаттап жаз.

Өлеңнің көркемдік-эстетикалық құндылығына баға беріп, эссе жаз. Эсседе ақын шеберлігі мен стильдік ерекшелігі туралы өз ойыңды білдір.

Кері байланыс: «Оқырман көзімен»

- 1) «Жазушылар»: өлеңнен алған әсерін әңгімелейді.
- 2) «Ақындар»: дала туралы 1-2 шумақ өлең жазады.
- 3) «Суретшілер»: өлең идеясы бойынша сурет салады.

Тұлғаны танып біл

Хусам әд-дин әл-Хусейн ас-Сығанақи (туған жылы белгісіз – 1310) – қазақ даласынан шыққан ғалым. Сығанақ қаласында туған. Бағдад, Басра, Дамаск, Халаб қалаларына сапар шеккен. Мұхаммед ибн Омар әл-Ахсикентидің (туған жылы белгісіз – 1246) «Діннің түп тамыры жайлы таңдаулы кітап» деп аталатын шығармасына түсіндірме жасаған. Ол қолжазба қазір Париж бен Каир кітапханаларында сақтаулы.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясынан

Исмаил бин Хаммад әл-Жауһари Әбу Наср әл-Фараби (940–1002) – ғалым, ақын. Ғылымда «Тіл төжі және араб тілінің дұрыс сөздері» атты араб тілінің классикалық түсіндірме сөздігі еңбегімен белгілі. Сөздіктің үлгілері Лондон, Берлин, Булан, Каир, Калькутта, Лейден, Махачкала, Париж, Санкт-Петербург, Ташкент, Тебриз, Эскуриал т.б. қалалар мұражайлары мен кітапханаларының қолжазба қорларында сақтаулы. Исмаил әл-Жауһари әл-Фараби ғылыми еңбектерімен қатар поэзиялық шығармалар да жазған.

«Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығынан

**«КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ» бөлімі бойынша
қорытынды сұрақтар мен тапсырмалар**

1-тапсырма. О. Бөкейдің «Атау кере» повесіндегі табиғат суретінің көркемдік қызметі туралы сыни хабарлама жазыңдар.

2-тапсырма. «Атау кере» повесінен ең ұтымды дәйексөздерді теріп жазыңдар.

Үлгі:

1. Адамның қателігі кемшілік жіберуінде емес, сол кемшілікті кешіктірмей түземеуінде.

2. _____

3. _____

4. _____

3-тапсырма. Берілген сөйлемде Нюра ананың ұлы туралы «бірақ...» деп айтқанда қандай мінездеріне көңілі толмайды? Пікірлеріңмен бөлісіңдер.

«Шешесі айтып отырушы еді: «Ұлым менің әкеме тартқан пысық, қолы месекерлі. Бірақ...» Сол «бірақтың...» ақыры әлі күнге айтыла қойған жоқ».

4-тапсырма. «Егер..., онда..., өйткені...» әдісімен «Атау кере» повесіндегі Таған туралы өз ойларыңды білдіріп, логикалық қорытынды жасаңдар.

«Егер мен _____ орнында болсам, онда мен

өйткені _____».

5-тапсырма. Шығармаға неліктен «Қауіпті бұдан» деген екінші атау берілген? Табиғат–Адамзат–Ұрпақ жалғастығы туралы қандай терең мәселе қозғалған деп ойлайсыңдар? Кестені толтырыңдар.

Повестегі оқиғалар	Қазіргі заман	Біздің ойымыз

6-тапсырма. «Атау кере» повесінде кездесетін ырым-тыйымдарды кестеге толтырыңдар. Өздерің білетін ырым-тыйымдарды жазыңдар.

Үзіндіде кездесетін ырым-тыйымдар	Көне ырым-тыйымдар	Өздерің білетін ырым-тыйымдар
«Ұлымның аты – Қозы, қызымның есімі – Баян, ырымдап әдейі қойдым, – деді ақсақал әңгімеге ықылас білдіріп.		

7-тапсырма. Жарасқан Әбдірашевтің «Дала, сенің ұлыңмын» өлеңінен үзінді таңдап алыңдар. Әуен, қарқын, кідіріс, интонацияны сақтап оқып көріңдер.

8-тапсырма. Үзіндідегі қарамен берілген сөздердің қуаты неде деп ойлайсыңдар? Ақынның қандай қасиеттерін байқауға болады?

Туған дала,
тыным алмас жастамын,
тер төгуден,
өртенуден қашпадым!..
Шаршағанда шалғыныңды жастанып,
шалқаласам,
Шаңырағым – Аспаным!

Анау алыс,
мынау жақын демеген,
ақынмын ғой,
көкірегімді өр өлең
кернегенде кең дүниеге дүбірлі
көз жіберсем,
Көкжиегің – Керегем!

ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Әдебиет – өмірдің айнасы. Сол себепті көркем шығарма әр дәуірдің шындығын көрсететін тарихтың бір парағы іспетті. Заман шындығы әдебиетте әртүрлі жанр арқылы беріледі. Әр жанрдың заман бейнесін шынайы түрде беруінің өз ерекшелігі болады. Поэзияда шындық ақынның лирикалық тұлғасымен астасып, оның сезімдерінен көрінеді. Прозалық шығармаларда заман шындығы кең, ауқымды суреттеу, баяндау, бейнелеу тәсілдерімен ұштасады. Тарихи оқиғалардағы заман көрінісі автор ұстанымы, негізгі идеяны ашу мақсатымен үндеседі.

Бұл бөлімде заман мен қоғам, сол қоғамдағы адамдардың биік мұраттарға деген ұмтылысы, жеке тұлғалық өмірі туралы көркем туындылармен танысамыз. Әдебиет өнер пәні болғандықтан, әдебиеттегі заман шындығы жазушының, ақынның ой таразысынан өтіп, жаңа сипатта өріледі. Адамзат қоғамындағы сан алуан тарихи оқиғалар, тұрмыстық-әлеуметтік жағдайлар жеке кейіпкерлер өмірі арқылы заман шындығын толғайды.

БАҚҚОЖА МҰҚАЙ (1948–2008)

Жазушы, драматург Баққожа Мұқай 1948 жылы 31 қаңтарда Алматы облысы Райымбек ауданы Нарынқол ауылында туған. 1971 жылы қазіргі Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін бітірген. 1965 жылы Кеген аудандық «Коммунизм нұры» газетінде еңбек жолын бастаған. 1970–1988 жылдары «Білім және еңбек», «Жұлдыз» журналдарында, Қазақстан Жазушылар одағында қызмет істеді. 1990–1995 жылдары Мәдениет министрлігінің репертуарлық-редакциялық алқасында бас редактор, Бас басқарма бастығы болған. 1990 жылы Алматы облыстық «Қазақ тілі» қоғамын ұйымдастырып, басшылық жасады. Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО істері жөніндегі ұлттық комиссиясының мүшесі болды. Бірнеше медальмен марапатталған. «Парасат» журналының бас редакторы қызметін атқарды. Ол – «Жалғыз жаяу», «Өмірзая», «Жаңбыр жауып тұр», «Өмір арнасы», «Аққу сазы», «Мазасыз маусым», «Дүние кезек», «Тоят түні», «Жеті желі», «Алғашқы махаббат», «Ертегідей ертеңім» туындыларының авторы. Шығармалары тәжік, қырғыз, белорус, якут, татар, башқұрт, чех, орыс, өзбек, қарақалпақ, түрікмен, корей тілдеріне аударылған. Орыс тілінде 1984 жылы «Водоворот», 1988 жылы «Белая птица» атты кітаптары

жарық көрген. Оннан астам драмалық туындысы Қазақстандағы және шетелдердегі театрларда қойылды. Бірқатар жазушылардың шығармаларын қазақ тіліне аударған.

«Қош бол, менің ертегім» пьесасы мен «Аққу сазы» хикаялар кітабы үшін Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығы (1982), Қырғыз Республикасының Т. Әбдімомунов атындағы әдеби сыйлығы (1995), «Өмірзая» романы үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілген (2000). «Парасат» орденінің иегері (2006).

Ішкі монолог – кейіпкердің ішкі ойы, өзіне-өзі қарата айтылған арнауы. Көңіл күй сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдың бір түрі. Ішкі монолог әлеуметтік-психологиялық романдарда жиі кездеседі, автордың көрінбей араласуы арқылы жүзеге асады, психологиялық анализ түрінде беріледі. Ол шығармашылық өдіске орай әр алуан көркемдік әсер туғызады.

*Гүлзия Пірәлиева,
әдебиеттанушы ғалым*

ӨМІРЗАЯ

(романнан үзінді)

*Бұл еңбегімді қазақ елінің тәуелсіздігі жолында
құрбан болған ерлердің аруағына арнадым.*

Автор

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (эссе, әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

Желтоқсан оқиғасы, жазықсыз құрбандар, әке мен бала, ұлттық тәрбие, жігер, сатқындық, саналы ұрпақ, тәуелсіздік.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ роман үзіндісінің сюжетіне талдау жасау;
- ✓ берілген сюжеттің композициялық құрылымын талдау;
- ✓ үзінді кейіпкерлерінің мінез ерекшеліктеріне сипаттама беру;
- ✓ роман үзіндісіне әдеби сын жазу.

1

Түннің бір уағына дейін көзі ілінбей қойды. Басы ауырып, мазасы кеткен соң орнынан тұрып, дәлізге шықты. Рахия кемпір күндегі дағдысы бойынша ойға шомып отыр екен. Аяғанға мүлде көңіл аудармады. Біраздан кейін аһылеп-уһілеп Ес шықты.

– Ө-ө, қалай екен? – деп кемпір мырс күлді. – Бала үшін ата мен ана отқа түседі.

– Көнеміз де қайтеміз.

– Ол неменің өзі жоламай кетті ғой. – Шал қинала қабақ шытып, ақырын ғана күрсінді. – Ондай баланың барынан жоғы жақсы. Өдірем қалғыр жүгермек!..

– Аман болсыншы әйтеуір, – деді шал. Көзі жапақтап, адуын кемпірге жасқана қарап қойды. – Аман жүріп, ел-жұртына қызмет жасасын. Біз асарымызды асадық, жасарымызды жасадық.

– Пішту! – деді кемпір астыңғы ернін шығарып. – Туған әкесін керек қылмаған бала ел-жұртты қайтсін.

– Балада жазық жоқ, Рахия. Бұл – заманның қылығы.

– Со-о-н-о-у аштық жылдары өлмелі әкесін арқалап жүріп аман алып қалған азаматтарды көргенбіз. – Рахия басын изектетіп, жасаураған көзін көйлегінің етегімен бір-бір сүйкей салды. – Әкесі соғысқа кеткенде іште қалған азаматтың талайы қырық жылдан кейін әкелерінің сүйегін ит өлген жерден арқалап әкеліп, туған жеріне арулап жерлегенін білмеуші ме едің сен?!

– Білемін, Рахия, білемін...

– Айналып кетейін олардан, – деп көңілі босаған кемпір көзіне жас алды. – Сенің балаң безбүйрек екен.

– Балада кінә жоқ, – деп күбірледі шал. – Заман... Заман сондай. Бала ітірнәтта өсті. Ата-ананың мейірім-шапағатына қанбай, олардың қасиетін білмей өсті. – Кемпірдің сөзі жанды жеріне дөп тиді ме, шал жүрегін күйдірген запырандай ащы сөздерін ірікпеді. – Ол неме ітірнәттың баласы болып өсті де, ітірнәттың баласы болып қалды.

– Ітірнәттың балалары, – деп күбірледі кемпір. – Ітірнәттың балалары көп дейді ғой тегі.

– Е-е, үйі інтірнөт болған шал-кемпірлер аз ба?

– Интірнөт, түрме, аурухана... Бірінен-біріне ауысумен өтіп келеді өмірім. Е-е, Алла, бұған да төубе, – деді кемпір бетін сипап.

Аяғанның есіне осыдан он бес жыл бұрын шетелге бірге барған жігіттің айтқан әңгімесі оралды.

– Мені бесіктен белі шықпай жатып анамның құшағынан балалар үйі жұлып алған, – деп еді ол мұңайып. – Мереке сайын салтанатты шеруге Берияның суретін көтеріп шығушы едім. Басқа балалар маған қызғанышпен қарайтын. Менің мерейім үстем еді. Берия секілді үлкен адам болсам деп армандайтынмын. Ал Сталиннің суретін көтеріп шығу барлығымыздың арманымыз болатын. Олардың кім екенін кейін білдік қой. Менің мемлекет басшыларына деген сенімімді, солардай болсам-ау деген ізгі арманымды Берия талқандап кетті. Осы күні солардың қай-қайсысы болмасын маған уақытша адам сияқты болып көрінеді.

Сол жігіттің аты-жөнін де, түр-тұлғасын да ұмытыпты, ал айтқан әңгімесі тасқа қашалған жазудай жадына өшпестей болып жазылып қалды.

– Үйге шықсам балаға тіліпон соғып айтамын. Іздеп барып, әдірем қалғырдың ит терісін басына қаптамасам ба!.. Ұмытпай әдресін жазып бер. Жалғыз өкенің қадірін білмеген безбүйректің көзіне көк шыбын үй-мелетпесем атымды басқа қой, – деп Рахия даурыға сөйлеген. Дауысы тым қатты шықты ма, есіктен қылтиып санитардың басы көрінді. Ұйқысынан жаңа оянған тәрізді, екі көзі қызарып кетіпті. Ол қабағын шытып, жұдырығын көрсетті.

– Қайтайық моламызға, – деді кемпір сүйретіліп орнынан тұрып жатып. – Е-е, Алла! Осыған да төубе!..

Орнына келіп жатқанмен, шалдың қозғалып кеткен көңілі орнына түспеді. Рахияның сөзі мұңға толған көрі жүректі аямай осып кеткен сияқты. Жалғыз ұлына іштей лағынет айтып жатқандай, қайта-қайта көкірегі қарс айырылардай күрсінеді де, күбірлеп сөйлейді. Баласының кім екенін, қандай адам екенін, кімдерге қиянат жасағанын айтып, кеудесіне толып қалған ыза мен ашуын сарқып тастағысы келіп оқталғанмен, шалдың түрін көріп, жігіттің батылы бармады. Азапқа түсіп, қиналып жатқан шалды аяды. Тірі пендеге қиянат жасап көрмеген Аяған қандай қиын жағдайда да ешкімге жамандық жасай алмасына тағы да көзі жетті. Өзінің орнында Жақия болса кімге лағынет айтарын білмей қиналып жатқан шалды одан сайын тұқыртып, жерлеп, жекен суын ішкізетіндігін ойлап, Аяған жұмсара түсті. Басының қатты ауырғанына қарамастан, шалды сөзге тартты.

– Қария, көрші болғанымызға біраз уақыт. Әрі дұрыстап жөн сұраса алмай жүрміз ғой, – деп күлді Аяған. Шал басын көтеріп отырды.

– Менің Алдияр Ақпанұлы деген ұстазым болды. – Алдекеңнің атын естігенде қандай күйге түсер екен деген оймен шалға қадала қарады. Ол мүлде селт етпеді, меңіреу адам сияқты басын изектетіп, мең-зең болып отыр. – Сізге қарасам сол кісі есіме түседі. Сіз екеуіңіз сондай ұқсайсыздар. Сіздер ақылдан, ардан жаралған адамсыздар, қария.

– Е-е, – деп көкірегі қарс айырылып кетердей күрсінді шал. – Дүние ойлап тұрсам шолақ екен депті біреу. Көзді ашып-жұмғанша өте шықты. Біз кешегі күнге айналдық. Кешегі күн...

– Кешегі күн өмір емес, тарих. Ал ертеңгі күн – ертегі. Оның тіпті болмауы да мүмкін ғой, қария. Тарихымызды ертегіге айналдырып жіберген халқыңыз – біз, – деп жымыды Аяған. – Кешегің де ертегі, ертеңің де ертегі. Ал өмір деген бүгінгі күн. Орысша айтқанда, жизнь – это всегда сегодня. Ал сіздің барлық қызығыңыз алда әлі.

– Е-е, қарағым-ай! Біз қан базардан қайтып келген адамбыз. Ілдалдалап жүріп өмірімізді өткіздік. Қысқа өмірдің мөнді бөлігі түрмеде, айдауда, соғыста өтті. Сен ақылды сөздер айтып жатырсың. Ал бізде өз пікіріміз болған жоқ. Тірі жүру үшін ақылдың, пікірдің керегі жоқ еді бізге. Біз орындаушы болып өттік.

Шал сақалын саумалап, үнсіз отырып қалды. Аяған жиі-жиі жөтелетін ескі трактордың көксау моторы сияқты анда-санда тынысы тарылып, пырқ-пырқ етіп ұйықтап жатқан Соломон патшаға қарады. Бұрын да өмірдің рақатын көрген, қазір де дүниесі түгел «патша» сонау ерте дүниеде туып, содан бері тірі жүрген адам тәрізді. Ол әлі де мың жыл жасайтын сыңайлы. Аяған ақырын ғана күрсінді.

– Осынша жасқа келіп, жүрегіне кір түсірмеген, арына шаң жұқтырмаған азамат аз, қария. Алдияр Ақпанұлы сондай асыл азамат еді. Сіз оны білесіз, – деді Аяған оған тура қарап. Тағы қателесті, шал оған сыр алдырмады. Танымайтын, білмейтін кісінің сыңайын танытып отыр. – Ол көптің адамы еді. Қара басының қамынан басқа ештеңе ойламайтын қараниет пенделердің қолынан қаза тапты асыл азамат.

– Е-е, Алла! – деді шал көкірегін кере дем алып. Қабағы түнеріп, танауы қусырылды. Жар жиегіне қарай сүйрелеп, тықақтап отырған Аяғанға мүлде назар салмады. – Болған сондай бір асыл адам. Қылышынан қан тамып тұрған заманда басын қатерге тігіп, Кенесары бабамның аруағын асырған ол. Ал менің ұлым... Менің жалғызым бабасының аруағына... – Шал ары қарай сөйлей алмай, өз деміне өзі тұншықты. – Сол үшін билетіндер мені көзге шұқиды. Е-е, менің сөзім кім, өзім кім? – Салбырап түсіп кеткен басын шалт көтеріп алып, жігітке ала көзімен ұнатпай қарады. Тышқақ лақ құрлы құным болса, күнім батарда көзім бозарып осында жатар ма едім?! Адам өз қолын өзі кеспейді, қарағым.

– Балаңыздың әрекеті бір адамға, бір сізге ғана жасалған қиянат емес, қария. Бұл – ата дәстүрге, туған халқына жасалған қиянат. Бұл туған әкесін ғана емес, туған халқын, ата-баба салтын жек көрудің белгісі. Бұл – имансыздық! – деді ашуға булыққан Аяған қалшылдап. Басы қалтаңдап, кемсендеп отырған шалға жаны аши тұра өзін-өзі ұстай алмады. Көкірегіне толып қалған ащы запыранды бір-ақ қопарды. – Ондайлар қара басының пайдасы үшін бүкіл халықты жек көруді үйренді.

– У-у-й! – деді шал. Аузынан отты леп шыққан сияқты.

– Ұлттық сезім өлген жерде адам да өледі, – деді Аяған қинала қабақ шытып. Басы қақ айырылып кетердей ауырып тұрса да, ашу-асаудың басын бос жіберді. Кеудесіне толып қалған ыза-өртті сөндіре алмай-ақ қойды. – Ұлтын сүймейтін, ана тілін білмейтін жанның жөндіктен айырмашылығы қайсы? Оған өнердің, әдебиеттің, тарихтың, мәдениеттің, қысқасы, ештеңенің керегі жоқ. Оған қыбырлап тірі жүру ғана керек. Оған бәрібір. Ондайларды туған халқының тағдыры мен тарихынан гөрі дүниенің бір бұрышындағы ешкім білмейтін халықтың мәселесі көбірек толғандырады. Өз халқының басы жарылып, көзі ағып түссе де, қабырғасы қайыспас. Себебі оларда тек жоқ, қария.

– У-у-һ! – деп шал тағы да күрсінді. Қос алақанымен бетін жауып, өксіп қоя берді. Одан мұндай қылық күтпеген Аяған алғашқыда абдырап қалған. Көмейінен лек-лек болып төгіліп жатқан ызалы сөздерді тежеу үшін дәлізге шығып кетті. Енді байқады, екі беті от болып жанып тұр екен. Басы сынып әкетіп барады. Күрек маңдайын қақ айырып кеткен сияқты, қолы сәл тиіп кетіп еді, жанын көзіне көрсетті. Құлағына тосын үн шалынды. Жан-жағына алақтады, ешкім жоқ. Енді ғана аңғарды, Ес қария әлі өксіп отыр екен. Шалдың көкірегінің со-о-н-о-у бір терең шыңырауынан көтерілген зарлы дауыс Аяғанның ызара қақалған жүрегін аямай шағып алды. «Бекер болды-ау. Жарымжан адамды сонша сөккенім не? Әй, ақымақ басым!» – деді Аяған қынжылып. Қол тигізбей қақсап ауырған басы жарылып кетердей зәресі ұшқан жігіт қинала ыңырысып, палатаға қайтып келді де, анальгин ішті.

Ес бетін қос алақанымен жауып, өксіп отыр екен. Аяған келіп құшақтаған кезде дауысы шығып кетті.

– Ай-й, ит өмір-ай!..

– Кешіріңіз мені, – деді жігіт оның сақалынан сүйіп. – Айтпасқа амалым қалмады. Көкірегіме толып қалған запыран шыдатпады.

– Дұрыс, – деді қарт кемсендеп отырып. – Айтатын жөнің бар, балам. Сен айтпағанда кім айтады?! Біз үндемей жүріп өттік өмірден. Халқымыз аштан қырылып жатқанда Голощекиннің бетіне қарап, жарамсақтана жымидық. Тірі қалу үшін бірге туған бауырымызды, әкемізді НКВД-

ға ұстап бердік. Қу жанның амандығы үшін не істемедік біз?! Біз бәріне қызмет еттік, қарағым. Тек адамға, туған халқымызға қызмет еткен жоқпыз. Жетпіс жеті жыл ғұмыр кештім. Біздің ғұмыр құлдықпен өтті. Өмір – зая... Өмірім зая... – Босап, болдырып отырған шал қабағын қарс түйіп, жүзі сұрланып, қатайып алды. – Ұлыиіс деген жалғыз немерем бар. Қазақпын деуге намыстанады. Ол – менің болашағым. Бөтен. Мен де оған бөтенмін... Жатпын. Өз шаңырағым, өз баласына сыймай, жат болып, далада қалған жалғыз ғана мен дейсің бе? Жоқ, жоқ! Көп олар, өте көп!..

Ары қарай тілі ікемге келмеді. Иегі кемсеңдеп, басы қалтаңдап отырған шалдың көзінен жас парлап қоя берді...

Запыран – адамның асқазанында болатын сарғылт түсті, ащы сұйық зат. *Бұл жерде:* шер, нала мағынасында.

1. Романның толық нұсқасын оқып шық.
2. Роман неліктен «Өмірзая» деп аталған? «Өмірзая» сөзінің мағынасын мұғалім көмегімен анықта.
3. Романның тақырыбы, негізгі ойы не?
4. Романға арқау болған тарихи оқиғаларды «Тарихыңды зерделей біл» айдарымен берілген танымдық ақпараттарға сүйене отырып, баянда.
5. Басты кейіпкер Аяғанның өмірлік ұстанымы қандай? Романдан мысалдар келтір.

1. Үзіндіде Ес ақсақалдың аузымен қандай тарихи уақыт айтылады? Тарихи кезең шындығы туралы ой бөліс. Сұрақтарды алдын ала жазып алып, ойынды ортаға сал.

2. Топтық жұмыс. Үзінді кейіпкерлеріне мәтіндегі диалогтерге сүйене отырып, қандай қасиеттер тән екенін анықтаңдар. Жазушының Аяған мен Ес қарияға деген көзқарасы қандай? Авторлық баяндаулар арқылы жазушы ұстанымына назар аударыңдар. Хрестоматиядан мысалдар келтіріңдер.

Аяған	Ес қария
Кейіпкерлерге қандай қасиеттер тән?	

1. «...Ұлтын сүймейтін, ана тілін білмейтін жанның жәндіктен айырмашылығы қайсы? Оған өнердің, әдебиеттің, тарихтың, мәдениеттің, қысқасы, ештеңенің керегі жоқ. Оған қыбырлап тірі жүруга ғана керек. Оған бәрібір. Ондайларды туған халқының тағдыры мен тарихынан гөрі дүниенің бір бұрышындағы ешкім білмейтін халықтың мәселесі көбірек толғандырады. Өз халқының басы жарылып, көзі ағып тұссе де, қабырғасы қайыспас. Себебі оларда тек жоқ, қария», – деген Аяғанның ойын тарқатып, топта талдап, сыни пікір жазыңдар.

2. «...– Біз үндемей жүріп өттік өмірден. Халқымыз аштан қырылып жатқанда Голощекиннің бетіне қарап, жарамсақтана жымыдық. Тірі қалу үшін бірге туған бауырымызды, әкемізді НКВД-ға ұстап бердік. Қу жанның амандығы үшін не істемедік біз?! Біз бәріне қызмет еттік, қарағым. Тек адамға, туған халқымызға қызмет еткен жоқпыз. Жетпіс жеті жыл ғұмыр кештім. Біздің ғұмыр құлдықпен өтті», – деген қария сөзінің мән-мағынасын өз көзқарасыңа сүйене отырып, қалай дамытар едің? Пікіріңді әдеби эссе түрінде жаз.

«Өмірзая» романының идеялық мұраты туралы әдеби сын дайында.

Кері байланыс: «Сөйлемді аяқта»

Мен мынаны білдім	
Маған қызық болғаны	
Маған қиын болғаны	
Мен мынаны жасай алдым	
Мен мынаған таңғалдым	

Тарихыңды зерделей біл

Желтоқсан оқиғасы – 1986 жылы 17-18 желтоқсан аралығында Алматыда болған қазақ жастарының КСРО үкіметінің отаршылдық, өміршіл-өкімшіл жүйесіне қарсы наразылық іс-қимылдары. Оқиғаға қатысқандар саяси тұрғыдан қуғындалды. Бұл – бостандыққа, тәуелсіздікке ұмтылған қазақ халқы тарихындағы елеулі қадам.

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

Өмір, жындыхана, ауылға жол, жастар, күрес, қоғам.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ берілген үзіндідегі ұлттық құндылықтарды анықтау;
- ✓ үзіндідегі ұлттық құндылықтарды ғаламдық тақырыптармен байланыстыру;
- ✓ автор идеясы мен өмір шындығының байланысын саралау.

2

Дәл бұлай болады деген ой Аяғанның түсіне кірмеген. Басы сынып кетердей ауырып, таң атқанша кірпік ілмеген жігіттің көзі енді ілінгенде, санитар келіп, оятып алды да, жетелей жөнелді. Ұйқы меңдеген Аяған жөн сұрайтындай халде емес еді. Өзін қарап жүрген дәрігердің алдына келгенде, ұйқысы шайдай ашылды. Басын таңған дәкені алып, ырсиып тұрған жараны қайта жауып, тазалап дәрілеген соң:

– Бұл саған ескерткіш, – деп күлді дәрігер. – Бұдан кейін қолымызға түсуші болма. Үйіңе қайта беруге рұқсат.

Басы ауырып тұрған Аяған қинала езу тартты. Өзін кекеткендей жымып отырған дәрігерге ашулана жалт қарап:

– Бастағы жара жазылар. Сендердің ескерткіштерің мұнда, жүректе, – деді кеудесін дүңк-дүңк ұрып. – Ол жара ешқашан жазылмайды. Менің тәніммен, жаныммен көрге бірге түседі.

– Бекер ашуланба, жігітім. Менде кінә жоқ, – деді дәрігер қызарақтап. – Сізді осында әкеліп салдырған адамға айтыңыз өкпеңізді. Мынау қағазыңыз. Қош болыңыз!..

Ауруханадан шығарылғаны жөніндегі қағазды көкірегіне басқан күйі жүгіріп отырып бөлмесіне келді.

– Ақсақал! – деп шалды құшақтай алды. – Мені босатты! Мен... Мен...

– Алда айналайын-ай! Босатты деймісің?!

– Мен кетемін қазір! Ауылға, балаларыма барамын!.. – деп Аяған жымып күлді. Тамағына ып-ыстық қатты зат келіп кептелді, екі көзінен мөлт-мөлт етіп шыға келген тамшыларды сұқ саусағымен қағып тастады.

– Жолың болсын, қарағым! Бала-шағаңның қызығын көр... Басың аман, бауырың бүтін болсын!

– Рақмет, қария! Сіздің ұрпағыңызға бақыт тілеймін, – деді көңілінде кірбің жоқ жігіт. Шал ернін тістеп, жанарын жықты.

– Сен бізді ұмытпай келіп тұр, – деді Соломон патша жігіттің қолын сілкілеп. – Мені іздейтін ешкім жоқ, өзің білесің. Маған жақсы-жақсы тамақ ішу керек. Менің өмір сүргім келеді.

– О-о, сіз өлі көп жасайсыз, – деді Аяған оны құшақтап.

– Рақмет! – деді бүкіш шал көзі жасаурап. – Менің өлгім келмейді.

– Біз сан рет өлдік. Бірақ бірде-бір рет шындап өлгіміз жоқ, – деп күрсінді шал орнынан тұрып жатып. – Біз қандай биіктен лақтырса да, төрт аяғымен түсетін мысық сияқтымыз. Біз – мысықпыз! – Соломон патша Есті мазақтағандай мырс-мырс күлді.

– He-he! Мысық! Еште өзі орден тағады жарымес, – деді. Ес оның сөзіне мән берген жоқ, ойға батып сілейіп тұр.

Өзімен бірге алып кететін ешқандай заты болмаса да, Аяған төсегінің әр-әр жерін сипалап, сипақтап ұзақ жүрді. Аурухананың киімін басқа корпусқа барып ауыстыру керектігін біледі, әлденесі ұмыт қалғандай қайта-қайта тумбасын аша береді.

– Қарағым, Аяған, – деді Ес оның жанына келіп. Жігіт тіктеліп, шалға бұрылды. – Мен өлімнен қорықпаймын. Ұяттан, жалғыз ұлымның жолын кесіп, жүргізбей қоятын, өле-өлгенше алдымнан шыға беретін ұяттан қорқамын. Маған айтатын, маған арналған талай сөзіңнің ішінде кетіп бара жатқанын да білемін. Үндемегенің сақалымды сыйлағаның шығар. Текті жерден екенсің, қарағым. Саған аппақ басымды иемін.

Шал тақиясын алып, еңкейе берген. Аяған оны қапсыра құшақтай алып:

– Ат-о-у, – деді сасқалақтап. Абыржып күлді. – Мұныңыз не? Ұялт-пасаңызшы.

– Кешір, шырағым, кешір!.. Олар үшін мен кешірім сұрайын сенен, – деп жігіттің маңдайынан қадалып сүйді.

– Сақалыңыздан айналайын сіздің, – деді көңілі босап, көзіне жас үйірілген Аяған шалдың аппақ сақалынан сүйіп тұрып.

Ес қария төсегінде жатқан құндыз бөрігі мен қыстық пальтосын алып, бірін жігіттің басына кигізіп, бірін иығына жапты.

– Ой, ата-ау, мен тоңбаймын ғой. Ұят емес пе, – деп қарсыласқан жігітке:

– Мен сияқты қалтыраған шал бол, – деді. – Мен өлмеймін. Өлсем өкінішім жоқ.

Аяғанның көңілі босап, көзіне жас іркілді.

– Е-е, шер көкірек шермендем, – деп күрсінді Ес қария. – Кембағалдың көз жасына қанбаған сұм заман-ай! Жыла, ботадай боздап жылап ал. Сенің қадіріңді бәрібір білмейді бұл жұрт. Азамат қашан керек болыпты бұл жұртқа?! Азаматының басын қашан бағалапты бұл қазақ?! Өлген соң шұрқыраған болады. Қаймана қазаққа күлкі болған асыл азаматтардың қадірі-ай!.. Жетесі жоқ жетім жұрт... Жетектегі жетім ел... – деп күңіренген шалдың көзіне жас толып кетіпті. – Жылармын да жұбанармын. Арзан атақ, алдамшы абыройдың соңына түсіп сүмеңдеп, болашақтың бетіне күл шашқан жалғыз ұл емес, аруақтар менің тілекшім. Тірінің қадірін аруақтар ғана біледі. Аруақтарды еске алып, тағзым етіп жүр, қарағым. Күндердің күнінде олар алдымыздан шығады. Өлмейтін пенде жоқ. Ажал – ақиқат. Бақилықпыз бәріміз. Иә, құдая тоба! Аруақтарға Құдайдың рақымы түсіп, пайғамбарлардың шапағаты тие берсін! Әумин!..

Шал көз жасын алақанымен сүртіп, Аяғанға күле қарады.

– Ато-о-у, – деді жігіт шалды жұбатпақ ниетпен қапсыра құшақтап.

– Жасым жетпістің жетеуіне келгенде көрдім көресімді. Кешегі соғыста өліп қалмағаным өкінемін. Жындыханада өлу үшін сүйікті Отаным, Кеңес Одағына, коммунистік партияға, ұлы көсемдеріме шын беріліп қызмет еттім. Құл бол деді. Болдық. Жын бол деді. Болдық. Өлтір деді. Өлтірдік. Өл деді. Өлдік, – деп шал қынжыла бас шайқап, қинала езу тартты. – Жалғыз ұлдың арқасында мен тірі өлікке айналдым, қарағым. Ол мені тірідей көрге тықты. Ұшпаққа шықтым. Жалғыз ұлдың үйінен неміс әпшеркесіне орын табылады, ал маған...

– Ато-оу, қайдағыны айтпаңызшы, – деп қиылды жігіт.

– Үнемі түсіме Мұсаның бала кезі кіреді. Бала Мұсаны жігіт Мұса қылғындырып жатады. Үнемі шошып оянамын, қарағым...

Аяғанның құлағына Бибісінің шыңғырған дауысы келді, селк етіп, тың тыңдады. Өлгі үн оның шұрық тесік жүрегін оңдырмай шағып алды.

Дәке – мақтадан дайындалатын таңғыш (медициналық бинт).

Шер көкірек – қайғысын ішіне сақтаған адам.

Әпшерке – орыс тіліндегі «овчарка» сөзінің қазақша ауызекі сөйлеу мәнерінде қолданылуы.

1. Роман үзіндісінің композициялық желісі бойынша жоспар құр.
2. Аяған ауруханадан шығарылатынын естігенде неге жүрегі жарыла қуанды?

3. Қоштасарда Ес ақсақал Аяғанға неден қорқатынын айтады? Қарияның бұлай деуінде не сыр жатыр?

4. « – ... Азамат қашан керек болыпты бұл жұртқа?! Азаматының басын қашан бағалапты бұл қазақ?! Өлген соң шұрқыраған болады. Қаймана қазаққа құлкі болған асыл азаматтардың қадірі-ай!..» – деп ақсақал кімдерді тілге тиек етіп отыр?

1. Үзіндіден бейнелеу, суреттеу құралдарын тап. Олардың қандай көркемдегіш құрал түрі екенін ажырат. Шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талда.

Бейнелеу, суреттеу құралдары кездесетін сөйлемдер	Қай кейіпкерге тән?	Көркемдегіш құрал түрі	Шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысы

2. Топқа бөлініп, «Кейіпке ену» әдісі бойынша жұмыс жасаңдар.

1) «Кейіпкер кестесін» толтырыңдар.

Үзіндідегі кейіпкер	Кейіпкердің өміріндегі құндылықтар

2) Үзіндідегі негізгі құндылықты көрсететін кейіпкерді таңдаңдар. Кейіпкер арқылы осы құндылықты баяндайтын қысқаша қойылым дайындаңдар.

1. Топқа бөлініп, бір-біріңе үзінді бойынша 3 түрлі сұрақ қойыңдар. Сұрақты талқылаңдар. Үзіндіде көтерілген мәселені анықтаңдар.

2. Үзіндідегі құндылықтарды заманауи тұрғыдан бағалап, салыстыр.

3. Мәтінді тыңдап, үзіндідегі көркемдегіш құралдарды табыңдар. Олардың автор идеясын ашудағы рөлі туралы айтып беріңдер. Уақыт: 7 минут.

Романдағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағала.

Кері байланыс: «Жұптасып толтыр»

Менің ойларым	Серіктесімнің пікірі

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.3.1.1 – шығарманы әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.

■ Иесіз пәтер, жатақхана, оқудан қуылу, қуғынға түсу.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ берілген үзіндідегі идеяны анықтау;
- ✓ тарихи құндылығын бағалау;
- ✓ әлем әдебиетіндегі білетін шығармалармен салыстыру.

3

Аяған Алматыдан ауыр ой, жабырқау көңілмен аттанды.

Алдияр Ақпанұлының иесіз қалған пәтерін көріп, жаны жабырқанды. Өзі үшін шырылдап отқа түсіп кете жаздаған шәкірттері – Камал, Қанат, Ерік секілді азаматтардың желтоқсандағы дүрбелеңге қатысқаны үшін істі болып, оқудан шығарылғанын, түрмеге түскенін естіп, көңілі құлазыды.

Студент атаулыда зәре жоқ, барлығы үрейлі. Біраз студент оқудан шыққан, жатақханадан қуылған. Оқып жүргендердің жағдайы мәз емес сияқты, алда ненің күтіп тұрғанын ешқайсысы білмейді, барлығының құты қашқан, қорқыныштың жетегінде жүргендей.

Шәкірттерін іздеп жатақханаға барған Аяғанды көргендер аман-саулық жоқ, сонадайдан бұрылып қашады. Адам жейтін аш қасқыр келе жатқандай түстері бұзылып, зәре-иманы ұшқан студенттер қашып ба-

рып, есіктерін бекітіп алып жатты. Соған қарағанда, бақылау, қысым күшті тәрізді. Аяғанның аңғарғаны – жалпы қала халқында, әсіресе қазақтарда үлкен үрей бар сияқты.

Көшеде кездескен көзтаныстар бір-бірімен амандасып өте шығатын болыпты, мамыра-жай замандағыдай шүйіркелесіп ұзақ тұру қайда, бір бірімен кездеспеуге тырысады екен.

Өрқайсысының соңында аңдушы жүргендей танысын танымай қалатын адамдар пайда болыпты.

Жатақхананың төңірегі толған бейтаныс жан, сұғанақ иттей сумаңдап, бастары қосыла қалған студенттерге қарай емпеңдей жөнеледі. Сол маңайда жүрген Мақсұтты Аяған алыстан таныды.

Бейтаныс адамдардың бұл маңайда неге жүргенін іші сезеді. Сақалшашы өскен, қалай болса солай киінген Аяғанға олар көңіл аудара қоймады. Тіпті Мақсұттың өзі оны танымай қалған сыңайлы. Өзіне тесіліп қараған қаңғыбасқа көз қиығын тастап, ұзап кетті.

– Ит-ай! – деп кіжінді Аяған. – Күнәсіз балалардың обалына қаласың-ау. Қолыңды қанға малатын болдың-ау!..

Жатақханаға оқытушылар көшіп келген сияқты. Өрбір қабатта төрттен-бестен қаптап жүр. Аяғанды бірде-біреуі таныған жоқ.

– Мұнда неғып жүрсіз? – деді біреуі. Аяған жымиып күлді. Анау таныды білем, танауы қусырылып, екі көзіне үрей ұялап, бағжаңдай бастады. – Мұнда бөтен адамдардың кіруіне болмайды. Тезірек кетіңіз. Мұнда органның адамдары жүр.

Мұндайға еті үйренген Аяған мүлде қорланған жоқ, жақсы заманда сыйлас болып жүретін жігітке қарап, суық жымиды да, астыңғы қабатқа түсті. Алдынан Алмас шыға келгенде өшкені жанғандай жүрегі жарыла қуанған. Құшағын жая ұмтылған Аяғанды ол бірақ қасақана танымай теріс бұрылып кетті.

– Әй, әй! – дегеннен басқа аузына сөз түспеді. Маңдайынан ауыр соққы тигендей есеңгіреп тұрған.

– Сізге кім керек?

Аяған селк етіп, жалақ ерін шикіл сарыға қарады. Бұған көзінің қиығын ғана тастап, екі бүйірін таянып, шіреніп тұрған жас жігітке жыны келіп:

– Сенің керегің жоқ, – деді ашулана дауыстап.

– Сіз кімсіз өзі?

– Кім екенімді көріп тұрған жоқсың ба?!

– Жатақханаға қайдағы бір қаңғыбастар қалай кіріп кетеді екен?

А ну, бұл арадан тез кет! – деді шикіл сары дікеңдеп. – Әй, бері кел. – Жанына жүгіріп жетіп келген студентке шикіл сары шытынай қара-

ды. Анау бейшара қалбалақтап тұр. – Кезекшіні тез шақыр. Сағындық шақырды де. Студсовет десең біледі.

Студент далбаңдап тұра жүгірді. Шикіл сарының кезекшінің жер-жебіріне жетіп, жекен суын ішкізетінін сезіп, Аяған тезірек кетіп қалуға тырысты. Шыға берісте филология факультетінің деканы кездесті.

– Сәлем, – деді Аяған.

– Сәлем, – деді ол да. Біреу көріп қала ма деп қауіптенді ме, жан-жағына жауаң-жауаң қарады.

– Сен мұнда бекер келгенсің. Жағдайды түсінесің ғой. Балалардың обалына қалып жүрме. Тез кетіп қал. Бәрін шетінен қамап жатыр.

Аяған оның қысқа сөзінен мәселенің мәнісін ұқты, таныс студенттің, әсіресе інісіндей көретін Алмастың тұра қашқан себебін түсінді. Студент атаулыны мықтап қысып, қорқытып қойған сыңайлы. Аяғанның түсінгені – мынандай қалаймақанда Алматыда бір күн қалуға болмайды екен. Тыныш заманда сары ізіне шөп салып, тыныштық бермеген «достарының» көзіне түссе, олардың аямайтынын сезіп, жүрегі шайлығып қалған жігіт бала-шағасының жанына баруға асықты...

Жолай Алматыда болған жағдай қайта-қайта есіне түсіп, Аяғанның ойы сан-саққа жүгірді. Бір-екі жылда тағдырдың төлкегіне ұшырап, сағы сынып, тауы шағылып қалған жігіт үшін желтоқсандағы дүрбелең мүлде күтпеген, тосын оқиға еді. «Халық неге толқыды?» Осы тақылеттес сан сұрақ жолын кесіп, ойдан шағылып, әбден қажып қалған жігітті одан сайын шаршатты.

«Халық неге толқыды? Алаңға неге шықты?» Осы бір екі сұрақ...

Егер бостандықта жүрсе, көппен бірге алаңға шығар ма еді? Құдай-ау, топтың алдында жүрер еді ғой. Кінәсізден кінәсіз көрген қиянаты, шеккен азабы аз болған жоқ. Шындық үшін шырылдап еді, «қолынан өлген адамды тірілтуден басқаның бәрі келетін мықтылар» қарсыласқанына қарамай сүйреп апарып, түрмеге тыға салды. Өлдім-талдым деп ол жерден босанып шығып еді, жындыханаға апарып қамады. Соншалық қиянат көре тұра сын сәтте үндемей қалу – адамның қолынан келмейтін іс.

Сонда алаңға шыққандардың барлығы өзі сияқты есесі кетіп, еңіреп жүрген боздақтар ма? Мүмкін емес. Солай-ақ болсын. Ендеше, халық неге аяқастынан дүр етіп көтеріліп кетті? Табиғаты момын, ешкіммен таласы жоқ, құшағы да, көңілі де кең халықтың мұнысы қалай? Шынымен-ақ ұйымдастырушылар болды ма екен?

«Өлдекімдер қара «Волгамен» жүріп, халықты ұйымдастырыпты» деген қауесетті ой елегінен өткізген Аяған мырс күлген. Бұл – халықтың табиғатын білмейтін, алаңдағы дүрбелеңді қара басының мақсатына пайдаланғысы келген пиғылы пасық пенденің ойлап тапқан әдісі.

«Желтоқсандағы дүрбелең оқыстан туа салған жағдай емес-ау» дейді Аяғанның бір ойы. Ол жылдар бойы дайындалған, күндердің күнінде болуға тиіс заңды құбылыс екендігін жігіттің іші сезеді. Желтоқсандағы жағдай елдің зөре-құтын қашырған сталинизмге, оның ісін жалғастырған тоқырауға, халықтың мүддесін көздемейтін мемлекеттік жүйеге деген қарсылық емес пе еді! Жылдар бойы қорқыныштың тас түрмесінен жарық дүниеге шыға алмай булыққан халық үшін жариялылық пен демократия бұлт арасынан жарқ етіп шыға келген күндей болып көрінген шығар, сірә. Осы бір ұрымтал сәтті пайдаланып, көкейде жүрген көп ойын айтып салайын деген ашумен айғайға басқан шығар аңқау қазақ. Жүрегіндегі мұңын, жанына батқан ауруын, қасірет-қайғысын айтса несі айып?! Апыр-ау, ең дәмдісін бала-шағасының аузынан жырып алып, қонағының алдына қоятын, сыйласқанның құлына айналып, құлдырандап жүгіріп жүретін бүкпесі, бөтен ойы жоқ қазақтың қарны тойғанмен, қайғысы түгесіліп біте қоймап еді ғой.

Ес ақсақалдың егіліп отырып: «Немерем қазақпын деуге намыстанады. Мен оған бөтенмін», – дегені бір сол кісінің басындағы қасірет пе? Ондайлар көп, тіпті көп, сан жетпейді. Туған балаларымен түсінісе алмай орысшаны шатып-бұтып шүлдірлесіп жүрген ата-ана аз ба? Туған балаңның халықтың ғасырлар сүзгісінен өткен дәстүрін, салтын түкке алғысыз етіп сынап, төбе шашың тік тұратындай құбыжыққа айналдырып жазған мақалаларын оқып, жүрегің қан жылағанмен, қолыңнан

ештеңе келмесін сезіп, күрсінесің де қоясың. Ал сен ағылшындардың дәстүр, салтын қабылдай алмайтындығың үшін дүниедегі ең сауатсыз, мәдениетсіз адам болып шыға келесің. Өз халқыңның озық дәстүрлерін мадақтасаң, сені «ұлтшыл» деп жазғырады. Апыр-ау, ғасырлар бойы жасалып, уақыттың қатал талқысынан өткен дәстүр, салт халықтың мазмұны емес пе?! Ел-жұрттың кім екенін танытатын оның түр-тұлғасы емес қой.

Егер біреулер ойлайтындай ұлттың мазмұны оның түр-тұлғасына тәуелді болса, кубалықтар біртұтас халық санатына қосылып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тату-тәтті өмір сүрер ме еді, сірә?! Олардың әр тараптан жиналған әртекті, құранды халық екенін кім білмейді?

Оларды түр мен тұлға емес, ортақ дәстүр, салт-сана, тілектің бірлігі тұтастырып, біріктірген...

Халық мәңгүртке айналмау үшін атандаса несі айып? Жылдар бойы бұғып, көлеңкесінен қорқып, тек жанбағысты ғана ойлап келген халықты «не үшін өмір сүріп жүрміз» дейтін сауалға жауап іздейтін дәрежеге жеткені үшін кінәлауға бола ма? Бұл кінәнің астарында «басыңды жұлып аламын» деген сестің жатқанын кім білмейді?! Өйтпесе бас көтерді екен деп басқа ұра ма? Жан ашуын түсінуге тырысудың орнына күшке салды. Оянған халық ойындағысын дұрыстап тыңдайтын тірі жан болмаған соң дүрліккен шығар, бәлкім. Адамдарды топырлатып алаңға айдап шыққан «белгісіз біреулерді» іздеп, арамтер болу сол халықты бағаламаудың, сыйламаудың, ең ақыр аяғы оған шындап жаны ашымаудың белгісі емес пе?! Халық – тобыр. Тобыр, тобыр... Сталиннің заманына үстем болған ұғым әлі өзгермепті. Демократия мен жариялылықтың салтанат құрғанына сенген халықтың сенімін шынжыр табан танктей әділетсіздікпен таптап жүре берді. Себебі олардың ұғымынша, алаңға мұңы, жанының ащы айқайы бар халық емес, тобыр шыққан. Тобыр... Құлағы кесік құл... Тобырға сөз жетпейді. Тобырда парасат жоқ, парық жоқ. Ендеше тізеге салып сындыр, тобыр қорыққанын сыйлайды. Тобыр – қу құлқынның құлы. Қарнын тойдырып, алдап қой да, ойыңа келгенді істей бер. Бюрократия осылай ойлайды, осылай әрекет жасайды. Бұрын да солай болған, қазір де солай...

Көзтаныстар – бұрын таныс болған адамдар.

Мәңгүрт – ежелгі түркілер заманында жау қолына түскен тұтқынның ақыл-есінен айырылуы. *Бұл жерде:* ұлттық құндылықтардың, адамгершілік қасиеттердің жоғалуын меңзеп тұр.

1. Аяған неліктен Алматыдан ауыр ой, жабырқау көңілмен аттанды?
2. Құшағын жая ұмтылған Аяғанды Алмастың қасақана танымай теріс бұрылып кетуі нені аңғартады?
3. Жатақхананың төңірегіндегі бейтаныс жандардың іс-әрекетіне назар аудар. Себебін зерделе.
4. Аяғанның ойын сан-саққа алып қашқан қандай сұрақтар еді?
5. «Желтоқсандағы дүрбелең оқыстан туа салған жағдай емес-ау» деген Аяғанның ойымен келісесің бе?

1. Үзіндіден көрінетін авторлық идея мен өз ой-тұжырымыңды жеткіз.

Романнан үзінді	Автордың айтар ойы	Менің ойым	Тұжырым

2. Топпен бірге «**Маңыздылық аймағы**» әдісі арқылы Аяғанға мінездеме беріңдер. Ең негізгі, маңызды деп тапқан қасиеттерді аймаққа жақын орналас-тырыңдар.

3. Желтоқсан оқиғасына байланысты қосымша дереккөздерді оқы. Оның себептері мен салдары, халықтың ұлттық тұтастығы және жастардың ұлттық намысы туралы «**Балық қаңқасы**» әдісімен тұжырым жаса. Балық қаңқасының басына – көтерілген мәселе, денесінің жоғарғы бөлігіне – себептері, төменгі бөлігіне – салдары, құйрығына – тұжырым жазылады. Бір-біріңнің жасаған тұжырымдарың негізінде ой бөлісіңдер.

Екі оқушы жұптасып, үзіндідегі заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалаңдар.

Ес ақсақалдың: «Немерем қазақпын деуге намыстанады. Мен оған бөтенмін», – дегені тек сол кісінің басындағы қасірет пе?	Кешегі заман тұрғысынан	Бүгінгі заман тұрғысынан

Топта шығарманы мазмұндас туындылармен салыстырып, автор ұстанымы, сюжет пен тақырып ұқсастығына қатысты ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

Желтоқсан оқиғасы туралы шығармалар	Автор ұстанымы	Сюжет ұқсастығы	Тақырып ұқсастығы
А. Алтай. «Прописка» әңгімесі			
Қорытынды:			

Кері байланыс: «Зерде»

Білім (тақырып бойынша алған ақпараттарым)

Эмоция (сабақтағы көңіл күйім)

Баға (өз жетістігіме беретін бағам)

Сын (өз бойымда нені дамытуым керек?)

Идея (маған келген жаңа ой)

Оқу мақсаттары:

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (эссе, әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.2.5.1 – әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.1.1 – шығарманы әлем әдебиеті үлгілермен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.

■ Ауыл, кездесу қуанышы, ана сағынышы, қабір басындағы ой.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ роман үзіндісіне өз көзқарасын білдіру;
- ✓ берілген үзіндіге байланысты шығармашылық жұмыс жазу;
- ✓ романда бейнеленетін кейіпкерлер мен сюжет желісіне байланысты адами құндылықтарды саралау.

4

Автобус Қызылұштың тұмсығынан өрі айналған кезде Аяған түсіп қалды. Жамбыл ауылына баратын үлкен жолмен аяндап келе жатқан жі-

гітті жүк машинасы қуып жетті. Байынқолдағыларға ұн, тұз алып бара жатқан машина оны тура әкесінің үйінің тұсына жеткізіп салды.

Тапал тамның мұржасынан шыққан түтін жігіттің күдік кеулеген көңіліне сәуле болып себездеді. Есігі ашық тұрған қорада біреу жүрген тәрізді, құлағына баланың дауысы шалынып, қу жүрек лүпілдеп келіп алқымына тығылды.

– Ой, сасық! Қораны тағы да былғадың ғой, ей! Шөп бермей аштан қатырайын ба осы...

– Мынау Елжас қой, Құдай-ау!..

Аяғанның дауысы шығып кетті. Асыға адымдап қораға беттеді. Басы айналып, екі тізесі дірілдеген сияқты.

Өп дегенде ұлы оны танымай, сақал-шашы өсіп, ағарып кеткен бейтанысқа үрейлене қарап, қимылдауға шамасы келмей состиып тұрып қалған. Қолындағы айырын оңтайлап ұстап, айбат шегіп тұрған ұлының өзін тани алмағанын түсінген әке:

– Құлыным! – деді дауысы дірілдеп. Елжас әкесін енді танып, айырды бір шетке лақтырып тастап, құшағын жая ұмтылды.

– Көке!..

– Құлыным!..

Елжас көптен бері көрмеген әкесін мойнынан құшақтап алып, бетінен, көзінен, маңдайынан сүйіп жатыр, сүйіп жатыр. Ұлын Аяған да өлердей сағыныпты, көз шарасы жасқа толып кеткен.

– Көке-е!.. Көкетайым менің! – деді Елжас егіліп. Жігіттің қиянатты көп көріп, ешқашан жібіместей болып қалған жүрегі езіліп, көзінен жас парлады. Жасты көзбен баласына мейірлене қарады, Елжас шөмиіп, жүдеп кеткен екен.

– Көке-е! Енді кетпейсің бе, көке? – деді ұлы өксіп.

– Кетпеймін, құлыным!

– Көкетайым менің! – Әкесінің құшағынан сытылып шығып, қуана дауыстап, үйге қарай жүгірді. – Көкем келді! Ата-а, көкем келді!..

Үлкен ұлының соңынан үйге кірген Аяғанды балалар түгіл Хадиша да танымай қалды. Сақал-шашы өсіп, ағарып кеткен, күлімдеген көзінен жас парлаған бейтаныс адамға үрке қарап қалған ұлы мен қызына құшағын жайған Аяған тізерлеп отыра кетті.

– Мен ғой бұл... Құлындарым-ай!..

– Кө-өк-е-е! – деді Олжас қуаныштан жүрегі жарылардай дауыстап. «Көкелеп» Бибі де ұмтылды. Аяған ұлы мен қызын құшағына қысып, екі көзінен жас моншақтап, тізерлеп отыр. Сағыныштан сарғайған үш жетімек осы бір бақытты сәттен айырылып қалардай өкенің мойнынан тас қып құшақтап алып, қимылсыз қатып қалған.

Үлкендерге ілесе алмай қалған Асылхан еңбектеп жетті де, балаларға жармасып жатып орнынан тұрды.

– Айналып кетейін сенен! – деді Аяған оны көтеріп алып. Еміреніп бауырына басып, бетінен сүйді. Басқалардан көргенін істеп, ол Аяғанның мойнынан құшақтады. – Кішкентай азаматым! – Жігіттің көзі қуаныштан бал-бұл жанып, жымыып күліп тұрған Хадишаға түсті. Осы сәт келіншек оған дүниедегі ең бір жақын, ең жанашыр адамы сияқты болып көрінді.

– Сәлеметсіз бе, аға! – деді келіншек күлімсіреп. Бір нәрсе бүлдіріп қойғандай Аяғанға тура қарай алмай жанарын алып қашты, бетінің ұшындағы кішкентай қызыл жайылып барады. Осы тұрысында ол ғажайып сұлу болып көрінді. Жігіттің көз алмай қарағанынан қысылды ма, келіншек жымыңдап, теріс айналып кетті.

– Сәлеметсің бе, Хадиша! – деді жігіт дауысына діріл араласып. Келіншек оған соншалықты бір жылы көзбен жалт қарады да:

– Атам төргі үйде, аға, – деді ақырын ғана. Жігіт Асылханды жерге түсіріп, киімін шешпестен төргі бөлмеге кірді. Сағынып қалған балалары шалғайына жармасып, айырылмай жүр.

Әкесі екі көзін шарт жұмып, шалқасынан түсіп жатыр екен. Сақалшашы аппақ құдай ағарып, аруақтай арып, бір-ақ уыс болып шөміп қалыпты. Ұлының дауысын естіп жатқан шал ол кіріп келгенде кемсеңдеп қоя берді. Аяған әкесін құшақтап, еңкілдеп жылап жіберді.

– Анаңнан айырылып қалдық, құлын-е-ем! – деді Қуат қария егіліп. Аяған оның жас үйірілген көзіне қарады. Кейінгі уақытта өртүрлі «өнер» шығарып, сыр беріп жүрген жүрегі кенет от қарығандай жиырылып, қайтып жазылмай, түйілген жұдырықтай болып қатты да қалды. Дем жетпей тұншыққан жігіт екі бүктетіліп, бүрісіп отыра кетті. Өке мен баланың көріскеніне қарап, көңілі босап, есік көзінде тұрған Хадиша жүгіріп барып, су өкеліп берген. Су ұрттағаннан кейін ғана Аяғанның жүзіне қан жүгірді.

– Менің жатысым мынау. Бір айдан асты, орнымнан тұра алмай қалдым, – деп күрсінді шал. Әкесі әбден әлсірепті. Дем алысы ауырлап, екі ауыз сөзден кейін-ақ демігіп, шаршап қалатын болыпты. – Бар салмақ келінге... Хадишаға түсті ғой. Айналайын одан!..

Есік көзінде тұрған Хадишаның екі беті қалақай шаққандай дуылдап, бұрылып қашты. Аяған ақырын ғана езу тартты.

– Бақытты болындар! Ақ батамды бердім, – деді шал демігіп. – Шешеннің басына барып қайт, балам. Сенің келгеніңді білсе, ол сорлы бір аунап түсер. «Аяғаным қашан келер екен?» деп зарығып жатқан шығар-ау. Оның кеудесінен жаны шыққан жоқ әлі. Жалғыз ұлы біруыс топырақ

тастағанша жаны шығушы ма еді шешеңнің. Бар, құлыным, тезірек бар. Анаңның жанын қинама.

Кеудесіне өксік тығылған Аяған сүйретіліп орнынан өрең тұрды. «Пап, пап» деп еңбектеп келіп, аяғына жармасқан Асылханды көтеріп алып, құшақтап, құшыры қанбай ұзақ иіскеді де, екі бетінен кезек-кезек сүйді. Құлағына өксік шалынғандай болған, жалт қараған жігіт Бибіні құшақтап, егіліп отырған Хадишаны көрді. Келіншектің қуанғаннан жылап отырғанын көпті көрген сұңғыла көңіл сезді.

– Сен анаңның қай төмпешіктің астында жатқанын білмейсің, балам. Қасыңа Елжасты ертіп ал, – деді шал қинала дауыстап. – Шанамен барыңдар. Анаң Сағынтай бабаңның оң жағында жатыр.

Қар қалың. Ақкүнгейге дейінгі аралықты трактормен күреп, жол салған екен, екі қапталындағы үйілген қардың биіктігі аттың құлағынан асады. Аяздың табы бұлың-бұлың жортқан сағым сияқты, бұлдырап көрінген Ақкүнгейді алып қашып, алыстатып бара жатқан тәрізді. Елжас шананың алдыңғы жағына тізерлеп отырып алған, анда-санда божыны қағып алып: – Шүү, жануар! – деп дауыстап қояды. Азғана уақыттың аралығында ауылдың баласы болып үлгерген ұлына Аяғанның іші жылып қалды. Ол осы сәт өзін қартайып қалғандай сезінді. Сонша ұзақ өмір сүрген тәрізді. Аяған қалжырап шаршағанын, әбден қажып қалғанын енді ғана сезіп келе жатыр.

Дүниенің бәрі аппақ қар. Сеңгір-сеңгір тау мен көсіліп барып Ала-таудың етегіне тірелетін дала аппақ. Тау мен даланың ой-шұңқыры жоқ сияқты, қайда қарасаң да теп-тегіс жазық. Көз сүрінер кедір-бұдыр көрінбейді. Аяған ақырын ғана күрсінді. Өмір оған аппақ қар жамылған дәл осы дала сияқты болып көрінген, алданғанын маңдайына тағдырдың таяғы тиіп, құлап түскенде бір-ақ білді. Өмірде теп-тегіс жол болмайды екен. Сол ұзақ жолда адамның сүрініп, құлап, қайта тұруы заңды құбылыс екен. Өмір деген жеңілістер мен жеңістердің жиынтығы сияқты.

«Жеңілістің ащы дәмін татпаған жан жеңістің қадірін білмейді» дейтін Алдияр Ақпанұлы.

Жаның жаннатта болғыр Алдекеңдей ғұлама да өтті бұл жалғаннан. «Адамның жаны өлмейді. Ол торғайға айналып, ең жақын адамдарының төбесінде шырылдап ұшып жүреді» деуші еді сол ғұлама. Анасының, Әсемінің торғайға айналған шыбын жаны көз көрмес, құлақ естімес биікте шырылдап ұшып келе жатқан шығар, сірә. Ата-бабасының, анасы мен жарының аруақтары қолдап, жеңістің де дәмін татар. Алда әлі ұзақ жол бар.

– Тр-р, жануар! – деді Елжас божыны шірене тартып. Орнынан тұрып, божыны шананың басына байлады да, жерге түсті. – Келдік, көке...

Елжас алға түсіп, қасат қарға омбылап, жол бастады. Биылғыдай қалың қарды көрмегелі не заман. Елжастай кезінде тоқал там қардың астында қалып, әкесінің есікті өрең ашқаны есінде. Жалпы, таулы өңір болғандықтан ба, Байынқол аңғарына қар қалың түседі. Солардың ішінде ерекше есте қалатын қыс сирек. Биылғы қыс сол сиректің бірі сияқты.

Көктемде көрген әртүрлі ескерткіштер қардың астында қалыпты. Күмбездеп салған еңсесі биік екі-үш мола ғана көзге ерекше көрінеді. «Елжас әжесінің бейітін таба алмайды-ау» деп күдіктенген Аяған. Омбылап өрең жүріп келе жатқан баласын аяды.

– Көке, менің ізіммен жүр, жеңіл болады, – деген ұлының сөзіне күлкісі келді. Жүрегі елжіреген жігіт:

– Мақұл, құлыным! – деді.

– Міне, келдік, көке, – деді Елжас. Өжептәуір биік діңгекті сілкілеп қарын түсірді. Қардың астында қалған төбешікке шанжа шаншып, жоғарғы тұсына жұқа тақтай шегелеп, анасының атын жазып қойыпты. Аяған ұлының жазуын таныды. Тізерлеп отыра қалып, қарды аршыды. Өрең дегенде тоң болып қатып жатқан топыраққа қолы жетті. Анасының бейітін құшақтап, іштей өксіді. Бір сәт оған жер күрсінгендей, сонан соң сөйлеп жатқандай болып көрінді. «Жер емес, анам менімен қоштасып жатыр» деп ойлады ол.

– Қош бол, асыл анам! Топырағың торқа болсын. Ақ сүтінді ақтай алмадым. Кеш, ана!.. Кеш мені, – деді Аяған егіліп жылап. Кенет көзі анадай жердегі аласалау төбешіктің жанында басы салбырап, тізерлеп отырған ұлына түсті. Күбірлеп сөйлеп отыр.

– Мама, мен келдім. Көкемді ертіп келдім.

Аяғанның жүрегі шаншыды. Көзінен бүрқ ете қалған ыстық жас аяз сорған жүзін тілгілеп, төмен сырғыды. Ұлының қатарына тізерлей отырып:

– Мен келдім, жаным. Балалардың жанына келдім, Әсем. Сен кеткелі көрмеген құқай, қиянатым қалмады. Енді ешқайда бармаймын. Балаларымның жанында боламын, – деп күбірледі. Сонан соң шалқайыңқырап аспанға қарады. Көгілжім аспанға көлеңке түсе бастапты. Ақбұлақ шыңының төбесіндегі бір өшіп, қайта жанған жетім жұлдызды көзі шалды. Жетім жұлдыз...

Алдияр Ақпанұлы айта беретін ғұмыры қысқа жетім жұлдыз Өмірзая осы шығар, бәлкім. Аяған теңіз бетіндегі қалтқыдай біресе көрініп, біресе жоғалып кетіп тұрған жетім жұлдыздан адасып қалды. Бір кезде жетім жұлдыз аспан тұңғығынан дір-дір етіп қайта шықты. Аяғанға ол суыққа тоңып, дірілдеп тұрғандай болып көрінді. Кенет ол түбі көрінбес тұңғыық аспанның тереңіне біржола батты.

Жетім жұлдыз батып кетті... Өмірзая – жетім жұлдыз...

– Өмірзая... Өмір – зая... Зая... Зая!..

Осы бір сөздерді қара жер күңірене қайталап жатқан тәрізді. Қара жер емес, оның сұп-суық құшағында жатқан мың сан аруақ қайталап, күңіреніп жатқандай...

Божы – арба, шанаға жегілген көлікті жүргізіп отыратын ұзын шылбыр. Кей өңірлерде «делбе» немесе «делбеге» деген атаулары да кездеседі.

Қасат қар – ұзақ жатқан қалың қар.

Шанжа – қарағайдан жасалған жіңішке ұзын ағаш.

1. Жазушы әке мен балаларының сағынысып көріскен сәтін қалай суреттеген?

2. Аяған бейнесі қандай сөздермен көрсетілген? Теріп жаз.

3. *«Өмір оған аппақ қар жамылған дәл осы дала сияқты болып көрінген, алданғанын маңдайына тағдырдың таяғы тиіп, құлап түскенде бір-ақ білді. Өмірде теп-тегіс жол болмайды екен. Сол ұзақ жолда адамның сүрініп, құлап, қайта тұруы заңды құбылыс екен. Өмір деген жеңілістер мен жеңістердің жиынтығы сияқты»,* – деген Аяғанның ойы арқылы жазушы не айтпақшы болған?

4. Үзіндідегі табиғат суретіне назар аудар. Автор қандай сөз маржандарын қолданған?

5. *«Ата-бабасының, анасы мен жарының аруақтары қолдап, жеңістің де дәмін татар. Алда әлі ұзақ жол бар»,* – дегенде жазушы Аяғанның алдындағы қандай жол туралы айтып отыр деп ойлайсың?

1. Топта Аяғанға қатысты үзінділерді тауып, «Үзінділермен жұмыс» әдісі бойынша Аяған бейнесіне тұжырым жасаңдар.

Үлгі:

1) Біздің ойымызша, үзіндідегі _____ бейнесі _____

2) Ойымызды былай дәлелдейміз:

1-аргумент – _____

2-аргумент – _____

3-аргумент – _____

3) Ойымызды дәлелдей отырып, мынадай қорытынды шешімге келдік: _____

2. Үзіндідегі көркемдегіш құралдардың қолданысына талдау жасаңдар. Көркемдегіш сөздерді бірінші – жұптасып табыңдар, екінші – басқа жұптармен ой бөлісіңдер, үшінші – дәлелді үзінді келтіре отырып, кестеге толтырып жазыңдар.

1. «**Пирамидалық талқылау**» тәсілі бойынша үзіндіде көтерілген мәселелерге өз пікірлеріңді жеке жазып, ортада талқылап, ортақ пікір қалыптастырыңдар.

Шарты: әр топ флипчарттың шетіне тапсырмаға байланысты өз ойларын жазады. Қағазды бұру арқылы бір-бірінің жауабымен танысады. Жауаптарымен танысып, ортақ пікірді қағаз ортасына жазып, ойларын қорғайды.

2. Үзіндіні тыңдап, автор идеясын ашатын сөздерді теріп жазыңдар. Автор алған символдық бейненің мағынасына талдау жасаңдар. Уақыт: 7 минут.

«Өмірзая» романын осы тақырыпқа жазылған мазмұндас туындылармен салыстырып, романның тарихи және көркемдік құндылығын бағала. Ойынды сын мақала түрінде жаз.

Кері байланыс: «Үш минуттық эссе»

- 1) Бүгінгі үйренгендеріңнің ішінде ең маңыздысы не?
- 2) Қай сұрақ есіңде қалды?
- 3) Сен үшін ең қиын, түсініксіз болған нәрсе?

Оқу мақсаттары:

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.1.1 – әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Түрмедегі азап, жанкештілік, ұрпаққа өнеге, намыс пен ар, асқақ болмыс.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ берілген үзіндідегі заман көрінісін бүгінгі заманмен салыстыру;
- ✓ үзіндідегі оқиғаларға баға беру;
- ✓ кейіпкер жан дүниесінен байқалған ұлттық құндылықтарды ғаламдық тақырыптармен байланыстыру;
- ✓ көркемдігі мен эстетикалық қуатына талдау жасай отырып, бағалау.

5

Кеудесінде қу жаны қалған Аяғанды еңгезердей екі жігіт сүйреп әкеліп, лақтырып тастай салды. Орнынан тұруға шамасы келмей еңтігіп ұзақ жатты, еден тастай суық екен, біраздан кейін тісі тісіне тимей қалшылдап, тоңа бастады. Жанын қинап жатқан орнынан әрең тұрды да, бір басып, екі басып төсекке жетті. Әбден ескіріп, иістенген, жұлым-жұлымы шыққан одеялға оранып, шалқасынан түсіп жатты.

Әл-дәрмен жоқ, өз бетімен жүре алмайды, тергеуге әлгі жігіт сүйреп алып барады, сүйреп әкеліп тастайды. Содан ұзақ уақыт ес жия алмай, есеңгіреп жатқаны. Әдейі аңдып тұра ма, көзі ілініп бара жатса жетіп келіп, таяқпен сабайды. Осы адам-ау, бір жеріне зақым келеді-ау демейді. Азаптау дәл осылай жалғаса берсе, қаншама шыдарын жаратқанның өзі білер. Кеудесінен шыбын жаны ұшып шығып кеткенше шыдамасқа амалы көне?! Мақсұттың айтқанына көніп, кінәсін мойындаса нәтижесі белгілі. Ол пәле-жаланың бәрін Аяғанға артып, жазаның ең ауырына тартпақ. Артында арқа сүйер ешкімі жоқ, үш жетімегі шұрқырап далада қалар. Асқар таудай болып көрінетін әке де кетті бұл пәни жалғаннан. Шұрық тесік болған көрі жүрек жаратқанның соңғы қиянатына шыдамаған шығар. Біруыс топырақ сала алмады. Ең үлкен өкініші – сол.

Көптен бері ауру еді, сүйегін сүйретіп әрең жүрген шал Аяған келген соң жатып қала беретін болған. Сиыр сәскеде үш жігіт сау етіп кіріп келгенде Қуат қария екі көзін шарт жұмып, қимыл-қыбырсыз жатқан. Ұлына аманатын айтпақ болып жатқан.

– Бір мәселені анықтау үшін бізбен бірге ауданға барамыз. Кешке қайтып келесіз, – деп жақауратқан жігіттің өтірігін Аяғанның іші сезген. Кеудесіне тығылған ашуды тұншықтырмақ ниетпен өзі үшін отқа түсуден тайсалмайтын Хадишаға қарап, жымып күлген.

– Балаларға ие бол, жаным, – деген. Қанша уақыт бір шаңырақтың астында тұрса да күн сайын оқталып, батылы бармай жүрген жүрегіндегі жылы сөзін осы жолы айтты.

Есік алдында тұрған алматылық сериялы «Волганы» көргенде жүрегі бір үрей аямай шағып алды. Тағы бір шырғалаңға түсерін қу көңіл сезсе де, боталарын үрейлендірмеу үшін үндемеді. Балалардың барлығын құшақтап сүйіп, әкесіне жағдайды айтып, қоштасып шыққан соң Хадишаны бауырына басқан.

– Есіңде болсын, Хадиша, менде сенен басқа ешкім жоқ. Мына жетімектер сенікі, – деген. Көз жасына ерік берген келіншек бірінші рет батылы барып, Аяғанды бетінен, маңдайынан шөпілдетіп келіп сүйді.

Екі жігіт екі жағына жайғасты, біреуі алдына отырған. Оның аудандық қауіпсіздік комитетінің қызметкері екенін олпы-солпы киіміне, тотыққан жүзіне қарап көрген сәтте-ақ таныған. Өзін алып кетуге сонау Алматыдан екі адамның келгеніне сай алдағы тағдырын ойша бағдарлап қойып еді.

Машина қозғалып кеткенде барып көрді, Елжас айқайлап жүгіріп келеді екен.

– Тоқта! – деп ышқына дауыстаған. Жүгіріп жеткен ұлы:

– Ат-а-а-м!.. Ат-а-м ө-ө-л-і-п-п қалды, – деген ботадай боздап тұрып.

– Кеттік! – деп зірк ете қалған ұлты белгісіз жігіт жүргізушінің иығынан нұқып. Әкесінің бұл фәниден аттанып кеткенін, біруыс топырақ салуға міндетті екенін екі жағындағы қос мәңгүртке түсіндіре алмай қажыды. Бұл екеуінің ата-ананың қадір-қасиетін білмейтін, балалар үйінде өскен туажат көр көкірек екенін бұған біреу айтты дейсің бе?!

Түннің бір уағында Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тергеу изоляторына келген Аяғанның жолын асыра тосып Мақсұт отыр екен. Оның көзіндегі қуанышты көрді, мақсатына жеткен пендеге тән тоқмейіл пейілді таныды.

– А-а, қош келдіңіз, мыр-р-за. Шәкірттеріңіз түгелімен осында, – деп езу тартты Мақсұт. Жылайтын адамдай қабағы шытылып, езуі керіліп, түсі мүлде жылымады. – А-а-н-о-оу кезде үзіліп қалған әңгімемізді қайта жалғастырамыз.

– Менде саған айтатын әңгіме жоқ. Жақында ғана жындыханадан шықтым. Ештеңе білмеймін, – деді Аяған мұңайып. Бұрынғы екпін жоқ, жуасып, монтансып тұр.

– Б-а-р-р, – деді Мақсұт барқылдап. – Әңгіме көп. Өте кө-ө-п!..

Ойда жоқта үлкен олжаға кенелгендей Мақсұттың қимылында бір әбігер бар сияқты. Өртүрлі құжаттарын толтырып болғаннан кейін Аяғанды үшінші камераға апарып қамады. Ешкім жоқ екен, сол баяғыдай қаңырап бос тұр. «Мен үшін біреуін әдейі босатып қойған шығар» деп ойлаған.

Мақсұттың айтпаған сөзі қалмады, табалады, намысын таптады, оған да көңілі көншімеді ме, қол жұмсады. Қарап жатып өлмек жоқ, қар-

сылық көрсеткен. Жалғыз өзіне әл бермесін сезді ме, Мақсұт дауыстап әлдекімдерді шақырды. Еңгезердей екі жігіт кіріп келді де, жабылып сабады.

– Алаңға студенттерді азғырып апарған осы сүмелек. Нағыз бандит осы. Аямаңдар иттің баласын, – деп бажалақтаған Мақсұт шіреніп тұрып бетінен тепті, көзәйнегінің быт-шыты шықты, мұрнынан қан сау ете қалды. Оны ескерген ешкім жоқ, ұрып жатыр, кіжініп тепкілейді келіп. Қарсыласқанмен қанына қарайған үш нойысқа қайрат таныта алмасын түсінген Аяған басын қорғаштап, бүк түсіп жатты.

Осынша қиянаттың кімнің құзырымен жасалынып жатқанын сол күні-ақ білген. Шындықты шырылдап қорғайды дейтін ұлы күштің арашаға келмесін де іштей сезген.

Осылай бастаған түрмедегі тірлігі еш өзгеріссіз жалғасып келеді. Күндердің есебінен жаңылды. Мұнда желтоқсанның отызы күні әкеліп қамаған. Одан бері талай заман өткен сияқты. Өрқашан шақырайып шамы жанып тұратын камерада күн мен түнді айыру мүмкін емес. Бірінен соң бірі тергеп, айтқандарына көндіре алмаған ашулы топ жабылып ұрып, тепкілеп әбден қорлайды, сонан соң сүйреп әкеліп тастайды.

Осынау жалғанда пенде баласынан асқан қиянатшыл, қатыгез тіршілік иесінің болмайтындығына Аяғанның көзі анық жетті. Адамның азап шегіп, қиналғанынан ләззат тауып, рақатқа мелдектейтін пендесіне

билік беріп қойған мемлекеттен қандай қайырым, жақсылық дәметуге болады? Ақыл, парасат емес, қара күшке, қиянатқа сүйенген мемлекетте болашақ бар дегенге кім сенеді?!

Түрмеге түскелі небір сұмдықты көрген Аяған өзінің «сүйікті» мемлекетін жаңа қырынан таныды. Осынау жарық дүниедегі бағаласа баға жетпес анасындай аса мейірімді, әкесіндей қамқор, ең әділ, ақыл-парасаттан, ізгіліктен тұратын дейтін қоғам сын сағатта бет пердесін сыпырып тастап, мұжық қалпына түсіп, ортағасырлық мазмұнына оп-оңай көше салады екен. Ол сенің жаныңның қиналғанын көрмейді, себебі көрсоқыр, шыңғырған дауысыңды естімейді – таскерен.

Осыны ойласа тұла бойын үрей билеп, қалай қашып құтыларын білмей далбасалап, шарасыздыққа бас иеді. Бір уақыттарда мазаққа айналдырып күлетін Мақсұт – бұл күнде қорқыныш. Сол көпірден жүрегі әбден шайлыққан, оны есіне алса зөре-құты қашады. Оның көрсеткен құқай-қиянаты шектен шығып, қу жаны азапқа түскенде тізерлеп отыра қалып, өлердегі сөзін айтып, жалынып-жалбарынғысы да келеді. Осындайда аяқастынан пенделігі ұстап, қалғып кеткен намысын түртпектейді. Үрей мен намыс жабылып талағанда қалай қарай жығыларын білмей жан далбасаға түскен бейшара екі көзін шарт жұмып алып кемсеңдеп, іштей өксиді. Мұндай сәтте мынау әділеті кем дүниеде Мақсұттан асқан бақытты жұмыр басты пенде жоқ, дұшпанын мұқатқанына масайрап, ыржиып күліп отырады. Оның осы түрін көргенде әл-қуаты қашып, әбден әлсірегенмен ешқашан жеңілуді білмейтін жеңіс оты лаулап жанып, пұшайман халдегі Аяғанның тұла бойын шарпатын. Ол кенет жадырап, Мақсұтқа тік қарайтын, езуіне мысқыл ілінетін.

– Сені өз қолыммен... Кеңес үкіметінің жауларына кешірім жоқ, – деп көкталақтана айқайлаған тергеуші тістеніп келіп былш-былш ұратын, ол аздай-ақ тірсегінен аямай тебетін. Алғашқы күндері ауырсынып, жан дауысы шығушы еді. Осы күні жаны қиналса да, намысқа тырысып, үндемейді. Мақсұт одан сайын құтырады, тебеді, ұрады, шашын жұлады. Сонда да айызы қанып, ашуы тарқамайтын тәрізді. Ол мұндай сәтте өзінің адам екенін де ұмытып кететін секілді болып көрінеді Аяғанға.

Қас дұшпаныңды белгілі бір дәрежеге дейін жек көруге, мұқатуға, омақаса құлатуға болар, ал оны көрге тыққанша азаптау, қинау арқылы рақатқа бөлену жан-жүрегі бар, ақыл-есі бүтін кісінің тірлігі ме? Соншама қинап, мәңгілік кешірмей, кек тұтатындай осы Мақсұтқа не қиянат жасап еді?! Өлде оныкі ескі кектің қарымтасы емес, қызмет бабына байланысты атқаруға тиіс міндеті ме екен?! Ол – орындаушы. Ол – кішкентай ғана тетік. Мүмкін, Мақсұт қазақ азаматына осыншалық азап, қорлық көрсету арқылы өзінің осы үкіметке, орыс халқына берілгендігін

дәлелдегісі келетін шығар. Қара басының қамын бәрінен жоғары қоятын пендеге бір адам түгілі бүтін ұлттың тағдыры мазақ болып па?!

Оның ойын шыңғырған дауыс бөлді. Селк етіп, көзін ашып алды. Шақырайған жарық көзіне өткір инелерін қадады. Көз алдынан әлдебір жолақтар тізбектеліп өте бастады. Жаңағы ащы шыңғырыс тағы бір рет естілді де, біржола өшті.

– Кім екен? Бәлкім, Камал шығар. Өлде Қанат пен Еріктің бірі ме екен?

Оқыстан әлдекім ине шаншығандай жүрегі ауырып, қабақ шытты. Есіне Мақсұттың жанына еріп жүретін еңгезердей екеу түсті. Бірінің есімі – Аширжан, ұлтының кім екенін білмейді. Әйтеуір қазақ емес. Сол шіркіннің ауыз ашып, сөйлегенін естімепті. Мақсұт мұның жер-жебіріне жетіп балағаттап жатқанда көзін жұмып, төмен қарап тұрады. Ештеңені естімейтін таскерең сияқты.

– Оширжан! – дейді бір кезде Мақсұт. Оған осы сөз де жеткілікті, Аяғанды тұрғызып алады да, қақ маңдайынан ұрады. Одан арғысы қап-қара түнек. Осы күні маңдайы қол тигізбей ауырады. Бүгінге дейін қақ айырылып кетпей жүргеніне таңы бар. Мақсұтқа жәрдемші болып жүрген екінші жігіт – орыс. Ол нағыздың өзі. Алаңға шыққандарды түгелдей атып тастаудан қайтпайды-ау, сірә. Сөзінің әлпеті жаман шіркіннің. Қашан болсын қазақтарды жерден алып, жерге салып кіжініп жүргені. Кісіні азаптап, жанын қинауға келгенде, одан асатын ешкім жоқ. Аяғанның таңғалатыны – Мақсұт әлгінің барлық сөзін ести тұра ләм демейді. Қазақ деген ұлтты түгелдей қырып, жер бетінен жойып жіберсе де, Мақсұт ештеңесін жоғалтпайтын тәрізді.

Осы екеуінің орнында кеудесінде жаны, бір мысқал намысы, азғана ақылы бар қазақ баласы болса дәл мыналардай қатыгездік жасамас еді ғой. Мақсұт та мұншалық қиянатқа бармас па еді, бәлкім.

Азғана ғұмырында көрмегені қалмады. Сондағы бүлдіргені не? Мұның ісі осы қоғамға залал шектірердей үлкен саяси әрекетке айнала қойған жоқ еді ғой. Пенде баласы ашумен артық айтар, өзіне ұнамаған құбылысқа байланысты пікір білдірсе несі айып? Пенденің мазмұны қайшылықтардан тұрмай ма, ол өмір бойы өзімен-өзі күреседі. Солай екен деп сары ізіне шөп салып, ит қосып қуғаны қай сасқаны?! Пікірі бар, ойын жасырмай айтатын кісіні ықтырып алудың тәсілі шығар бұл. Үреймен тәрбиелеу... Үрей... Қорқыныштың құшағындағы адам өстіп жүріп роботқа айналады. Робот!.. Орындаушы қара құл!.. Құлақкесті құл!.. Бұл қоғамға саналы, сапалы адам емес, құл керек екен ұққаны. Неге? Мүмкін, өзінің негізінің тым әлсіз екенін сезінуден туған сақтық шығар бұл. Құдай-ау, бір-бірімен тарихи туыстығы, рухани бірлігі, дәстүр-салтын-

да тамырластық жоқ, тілі де, діні де, ділі де бөтен ұлттарды күшпен біріктірген қоғамның негізі қалай ғана мықты болмақ?! Бұл ұлттарға жасалған эксперимент қой. Өткеніңді ұмыт дейді. Қажет болса, өзіңнің кім екеніңді ұмытуға тура келеді дейді. Санасында саңылау, кеудесінде шыбын жаны бар пенде бұл шартқа қалай көнсін?! Соны біле ме, бұл қоғам қылышын қынабына салмайды, әр сөт сайын жалаңдатып, басыңды қағып тастауға дайын тұрады. Аямайды ешкімді, аянбайды ешқашан. Ешкімге сенбейді. Өйткені өзінің бағасын білетін, ата-баба аруағына сиынып жүретін әрбір тірі жан ол үшін бөтен, жат. Ниеті жат, көңілі жат, жаны жат.

Еркін ойлы азамат еркін өмір сүруге ұмтылмас па?! Аяғына, қолына кісен салып, басына құрсау кигізген пенденің тірлігі қайдан оңсын?!

Аяғанның есіне «Сыздық төре айтты» деген сөз түсті. Оқи-оқи миында жатталып қалған сол монологті Кенесары ұрпағы Сыздық төренің өзі келіп, құлағына сыбырлап тұрған тәрізді. «Арқа сүйер асқар тауың – өз мемлекетің болмаса асыранды итсің. «Ит қарны тойған жерде жүреді» дейді. Өз мемлекеті болса, қарны тойса қайғысын ұмытып кететін қазақ шілдің боғындай пышырамай, жұдырық болып түйілсе, «қарнымыз тойған жерде» жүрер ме едің?! Қоқан ханына қызмет қылдым. Қанағатшах «пансат басы» деген ат берді, 500 адамға бас болдық. Орысқа қарсы соғыстық. Ескіде кеткен кегімізді алсақ дедік. Ол да сатып кетті ақыры. Адасып айдалада қалдық. Барар жер, басар тау жоқ. Ақыры қайтып келіп, орыстың қолтығына тығылдық». Екі көзін шарт жұмып жатқан Аяған шарасыздығына күйінгендей қабақ шытып, езу тартты.

Осыдан жүз жыл бұрынғы ахуалдың мүлде өзгермеген себебін неден іздерін білмей басы қатты.

Енді жүз жылдан кейін де жағдайдың осы күйінше қалатынын ойлап, жаны құлазыды.

Темір есік сарт-сұрт ашылып, камераға әлдекімдер кірді. Аяған тапжылған жоқ, көзін де ашпады. Кеудесіне үрей тығылып, әдеттегідей мазасызданбады.

– Қонақтарыңды қарсы ал, – деді Мақсұт мырс-мырс күліп. Ол қозғала қоймаған соң Аширжан келіп, төсектен жұлып алды да, ортаға сүйреп шықты. Өл-дәрмен құрыған, басы айналып, екі тізесі дірілдеді. Ұрады деп қауіптеніп, бетін қорғамақ болған, қолын көтеруге шамасы жетпеді.

– Күәлардың сөзін тыңдап ал, – деді Мақсұт тістене кіжініп. Жақындап келіп, үңіле қарады, Аяғанның жүзі құп-қу, екі өкпесі сырылдап, еңтігіп әрең дем алып тұр. – Көне, бері келіңдер.

Аяғанның бетіне қарауға Алмастың дәті шыдамады. Бүкіл денесі қорқыныштан қалшылдап, Жақияның тасасына қарай ығысқан.

– Байсанов, мұнда кел! – деп зекіді тергеуші. Аяған селк етіп көзін ашып алған, бірақ ештеңе көрмеді. – Ал, көне, баста, Байсанов. Кеңес үкіметіне қаншалық адал екеніңді көрсет. Жұмба көзіңді, оңбаған!..

– Аш-ей көзіңді, сорлы, – деп Жақия ұмтылып келіп, көк желкесінен түйіп жіберді. Сонан соң ерні-ерніне жұқпай жыпылдап сөйлеп кетті. – Брежнев алаңындағы бассыздықты ұйымдастырған Аяған Қуатов. Жоспарын жасаған, студенттердің арасында үгіт жүргізген осы. Қонаевпен тікелей байланысы бар. Екеуі бір облыстан.

Әрі-бері теңселіп жүрген Мақсұт басы салбырап, алаңсыз тұрған Алмасты тобықтан тепті. Аяғын құшақтап, ыңырсып қиналған жігітті табалағандай ыржиып күлді. Сонан соң Жақияға бұрылып:

– Осылармен бірге сенің де көзіңді құртамын, – деді. Емпеңдеп жетіп келген Жақияны сұқ саусағымен маңдайынан нұқып жіберді.

– Мәке-ау!.. Айналып кетейін, Мәке-ау!.. Мен деген баяғыдан сіздің тілекшіңізбін ғой.

– Мына сүмелек неге үндемейді, а?

– Үндейді, Мәке. Бұл сайрап тұрған бала, Мәке. Тұр-ей, сорлы, – деп Алмасты орнынан көтеріп тұрғызды. – Сайра, көне. Тоқтамай сайра, сорлы.

– Аяған Қуатов – Леонид Ильич Брежнев атындағы алаңда болған демонстрацияны ұйымдастырушы. Ол 1982 жылы маған бүкіл жоспарын көрсеткен. Камал Жақаев, Ерік Қаңтарбаев, Қайрат Елемесов және басқалар Аяған Қуатовтың ақылымен жұмыс істеді. Ол 15-16 желтоқсанда жатақханаға келіп, жасырын жиналыс өткізді. «Колбинді қуып жібереміз. Қазақстанда қазақтар ғана тұрсын. Орыстарға арамызда орын жоқ», – деді. – Алмас қайта-қайта көшіріп, миында жатталып қалған мәтінді мүдірмей айтып тұр. Аяған оның жағдайын түсінді, қу жанның амандығы үшін пенде баласы бұдан да сорақы қиянатқа барарын ойлап қиналды. Түсінгені – Алмас әлдеқашан Мақсұттың қарғылы төбетіне айналыпты. Ең жақын адамы болған жігіттің мына сұрымен талайға обал жасарына күмөні қалмады.

«Бүкіл қазақ халқын, барлық мұсылмандарды көтереміз, көпірлерді Қазақстаннан қуамыз», – деді.

– Бұл сөзді мен де растаймын. Қуәлар көп, өте көп, Мәке. Ұлтшыл оңбағандарды өз қолымызбен ұстап береміз, – деп өзеуреген Жақияның аузы көпіре бастады. Алдын алмаса қосақ арасында кетіп қаларын іші сезетін сияқты. Аспанды тіреп тұрғандай көрінетін Мұса Байларовтың жағдайы мүшкіл. Жан сақтау үшін ол бейшара республиканың бұрынғы басшысын сықпыртып жамандап, кісі баласы сенбейтін өтіріктің небір түрін айтып жүр. Оныкі жанталас. Анау бір күні телевизордан сөйлеп, Қонаевты жерден алып, жерге салды. Бір замандарда қолын алуға зар

болып, «үлкен кісі, ұлы адам» деп төбесінен құс ұшырмай отырушы еді. Оның қазіргі тірлігі – жан сақтаудың амалы. Осы күні бұдан басқа жолдың жоқтығын Жақия да біледі.

– Аяған Қуатов коммунистік партияға, Кеңес Одағына қарсы күресетін астыртын ұйым құрды. – Алмас тақылдап тұр. Бірте-бірте құмыққан дауысы ашылып, салтанатты мақамға ауысып, саңқылдап естілді. Сүлейсапа күйде, сүлесоқ күйде тұрған Аяғанға оның айтқаны мүлде әсер етпеді. Оның сөзін әлсін-әлсін іліп әкетіп, ешкім сенбейтін әңгімелерді қопсытып тұрған Жақияның айтқандарына да құлақ қоймады. Қысылшаң сәтте адамның арзандап, топастанып, азғындап кететінін ойлап, соның себебін іздеді.

– Коммунистік партияға, ұлы орыс халқына деген сүйіспеншілігімізді ісімізбен дәлелдейміз, – деп жылпылдады Жақия. Өлдекім төбесінен ұрды. Сампылдап сөйлеп тұрғандардың дымы өшкен сияқты, құлағы шыңылдап тұрды да, бітіп қалды. Қарақұсы удай ашып, гүрс құлады.

Ес-түссіз қанша жатқанын білмейді, сол құлаған жерінде қалыпты. Денесі от болып жанып жатыр екен. Шешіндіріп тастапты. Камераға тағы біреуді әкеліп қамаған сияқты. Бейтаныс біреу кіжініп сөйлейді, қарқылдап күледі. Оның кім екенін, мұнда қандай мақсатпен қамалғанын Аяған түсінді. «Кісі өлтірген, ауыр қылмыс жасағандарды камераларға қамап, кінәсін мойындамағандарды азаптайды екен» деп сан рет естіген. Небір қиянатты көп көрген төнімен бірге жаны ауырды.

Тү-у алыстан бір басып, екі басып қаба сақал бейтаныс жақындап келеді. Біреу емес, екі адам. Апыр-ау, мыналар Кенесары мен Сыздық төре ғой. Екеуінің де жүзі солғын, көздерінде айықпас мұң бар.

– Қор болып тірі жүргенше арпалысып өлмек жөн. Түр орныңнан! – дейді Кенесары хан. Аяған орнынан тұрып кетпек болып талпынады, бірақ әл-дәрмені жетпейді, денесін зілмауыр жүк басып тұр.

– Шыда, батыр, шыдап бақ. Елім деп еңіреген талай боздақ көрген кеп бұл. Күш жина, серпіл, күрес, – дейді Сыздық төре.

Аяған оларға осы өмірінде көрген қиянаты мен азабын айтып, мұңын шаққысы келген. Қанша тырысса да үні шықпады, аузындағы тіл емес, қап-қатты түрпідей бірдеңе. Өрі-бері қозғаса таңдайын, ернін қажайды. Өбден кеуіп, шыт-шыт жарылған тілінен шып-шып шыққан қанды талғап жұтып тамсанды. Қышқылтым сұйық өңешін тілді. Тағы да жұтынған, бірақ тобарсып кеткен тілден қан шықпады.

Шоқтың үстінде жатқандай, денесі күйіп-жанып, шыдатпай барады. Басы қақ айырылып кететіндей, ауырмаған жері жоқ. Орнынан тұрмақ болып талпынды, екі қолы былқ-сылқ.

1988 жыл, қараша/1995 жыл, мамыр

Нойыс – қатал, қатыгез, қара күш иесі.
Мелдектеу – шамадан тыс тойған.
Сұлейсапа – селсоқтау, ықылассыздау, енжар.

1. Бас кейіпкердің ең үлкен өкініші не?
2. Аяғанның «түбіне жеткен» қандай қыры деп ойлайсың?
3. Жазушы мансапқорлық, опасыздық сияқты жағымсыз нәрселерді кімдердің образы арқылы берген?
4. Аяған не себепті өз басын қатерге тікті? Оның жеңіліп, құрбан болуына қандай жағдай әсер етті?
5. Үзіндіде Мақсұт пен Жақия қалай сипатталған, қандай іс-әрекеттерімен көрінеді? Олардың жауыздығын қалай дәлелдейсің?
6. Егер сен жазушы болсаң, Аяғанның тағдырын қалай аяқтар едің? Себебін түсіндір.

1. «Өмірзая» романындағы ұлттық мінез туралы пайымдауыңды жаз.
2. Үзіндідегі кейіпкерлер бейнесіне, ішкі жан дүниесіне талдау жасап, баға беріңдер.

1-топ:

Кейіпкер	Іс-әрекеттері	Ішкі жан дүниесі
Мақсұт		
Баға:		

2-топ:

Кейіпкер	Іс-әрекеттері	Ішкі жан дүниесі
Алмас		
Баға:		

Кенесары мен Сыздық сұлтандар туралы сюжеттер не үшін алынған? Ойыңды «ПОПС» формуласы арқылы жеткіз.

Мұхтар Мағауин: *«Танымал жазушы Баққожа Мұқайдың «Өмір-зая» романы құлдық сана, рухтың жаншылуы турасында. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңа серпін, соны құбылыс дер едік. Әдетте, жадағай сын әлдебір шығарманы көтергісі келсе, қызғылықты, жеңіл оқылады, тартып әкетеді деп көрсетеді. Баққожа романының тартып әкететіні рас. Бірақ өте ауыр оқылады», – деп баға берген. Сен қандай баға берер едің?*

Кері байланыс: «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап жаз.

- 1) Бүгін не үйрендің?
- 2) Романдағы жазушы ұстанымын ұға алдың ба?
- 3) Тақырып бойынша қандай сұрақтарың бар?
- 4) Келесі сабақта қандай мәселеге баса назар аудару керек?

ЕРБОЛАТ ӘБІКЕН (1980 жылы туған)

Жазушы Ерболат Әбікен 1980 жылы Қытай Халық Республикасы Санжы қаласының Мөргү ауылында дүниеге келген.

2001 жылы Санжы қалалық №3 орта мектебін тамамдаған. 2002 жылы атажұртына оралып, 2007 жылы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетін бітірген.

Ерболат Әбікен – өзіндік қолтаңбасы бар, әңгіме жанрында шебер жазатын жазушы. Оның туындылары қоғамдағы келеңсіздіктер мен әлеуметтік жағдайларды өткір сатира тілінде дәл суреттеуімен ерекшеленеді. Бір шығармасында кейіпкерлермен бірге өмірдегі әділетсіздікке күйінсеңіз, екінші әңгімесінде сол келеңсіздікке шынайы күлесіз.

Мерзімді баспасөз беттерінде, әдеби сайттарда белгілі қаламгерлер мен ғалымдардың жазушының шығармашылығы туралы пікірлері жиі жарияланды. Мәселен, ғалымдар А. Ісмақова, Қ. Мәдібай, қаламгерлер Д. Әшімхан, С. Қамшыгер және т.б. оның шығармаларындағы астарлы юморды, қысқа ғана оқиға арқылы үлкен мәселені көтеретінін ерекше атап өтеді.

«Алтын бұтақ», «Бірінші байлық» ғибраттық ертегілер топтамасы жарық көрген. «Министр», «Желтоқсан ызғары» атты әңгімелер жинағының авторы.

60

Қазіргі қазақ прозасы ХХІ ғасырға сай дамып келеді. Соцреализм тұсындағы біржақтылық пен тек догмаға тірелуден айығып келеді. Постмодернистік эстетика талап ететін шарт бірегей: нақтылық пен сөзді мүмкіндігінше үнемдеп қолдану. Сондықтан қазір әлем әдебиетінде қысқа жанрлар: көркем әңгіме мен новеллалық эссенің қажеттілігі арта бастады.

Қазақ прозасына жаңа мәтіндер келді. Бұлардың ерекшелігі – айналамыздағы шындықты жазу арқылы қазіргі қазақтың басына, жаны мен төніне түскен қасіретті айқындау...

*Айгүл Исмақова,
әдебиеттанушы ғалым*

Сатира (латынша *satira*) – өзі суреттеп отырған оқиғаны, құбылысты немесе кейіпкерді өткір сынға алып, ажуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі. Сатираның мысал, эпиграмма, памфлет, фельетон, пародия, шарж, карикатура, анекдот сияқты жанрлары бар. Драматургияда сатира комедия жанрынан көрінсе, көркем прозада сатиралық әңгіме, повесть, романдар жазылады. Сатиралық шығармаларда әсірелеу (гротеск), тұспалдау (аллегория), юмор (достық рәуіштегі күлкі), ирония (жеңіл ажуа), сарказм (ащы мысқыл, кекесін) т.б. бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылады.

ПӘТЕР ІЗДЕП ЖҮР ЕДІК

(әңгіме)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

■ Пәтер жалдау, аялдама, көшедегі оқиғалар, маклер.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ өңгіме үзіндісіндегі негізгі оқиғаны анықтау;
- ✓ өңгіме жанрының ерекшеліктеріне байланысты сюжеті мен үзінді композициясын талдау;
- ✓ әдеби сын жазу.

1

Алматыны алты айналып, «жетім бұрышты» жеті айналғанда өкшем опырылып түсті. Енді маймақ жүріске бастым, аяғым ауырды деп келіншегім отыра кетті. Пәтер іздеп жүр едік... Құмырсқаның илеуінше қайнаған «жетім бұрыштан» бізге лайық пәтер табылмады. Табылмады емес, табылды-ау, әкесінің құнын сұрайды, тіпті маклер саған қарайтын емес, сөйлесу үшін де кезекке тұрады екенсің.

- Пәтер бар ма, апай?
- Бір қыз керек.
- Пәтер бар ма, ағай?
- Бір жігіт керек.
- Апай, пәтер керек еді.
- Екі қыз керек.
- Келіншегім екеуіміз тұрсақ бола ма?
- Болмайды, келіншегіңнің қасына бір қыз қос, өзің басқасын жалда.
- Пәтер керек еді.
- Жас отау керек.
- Біз жас отауыз, – қуанып кетіппін, дауысым қатты шығып кетті.
- Онда естіп ал, елу мың теңгеден, жүз елу мың теңге үш айдың ақшасын алдын ала тапсырасың.
- Бөліп тапсырса ше?
- Онда барыңдар ары.

Сасқанымнан келіншегіме қарадым, маған жаны ашыған болу керек, естісе де, естімеген боп тұр. Аппақ бетінің ұшына аздап қан шапши қалыпты, көзінен мұң байқалады, қасынан алыс тұруға тырысып, тағы бір маклерге қарай жүгірдім.

- «Шаңырақта» бір үй бар, жас отбасын тұрғызады, – деді семіз қара келіншек. Кеудемдегі өшіп бара жатқан үміт оты жарқ еткендей болды.
- Қанша болады?
- Он мың теңге, үш бөлмелі жаңа үй.
- Шаңырақ алыс па? – дедім келіншегіме бұрылып.
- Өте алыс қой...

– Амал жоқ, шамамыз соған жетеді, үш бөлмелі үй болса болады екен.

– Жарайды, келістік.

– Тауып берген ақысына мың теңге төлейсіңдер.

– Мінеки, мың теңгеіз.

Қалыңдығы бір елі, тозығы жеткен, іші шимайға толы дәптеріне үңіле түсті.

– Мынау – телефоны мен аты-жөні. Сұлушаш тәте жіберді дейсіңдер.

– Қожайынмен бірге тұрмайтынымыз қандай жақсы болды, – деді келіншегім жол-жөнекей құлағыма сыбырлап, бұрынғы жәбір-жапаны ұмытқан адамдай өте көңілді, жымың-жымың етеді, еріксіз жымып күлген болдым. Қолым дірілдеп, ішімнен иманымды үйіре түсіп, телефон құлағын бұрадым. Ар жағынан ер адамның барылдаған жуан дауысы шықты.

– Алло, кім?

– Алло, ассалаумағалайкүм, Сәкен аға ма екен?

– Иә, мен.

– Сұлушаш тәте жіберді. Пәтер іздеп жүр едік...

– Қайдағы пәтер, өткізіп жібергенбіз үш күн бұрын.

– Сұлушаш тәте он мың теңгеге үш бөлмелі пәтер бар деген болатын.

– Он мың теңгеге тауық кепе де жалдай алмайсың, бауырым, – деді де, телефон тұтқасын тастай салды. Ашудан жарылардай мелшиіп тұрдым да қалдым.

– Өкеңнің-ай, маклер алдапты, – дедім келіншегіме.

– Не деген опасыз адам еді, – дейді келіншегім дауысы дірілдеп. Тозығы жеткен маршрутканың ішіне есіктен ытқып шығардай сығылып өрең сыйдық та, қонақтаған тауықтай бір-бір аяғымызды көтеріп тұра қалдық. Маршрутка қиралаңдап «жетім бұрышқа» қарай тартып келеді. Ойым әлгі алдамшы әйелді тауып алып, сазайын тарттыру. Тіпті болмағанда қолымда жүрген топли өкшесімен маңдайдан тарс еткізу. Ызадан булыққаным сонша, ішімнен тынып өрең келем, жол бойы келіншегім екеуіміз бірауыз үн қатысқан жоқпыз. Массаждан шыққан адамдай қиралаңдап жеттік ақыры. Маклер әйел сужұқпастың өзі екен, біздің қайтып келетінімізді білгендей, тайып тұрыпты. Барахолкадан бір-ақ шықтық. Көше бойымен әр дарбазаға жалтақтай қарап, барлап келемін. Бір кезде пәтер жалдаймын деген жазу көзіме шоқтай басылды. Қуанғаннан айқайлап жібере жаздап, бетімді шымшып өзімді өрең тежедім. Қожайын ұйғыр әйел екен, бізді суық қарсы алды. Айнадай жарқыраған жап-жаңа үйдің қарсы алдындағы тозығы жеткен үлкен үйдің іші сасық иісі мұңкіген қараңғы дәліз екен. Артынан еріп келеміз. Таусылып болмайтын бұрылмасы көп дәліздің түбіне барып бір-ақ тірелдік. Ең соңғы бөлме, ең соңғы үмітім. Көзім сәл үйірлескендей болды. Қоян екеш қоян да інін дәл бұлай қаза алмас-ау, сірә!? Қыртыс есікті шалқалай ашты, үш аттап төрге жеттім, құлашымды жайып едім, саусақтарымның ұшы қабырғаға тиді. Сол жақ бұрышқа ұзынынан екі төсек қойылыпты. Төсек емес, үсті-үстіне қиюластырып, кірпіші, шөркесі аралас бірдеңелердің үстіне жатқызып қоя салған тақтай екен. Сол тақтай төсектің біреуінің тең жартысы есіктің артындағы үйді бөлген кездегі бетон қабырға мен тақтай қабырғаның арасындағы бос аралыққа кептеліп кіргізіліпті. Егер осы қуыс болмаса бір ғана төсек сыятындай. Үш метр үйге төрт метр төсек, өне, солай сыйып тұр. Оған кір-кір, мақтасы салбырап тозығы жеткен матрац төселіпті. Өртенген, әлде май тамғаны белгісіз, кейбір жерлері сарғыштанып кеткен. Оң жақ түпкі бұрышқа бойы жерден өрең асатын кішкентай үстел қойылыпты. Ырғап көріп едім, «билеп» тұр. Енді байқадым, үлкен бір залды келсін-келмесін, иттің ұясындай қылып сансыз бөлмелерге бөліпті. Тақтаймен бөлсе бірсәрі. Қыртыспен қиюластыра беріпті. Соның керегеге тірелген соңғы қуысы бізге бұйырып тұр. Саңылауларының ар жағында пәтершілердің қарасы анық көрінеді. Сол сәт арғы беттен сәбидің шырқырап жылаған аңы үні естілді. Қыртыс қабырғаның үстіңгі жағы төбеге бір қарыс жетпей қалыпты да, сол ашық аралыққа небары жалғыз ғана шырақ орнатыпты. Арғы жақ пен бергі жақ сол жалғыз шыраққа тәуелді. Егер шырақ сөнсе, екі жақ та жарықсыз қалады. Есік жақ қабырға да итеріп қалсаң құлап түсердей, қаусап өрең

түр. Бірақ ол оң жақ қабырға сияқты ашық емес, сәл де болса жиі шегеленіпті. Опырылған оң жақ тоқал өкшемен еденді ақырын теуіп көріп едім, ескі төсеніштің шаңы бұрқ етіп балағымға шапшыды. Шамасы бізден бұрын аяқкиімін шешуді білмейтін біреулер тұрған тәрізді.

– Қоныс жайлы болсын, – деген дауысқа жалт қарасам, аппақ сақалы кеудесін жапқан қария қарап тұр екен, қапелімде сасып қалдым.

– Бірге болсын, ата, – деппін.

– Е-е, балам менсінбей тұрсың-ау, ә! «Ер жігіт бір терінің ішінде неше арып, неше семіреді». Біз де жүрміз ғой! – деді солқ-солқ күліп. Осы арада қожайын әйел киіп кетті. – Алсаңдар осы үй бос, он мың теңге, қарап тұратын уақыт жоқ, тез шешіңдер. – Келіншегім маған қарады, мен келіншегіме қарадым. Екеуімізде де үн жоқ. Қария күлімсіреп: «Әй, балаларым-ай!» – деп басын шайқап қояды.

– Аяғым ісіп кетті, «жетім бұрышқа» енді бармай-ақ қояйықшы. Өкшем ойылып қалды-ау деймін, удай ашып тұрғаны.

– Келістік, – дедім. Аузымнан осы сөз қалай шыққанын да сезбей қалдым. Артынша: «Елден қай жеріміз артық, өзіміз сияқты қазақтар екен ғой осында пәтер жалдап жүрген», – деп қоям күбірлеп. Өзімді-өзім жұбатқан түрім.

– Мына үйде бір нәрсе жетіспейді, – деді келіншегім, аналар кеткесін сылқ-сылқ күліп.

– Бір нәрсе жоқ.

– Бір нәрсе?! Бір нәрсе ғана емес, бұл үйде ештеңе жоқ.

– Бір нәрсе ғана жоқ.

– Телевизор ма?

– Жоқ.

– Айна...

– Қойшы, айна біздің не теңіміз. Өзің соқырмысың. Көзіңді ашып қарасайшы.

– Өзің айтшы ал. – Кенет жарық жалп етіп сөне қалды.

– Әй, жарыққа не болды? – деп сасып қалдым.

– Мен өшірдім, – дейді келіншегім сыңғырлап.

– Жындымысың, жақ шырақты.

– Не нәрсе жоқ екенін тапсаң жағам.

– Бәрі жоқ бұл үйде. Ештеңе жоқ.

– Әдейі істеп тұрсың ба, әлде, соған да миың жетпей тұр ма?

– Бала қорқады, жарықты жағыңдар, – деген еркек дауысы шықты қыртыс қабырғаның ар жағынан.

– Терезе жоқ, – деген әйел дауысы шықты қырсық қабырғаның арғы жағынан. Шырақ жарқ етіп жана қалды.

- Терезе жоқ дейді?
- Иә, терезе жоқ, - деді келіншегім.
- Терезе жоқ, - деп қарқылдап күлді ер мен әйел.
- Терезесі жоқ үй де болады екен-ау, ө?!

«Жетім бұрыш» – баспана іздеп жүрген адамдардың жиналатын орны.

Маклер – делдал, арада жүруші.

Дарбаза – қамал-қорғанның, үй-жайдың, мекеме ауласының, қораның т.б. екі жаққа ашылатын үлкен қақпасы; кең, биік жарма есік.

1. Үзіндіні оқып, сюжеттік-композициялық талдау жаса. Оқиганың әрбуін анықтап, оның қандай сөздермен жалғасатынына мән бер.

2. Кейіпкерлердің бастан өткерген қиындықтары ойландыра ма?

3. Жазушы осы әңгімесі арқылы қоғамдағы қандай әлеуметтік мәселені қозғайды? Оның себебі неде?

4. Автор оқиға желісін қаншалықты аша білген?

5. Автордың бұл әңгімені жазудағы мақсаты не деп ойлайсың?

1. Үзіндідегі көтерілген мәселені анықтап, осы мәселелердің шешімін ұсын.

Қандай мәселе көтерілді?	Шығармадағы мәселені ашатын үзінділер	Көтерілген мәселеге өзіндік көзқарасым	Көтерілген мәселелердің шешімі

2. Топқа бөлініп, әңгімедегі маклерге «FILA толтыру» әдісімен сипаттама беріңдер.

F/ Дерек/ – шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын деректер жинақтар;

I /Пікір/ – кейіпкер туралы өз ой-пікірілеріңді білдіріңдер;

L /Сұрақ/ – кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтар әзірлеңдер;

A /Ис-әрекет/ – автордың кейіпкерді суреттеудегі қолданған әдісі қандай?

Деректер	Ойлар	Сұрақтар	Ис-әрекет

1. Кестені өңгіме негізінде толтырып, жұптасып, топпен бірге талқылауда шығарманың жанрлық ерекшелігін тани отырып, көтерілген мәселелерді қазіргі өмірмен байланыстырыңдар.

Шығармадағы көтерілген мәселе	Қай кейіпкердің бейнесінен көрінеді?

2. Мәтінді тыңдап, диалогтегі сарказм мен иронияны, гротескіні анықтаңдар. Автор стиліне баға беріңдер. Уақыт: 8 минут.

Топпен бірге шығарманы мазмұндас туындылармен салыстырып, автор ұстанымы, сюжет пен тақырып ұқсастығына қатысты ойларыңды қорытындылап, әдеби сын жазыңдар.

Кері байланыс: «Сұрақтары бар қорап»

- 1) Қорапқа бүгінгі тақырып бойынша сұрақтарыңды салыңдар.
- 2) Сұрақтар келесі сабақтың басында талқыланады.

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Тар бөлме, көршілер, пәтер мәселесі, тұрмыстық-әлеуметтік жағдай.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

✓ өңгіменің идеясын басқа да әлеуметтік мәселелерді көрсететін туындылармен салыстыру;

✓ салыстыру нәтижелерін әдеби эссе түрінде жазу.

2

Қырсықтың көкесін жатарда көрдік, екі адам еркін айнала алмайтын қуықтай бөлме, ермек етерлік дәнеңе жоқ. Жалғыз шырақты жағып-сөндіру құқы бізден бұрын келгендіктен көршімізде болды. Сол себепті жарықты сөндіруге бата алмадық. Ерте ұйықтайын десек, біреу-міреу қыртыстың саңылауларынан сығалап тұрған секілденді де, киімімізді шешуден арландық. Астымызға бірдеңе салып бүктетіліп жата кетуге еден тым лас екен. Оның үстіне егеуқұйрық талап кететін түрі бар. Амалсыз бір төсекке қырымызбен қысылысып жаттық. Мен келіншегіме суық тиіп қалмасын деп түкпірге жаттым. Келіншегім қозғалып қояды. Тар төсекке сыймай жатқанын сезіп, өзім шет жаққа алмастым. Ұйқы келер емес, жалмауыздың жалғыз көзіндей жарқыраған шырағы құрғыр көзімді талдырып жіберді. Көршінің жас нәрестесі жағы талмайтын жылауықтың өзі екен. Қарсы бөлмеде жатқан ақсақал күрк-күрк жөтеледі... Сөйтіп жатып ұйықтап кетіппін. Қай мезгіл екенін білмеймін, ояна келсем, терге малшынып жатыр екем. Қайда жатқаным есіме түсіп, көңілім ортайып қалды. Уақыт өткізу үшін тамақтан кейін келістіріп отырып екі шөугім шай ішкен едік, сол қысып барады. Еріксіз далаға шығуға тура келді. Сипалап жүріп жарықтың түймесін әрең тауып, жасқана жақтым. Бір бұрышқа маңдайымды, бір бұрышқа тіземді соғып жүріп, бұлың-бұлың дәлізбен далаға әрең шықтым. «Уһ» деп кең тыныстап, рақаттанып қалдым... Қайтарда да иттен қашқан мысықтың күйін кешіп жүріп үйге әрең жеттім. Қандендерден оншалық қорықпадым, ит үрсе есім шығатын әдетім бар еді, әсіресе шәуілдеген дауыстан қатты мазасыздандым. Тәтті ұйқы құшағында жатқан жерімнен келіншегім қатты жұлқып оятып жіберді, үйдің іші тастай қараңғы.

- Түр деймін түс болды, түр тез, – деп есімді шығарды.
- Сонша ерте оятатын, не күн туды басыңа?
- Ертесі несі, түс болды.
- Онда шырақты жақсаңшы.
- Тоқ жоқ, күндіз өшіріп тастайды екен.

Басымды жастықтан жұлып ала сала, далаға жүгіре шықсам, күн дәл төбеге таяп қапты. Кешке пәтерімізге өте жақын бір досым келді. Бұл біз бас құрап үй болғалы келген тұңғыш қонақ еді. Сол себепті бір жағынан қуансақ, бір жағынан қатты қысылдық. Сыртқа шай қайнатқалы шыққан келіншегімнің қасына барып едім, қайнап тұрған еттің көбігін сүзіп жатыр екен.

- Етті қайдан алдың? – дедім таңданып.
- Көрші әйелден қарызға сұрап алдым.
- Ұят-ай!

– Үялмай-ақ қой, бірер күннен соң ауылдан ағам келеді, телефонмен сөйлестім, ет әкелетінін айтты.

Досым: «Екі адамның арасына есі кеткен түседі», – деп қоярда-қоймай шабаданның үстіне жайғасты. Келіншегім екеуіміз төсекке отырдық. Дастарқанның үсті недәуір жайнап кеткен екен. Мен келіншегімнің мұндай тағамдарды қайда сақтап, қайдан әкеле қойғанына таңмын. Табақ толы етті жағалап, енді ауыз тие бергенде, қыртыс есікті біреу жұлқып ашты. Қожайын әйел екен. Ашулы, дүрсе қоя берді.

– Мынау кім? – Қатар атып тұрыстық.

– Досым еді, төте.

– Сендер жас отаумыз, басқа ешкіміміз жоқ деген едіңдер, енді үшеу болып алыпсыңдар. Мен сендерді білем, көбейіп аласыңдар. Үйді қоқсытып жіберіпсіңдер, түнімен темекі шегесіңдер бұрқылдатып.

– Қашан шектім мен, темекі шекпеймін, – демекші болып едім, досым білегімнен тартып қалып, үндеме деген сыңай танытты.

– Сізге тамақтан кейін барып түсіндірейін деп отырғам, ақшасын берем ғой.

– Қадірлеріңді кетіргенше сөйтпейсіңдер ме, баяғыда? – Есікті тарс еткізіп жапты да, бұлқан-талқан болып шығып кетті. Досымнан ұялып, кірерге тесік таппай тұрмын. Келіншегім сыр білдірмегенсіп, жымыып күліп қояды. Досым иығымнан қағып, жұбатқандай болды. Қожайынға ақша апарған кезде, бір кеңдеу ескі темір төсек берді. Досымды соған жатқыздым. Торы салбырап, жерге тиді. «Үш күннен кейін адам көрге де үйренеді», біз де қараңғы пәтерге үйірлесе бастадық. Таңертең тастай қараңғы пәтерде шалбарымның қайда тұрғанын, жейдемді қайда ілгенімді, аяқкиімімнің қай жерде жатқанын ойланбай-ақ табатын болдым. Тіпті шалқалап жатқан беті қиналмай қол созсам болды, қуықтай пәтердің қай жерінде болса да іздеген дүниемді оңай бас салам. Бұл күндері ел ауылдан туысым келетін болды деп қуанса, мен туысым келетін болды деп қорқатын болдым. Әуел десеңіз, дәл мынандай кезде әкем мен шешемнің келуін де қаламайтын едім. Бұл – менің жалғыз қорқынышым. Қайнағам келсе қайттім, ойбай, ұят болды-ау! Қайсы төсекке жатқызам деп сарыуайымға салындым. Телефонмен сөйлескенде: «Әдірісін айтқан соң, өзім тауып барамын», – деген еді. Бір күні кеште ойламаған жерден жаңбырлатып жетіп келмесі бар ма? Лашығымызды көріп шошып кетті. Есіктен төрге дейін көзі шарасынан шыға жаздап үрейлене көз жүгіртті. Шай ішіп отырмыз, шабаданның мен қозғалған кездегі қаудырлаған дыбысынан басқа тырс еткен дыбыс шықпайды, ешкімде үн жоқ.

– Шай ішіңіз, аға, – деймін қайнағама жапақтап, іштей шайды аз ішсе екен деп тілеймін, түзге шығу бұл үйде қиямет екенін қайнағам

байғұс қайдан білсін! Ештеңе ойламастан сораптап отыр. Бір кезде үйдің төбесінен тамшы тама бастады. Отқа қақтаса да, тер шықпайтын тандырдай денемді суық тер басты. Себепсіз ыржақтай бердім, ауылдың әңгімесін сұраған болып сөзге тарттым, жарытып ештеңе айтпайды. Әдетте аузы-аузына жұқпайтын шешеннің нақ өзі еді, енді ұртына су толтырып алғандай-ақ үнсіз отыр. Тамшының тамғанын пайдаланып, терлеп жыбырлатып әкетіп бара жатқан желкемнің терін әкесін танытып сүртіп тастадым. «Қайыршыға жел қарсы» деп енді дастарқанға тамшы тама бастады, тамған сайын жүрегіме біреу ине пісіп-пісіп алғандай күй кештім. «Қайнағамның ыдысына тамшы тамыза көрме» деп Алладан іштей тілей бергенім сол-ақ екен, кесенің дәл қасына тамшысы түскірдің тамып-ақ кеткені. «Тамыза көрме» деп іштей бәйек боп мен отырмын. Өне, бір тамшы ернеуін сүріп те өтті. Өне, тамып та кетті қайнағамның шыныдағы шайына. Маңдайымнан сүп-суық тер бүрқ ете қалды. «Тер ыстық болушы еді, осындай да суық тер болады екен-ау!» деп таңғаламын. «Басқа шыныға құйайық» деп қайнағамның шынысына қолымды соза беріп едім, ол: «Керегі жоқ», – деп шайды сылқ еткізіп іше салды. Ашуланғаны ма жоқ, бізді ұялтпау үшін солай істеді ме, ол жағын білмедім. Енді қайнағама қарайтын менде бет жоқ.

– Бұрын тамшы тамбаушы еді, не болды екен, ө, – деп ұялғаннан төбеге қарап едім, келіншегім:

– Біз келгелі жаңбыр бірінші рет жауды ғой, – деп түйеден түскендей дүңк еткізді. Бетіне жалт қарадым. Қысылғанда менің сөзімді сөйлемегені қалай, дауысында діріл бар. Жүзі бұлт бүркеген күндей күреңіте қалыпты. Көзінің үсті домбығып, ұзын кірпіктерінің ұшынан мөлдір тамшы ыршығалы тұр.

– Өнеукүні жауған секілді еді ғой, – дедім мыңқылдап. Жауап болмады. Бұрын шыны көрмеген адамдай шыныны қолыма алып сипалап үңіле бердім. «Жау жағадан алғанда, бөрі етектен алып», сол сәт дастарқанның екі шетінен екі тарақан пайда болды да, қарама-қарсы жорғалай жөнелді. Келіншегім шөгіп барады. Тарақан құдды соғыс майданына жекпе-жекке шыққан қас батырдай екпіндеп келді де, бір-біріне тұмсық түйістірді. Бір-біріне айбар шекті... Қайнағам теріс қарады. Әйелім бетін басты. Мен күйіп-жанып бара жаттым. Тамағым кеберси берді, құрт малтап отыр едім, сол құрт өңешіме тығылып қалғандай, сөйлесем дыбысым шықпайтындай сезілді. Мен қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын, өмірімде тап болмаған тылсым бір бақытсыздық күй кешудемін. Қайнағам тұнжырап, келіншегім жылап отыр, оған жаным ашыды. Ай мен күндей жарқыраған сұлу келіншек, ешкімнің қолы жетпеген, менің ғана қолым жеткен сұлу келіншек, үріп ауызға салардай аппақ сұлу келіншек

көз алдымда жылап отыр. Мен оны жылату үшін алып па едім!? Оның көз жасы менің жүрегіме, жүрегімнің ішіндегі өзекке тамшылап жатқандай. Келіншегім тамақ жасауға сыртқа беттеді. Үйдің іші үй емес, төбесі түсіп құлазыған ескі моладай қаңырады. Жалғыздың күйін кешіп, мен қалдым. Қайнағамның бетіне қарауға дәтім шыдамайды. Келіншегім бейне бір алыс сапарға кеткендей сағындым да қалдым. Бір сылтау тауып, мен де сыртқа атылдым. Қазан-аяқ жақта әбігерленіп жатқан келіншегімнің қасына бардым. Жылап тұр екен. Ту сыртынан қапсыра құшақтай алдым, жақтыртпаған адамдай бұлқынды. Мен де жылап жіберіппін, көз жасым желкесіне тамып жатты. Келіншегім қарсылық көрсетпеді. Мұрын пыс-пыс тартып ыдысын жуып жылап тұр.

– Ана қатынға бар. Тез, пәле салады, – деді өксіп.

– Үйінде жоқ, – дедім мен де өксік аралас.

– Жаңа келді. – Тұра жүгірдім, қараңғыда біреу өте шыққандай болып еді, қожайын әйел екен. Қайқаңдап ұшып барады, біздің есікке таяп қалыпты.

– Тәте, – дедім. Дауысым жарықшақтанып шықты. Кілт тоқтады. Қатып киініп алыпты. Әдетте алба-жұлба жүретін. Сырттан келген беті екен, киімін де алмастырмапты.

– Кім анау? – деді ашуланып.

– Қайнағам еді, ауылдан келіпті.

– Сендердің-ақ қайнағаларың таусылмайды екен.

– Апай, ақырын сөйлеңіз, естіп қояды.

– Намысшылын, өздеріңше ақша бермей қонғызбақсындар ғой.

– Міне, ақша, – деп екі жүз теңгені ұсына берген едім:

– Керегі жоқ, – деді сөзін шорт түйіп, – кетіңдер ертеңнен бастап.

– Кетсек кеттік, қазір-ақ кетеміз, ит байласа тұрғысыз қу молаңнан. – Естіген қайнағам естіді, аянудың жөні жоқ...

– Онда бүгін кетіңдер, – деді де шығып кетті.

– Кетсек кетеміз! Немене, сенен басқада үй жоқ па екен? – дедім кетіп бара жатқан әйелдің соңынан айқайлап. «Біз көшеміз» дедім сосын келіншегіме қарап.

– Естідім. – Үні аянышты шықты. Бөлмемізге баруға жүрексініп, қазан-ошақтың маңын торуылдадым да қалдым.

– Ағамның қасына барсаңшы.

– Мен ұялып тұрмын, садағаң кетейін, сен баршы!

– Жарайды, мен барайын, сен тамақ ішерде келерсің. – Бөлмеге кіріп кеткені сол екен, дереу тасыр-тұсыр жүгіріп келді.

– Ағам жоқ, кетіп қалыпты!?

Осы сөз маған «Ағам өліп қалыпты» дегендей қайғылы өрі аянышты

естілді. Көшеге жүгіріп шықтым. Жаңбырдың астында, біреу тар көшені бойлап бара жатқандай. Қайнағам емес пе екен? Айқайлап шақырмасам жете алар емеспін... Ақыры шындап көшуге бекіндім. Көрпені буып-түйіп, иығыма салдым да, шабаданды бір қолыма ұстап, сыртқа беттедім. Басқа нәрсеге бас қатырмадым, үйде қанша қасық, қанша шыны бар, бәрі-бәрі маған аян. Көп емес, көше-көше көндіккен пендеміз, сол себепті, ине-жібіне дейін бәрі менің санамда сайрап тұр. Қалғанын келіншегім қолына ұстай салатынын сезіп келемін. Жаңбыр төпеп тұр. Түнделетіп жаяу келеміз, иығымда көрпе-жастық, қолымда шабадан, бірдеңелерін көтеріп келіншегім соңымнан еріп келеді... Ойым – такси тосып, пәтер іздеу. Бағыма қарай жақсы біреу табылатын шығар деп үміттенем. Сіркіреп жауған ақ жаңбыр басылар емес. «Астыңнан су шықты ма?» деуші еді. Су емес, шу шықты ғой, су шығатын үйім болса, жеті түнде безбей-ақ, тұншығып өлсем де жата берер едім, өттең! Кенет аялдамадағы жарнама қағаздарына көзім түсті. Бізге қажеті бар ма екен деп үңіле түстім. Көзім жайнап сала берді, үй жалдап алғың келсе, хабарлас депті. Өңім бе, түсім бе? Неше қайталап оқып шықтым. Телефон нөмірі де анық жазылыпты. Дереву телефон шалдым. Ар жағынан:

- Бұл кім? – деген еркек дауысы естілді.
- Аға, мен ғой... Жарнамадан оқыдым, пәтер іздеп жүр едік.
- Иә, бар... Бірақ қазір өте жай болып кетті ғой.
- Бәрібір, аға. Бағасын айтыңыз, қазір өзіміз барамыз.
- Неше адам едіңдер?
- Жас отаумыз, келіншегім екеуіміз ғанамыз.
- Үйленген бе едің? Бізге бала-шағаның керегі жоқ.
- Мына кейпімізбен баланы қалай бағамыз аға, әзірше баламыз жоқ.
- А, онда былай болсын, мен де әйеліммен бірге тұрамын, бір бөлмесін жалға береміз.
- Қанша болады, өдіресін айтыңызшы!
- Бағасы жиырма мың теңге, қымбат емес шығар?
- Қымбат емес.
- Ертең келсеңдер қайтеді?
- Жоқ, қожайынмен келіспей қалып, бізді қуып шыққаны.
- Мына түнде ме? Неткен опасыз еді. Әй, өздерің де тентексіңдер ғой тегі, тыныш жүрмегенсіңдер!
- Жоқ, бізде кінә жоқ. – Келіншегімнің жүзін жас жуып кеткен бе, әлде жаңбыр суы жуып кеткен бе, әйтеуір малмандай су. Ерні дір-дір етеді. Жаңбырдан қорғана түсіп менің мимикамды бағуда.
- Онда былай болсын, бауырым. Біз тыныштықты қалаймыз. Қонақ келмейтін болсын!

- Жарайды.
- Арақ ішуші болмаңдар.
- Ол не дегеніңіз ағасы, мен арақ ішкен адамды өлердей жек көрем.
- Мен ішем ғой, мені де жек көресің бе?
- Жо-ға, сіз іше беріңіз, сізді жек көрмеймін.
- Ха-ха-ха, тамақты бөлек жасап ішесіңдер.
- Оны білеміз енді, бірге тұрып жүрміз ғой.
- Келіншегің биік өкше аяқкиім кимейтін болсын.
- Неге?! Оның қатысы қанша?
- Қатысы қанша дейсің бе-ей? Дәлізден кіргенде мазамыз кетеді ғой.
- Жарайды.
- Далаға шыққанда аяқтарыңның ұшымен басып шығыңдар.
- Неге?
- Дыбысы шықпау үшін, әйелім ұнатпайды.
- Айтқаныңыз болсын.
- Ал кірген кезде....
- Онда да аяқтың ұшымен кіреміз ғой?
- Жоқ. Кірген кезде өкшелеріңмен ептеп, дыбыс шығармай кіресіңдер.
- Мақұл, мақұл, мақұл.
- Ал тамақ жасаған кезде...
- Иісін шығармай, аяқ-табақты салдырлатпай жасаймыз ғой.
- Оны қайдан білесің?
- Аға, ау, аға!
- Тындап тұрмын.
- Атаңның басы.
- Не, сен... адам боқтадың ғой, кімсің өзің?
- Боқтықтың үлкені мынау, естіп ал, қазақ былай боқтайды... – дедім де, телефонды жаба салдым. Жаңбыр толастайын деді, сүрепеті кеткен айғыз-айғыз көшемен қараңғы түн құшағына сіңіп барамыз. Пәтер іздеп жүрміз...

Сүрепет – өң, түс, шырай, келбет.

1. Өңгімеде заман көрінісі қалай суреттелген?
2. Үзіндіде қандай тілдік құралдар қолданылған?
3. Өңгіменің ең қызық жері? Неліктен?
4. Топта өңгіменің сюжеттік құрылымын талдаңдар.

Сюжеттің басталуы	
Сюжеттің байланысы	
Сюжеттің дамуы	
Сюжеттің шиеленісуі	
Сюжеттің шарықтау шегі	
Шешімі	

1. Өңгіме кейіпкерлеріне қазіргі кездегі адамдардың қандай жағымсыз іс-әрекеттері, мінез-құлық дағдылары жинақталған деп ойлайсың? Ойлаңды жүйелеп, кестеге түсір.

Өңгіме кейіпкерлері	Жағымсыз іс-әрекеттері	Жағымсыз мінез-құлықтары

2. Үзіндіні басынан аяғына дейін зерделеп оқып, көркемсөз образдары мен автордың жеке стилін танытатын сөздер тізбегін құрастырып шық.

3. Топпен бірге өңгімеден көркемдегіш құралдар мен автор тілінің ерекшелігіндегі байланыстарды табыңдар.

Берілген үзіндінің мазмұнын бүгінгі заманмен байланыстыра талда. Кейіпкер не себепті мұндай жағдайда жүр?

«...Ақыры шындап көшуге бекіндім. Көрпені буып-түйіп, иығыма салдым да, шабаданды бір қолыма ұстап, сыртқа беттедім. Басқа нәрсеге бас қатырмадым, үйде қанша қасық, қанша шыны бар, бәрі-бәрі маған аян. Көп емес, көше-көше көндіккен пендеміз, сол себепті, ине-жібіне дейін бәрі менің санамда сайрап тұр. Қалғанын келіншегім қолына ұстай салатынын сезіп келемін. Жаңбыр төпеп тұр. Түнде-летіп жаяу келеміз, иығымда көрпе-жастық, қолымда шабадан, бір-деңелерін көтеріп келіншегім соңымнан еріп келеді...»

Өңгімедегі заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағала.

Кері байланыс: «3-2-1»

- 1) Сабақтағы 3 маңызды ақпарат.
- 2) Қиындық келтірген 2 мәселе.
- 3) Сабақта ұнаған 1 аспект.

**«ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ» бөлімі бойынша
қорытынды сұрақтар мен тапсырмалар**

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1) Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы мен Ерболат Әбікеннің «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесінде заман шындығы қалай көрінген?

2) Екі шығармадағы тұрмыстық-әлеуметтік мәселелер қандай тәсілдер арқылы жасалған?

3) Кейіпкерлердің мінез ерекшеліктері қалай суреттеледі?

2-тапсырма. «Өмірзая» романындағы Аяған бейнесі арқылы берілген құндылықты анықтап, кестені толтырыңдар.

Дәріптелетін құндылық	Шығармадан мысал
1.	
2.	
3.	

3-тапсырма. Аяған образымен көрсетілген құндылықтың қазіргі қоғам үшін қаншалықты маңызды екеніне өмірден мысал келтіріңдер.

4-тапсырма. «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесінен алынған үзінділердің қай кейіпкерге тән екенін анықтап, оны сипаттаңдар.

Үзінді	Қай кейіпкерге тән?	Кейіпкерге сипаттама
Аппақ бетінің ұшына аздап қан шапши қалыпты, көзінен мұң байқалады...		
...сужұқпастың өзі екен, біздің қайтып келетінімізді білгендей, тайып тұрыпты.		
– Алсаңдар осы үй бос, он мың теңге, қарап тұратын уақыт жоқ, тез шешіңдер...		
Бұл күндері ел ауылдан туысым келетін болды деп қуанса, мен туысым келетін болды деп қорқатын болдым. Әуел десеңіз, дәл мынандай кезде әкем мен шешемнің келуін де қаламайтын едім.		
Бір күні кеште ойламаған жерден жаңбырлатып жетіп келмесі бар ма? Лашығымызды көріп шошып кетті. Есіктен төрге дейін көзі шарасынан шыға жаздап үрейлене көз жүгіртті.		

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

«Ғасырлық туынды» бөлімі халқымыздың біртуар ұлы, заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Омарханұлы Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясына арналады. Романда гуманист, ойшыл ақын Абай мен оның айналасындағы адамдар арқылы қазақ халқының белгілі бір дәуірі көз алдымыздан өтеді. Халқымыздың салт-дәстүрі, тұрмыстық-әлеуметтік жағдайы, қоғамдық өмірі жан-жақты суреттеледі. Абайдың идеал тұлға, жоғары интеллектуалды көркем образы романда барлық қырынан ашылған. Абай бейнесі арқылы әлем қазақты таниды. Қазақтың тарихы мен мәдениетін, әдебиетін түсінеді.

Абай жолы – қазақ халқының жолы. Абай жолы – әділдік пен ақиқаттың жолы.

МҰХТАР ӨУЕЗОВ (1897–1961)

Мұхтар Омарханұлы Өуезов – жазушы, абайтанушы, драматург, публицист, әдебиеттанушы, аудармашы, қоғам қайраткері, академик. Ол Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданындағы Бөрілі ауылында 1897 жылы 28 қыркүйекте дүниеге келген. Өуезов атасы да, Омархан әкесі де сауатты адамдар болған. Мұхтар Өуезовтің Абай шығармашылығына қызығушылығын оятқан да атасы еді. М. Өуезов өз естеліктерінде атасының оған алты жастан бастап Абайдың өлеңдерін жаттатқанын айтады.

1908 жылы Семейдегі Камалиддин медресесінде, кейін орыс мектебінің дайындық курсына білім алады. 1910 жылдан Семейдегі бес сыныптық қазына училищесінде оқиды. Оқып жүргенде алғашқы «Дауыл» шығармалар жинағын шығарады. 1915 жылы Семей қаласындағы мұғалімдер семинариясына оқуға түседі. 1917 жылы Шөкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» поэмасының негізінде «Еңлік-Кебек» пьесасын жазып, оны Ойқұдық деген жерде Әйгерімнің үйінде сахналайды. 1918 жылы Жүсіпбек Аймауытовпен бірігіп «Абай» журналын шығарады. 1921 жылы «Қорғансыздың күні» деген алғашқы әңгімесі жарияланды.

1922 жылы күзде Ташкенттегі Орта Азия университетіне оқуға түсіп, «Шолпан» және «Сана» журналдарына қызмет етеді. «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Оқыған азамат», «Кім кінәлі», «Заман еркесі» әңгімелері осы басылымдарда жарық көрген.

1923 жылы маусым айында Ленинград мемлекеттік университетінің тіл-әдебиет бөліміне ауысады. 1924–1925 жылдар аралығында Семейдегі мұғалімдер техникумында оқытушы болып істейді. Оқытушы болып жүріп «Таң» журналын шығарады. 1925 жылы Ленинградқа оралып, оқуын қайта жалғастырады. 1928 жылы Орта Азия мемлекеттік университетінің аспирантурасына қабылданды. Бұдан бөлек Қазақ ағарту институтында сабақ берді. М. Өуезов проза мен драматургияда қатар еңбек етті. Отызыншы жылдары «Қасеннің құбылыстары», «Іздер», «Шатқалаң», «Құм мен Асқар», «Бүркітші» өңгімелері мен «Айман–Шолпан», «Тас түлек», «Шегарада», «Түнгі сарын» пьесаларын жазады.

Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеп, Абайдың ақындық мектебі тұжырымдамасын, қазақ әдебиеті тарихының кезеңдері, әдебиеттегі зар заман ақындары бағыты туралы ғылыми түсінік қалыптастырды. Жазушы өзінің ең басты туындысы – «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабын 1942 жылы, екінші кітабын 1947 жылы жарыққа шығарды.

Қазіргі қазақ әдебиетінде өуезовтану ғылыми бағыты қалыптасқан. М. Өуезовтің өмірі мен шығармашылығы, ұстаздық қызметі, әдеби және мәдени мұрасы туралы Қ. Сәтбаев, М. Қаратаев, З. Қабдолов, З. Ахметов, А. Нұрқатов, З. Кедрина, Ы. Дүйсенбаев, Е. Лизунова, Р. Бердібаев, Л. Өуезова т.б. зерттеулер жасады. М. Өуезов шығармашылығы туралы «Мұхтар Өуезовтің қолжазба мұрасы», «Мұхтар Өуезовтің өмірі мен шығармаларының шежіресі» деген ұжымдық еңбектер басылып шықты. Жазушының алты томдығы (1957), он екі томдығы (1967), жиырма томдығы (1987), елу томдық жинағы (1997) жарық көрді.

«Абай» романының жазылу жайынан:

Мен бұл мақалада Абай жөніндегі (қазір төрт томы түгел жазылып біткен) романдарымның алғашқы екі кітабын сөз етемін. «Абай жолының» екінші кітабымен оқушы жұртшылық күні бүгін толық танысып болған жоқ. Сондықтан оған кейінірек бір оралып соғуды жөн көрдім. Ал менің ұлы ақынды, ақын өмір сүрген дәуірдің тарихи шындығын көрсету мақсатындағы творчестволық ісімнің бірқатар сырын «Абай» романының маңында айтар пікірімнен де аңғаруға болады.

Алдымен, мынаны ескерген жөн: «Абай» да, «Абай жолы» да – тарихи романдар. Бірақ, жұртқа мәлім «Петр Бірінші», «Емельян Пугачев» немесе «Степан Разин» сияқты романдардан менің романдарымның өзіне тән кейбір өзгешеліктері бар.

Аталған романдардың геройлары – қайсыбірі ірі қоғамдық қайраткер болуымен бірге, көбіне төтенше ер, бұрқанған күштің, қолма-қол қимылдың адамдары болып келеді, олар бұқараны өздерінің еркін іс-әрекеттерімен

бастайды; ал менің романдарым батыр емес, ақын туралы, менің геройым – творчестволық тұлға; демек, қоғамдық құбылыс есебінде көрінетін оның қолма-қол қимыл әрекетінің нәтижесі емес, творчестволық еңбегінің туындысы ғана. ... Міне, бұл тақырыпқа келгенде, мен осы ерекшеліктерді қатты ескердім. Геройымның сыртқы әрекетін ғана емес, ішкі творчестволық бұралаңдарын, творчестволық психологиясын, оның өмірді тікелей түйсінулерінің, сезіну-толқынуларының нәтижесінде көрінген шындық құбылыстың сырларын, тіпті ақын шығармаларының тамыр тартқан тереңін аша көрсетуге көп күш жұмсадым.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

Б-д

Қазақ халқының өткенін зерттегісі келетін ғалымның бірде-бірі бұл кітапты жанап өте алмайды: ғалым-филолог одан фольклордың бай материалдарына қанығумен қоса, қазақ әдеби тілі мен сөздігінің қаз басуы мен қалыптасуын көреді; ғалым-этнограф қазір көне заманмен қоса көтерген небір тұрмыстық белгілер мен өмір құбылыстарын біледі.

*Қаныш Сәтбаев,
академик*

Эпопея (грекше *epos* – сөз, баяндау және *poieo* – жасаймын) – бүкіл бір дәуірді кеңінен қамтып бейнелейтін кең тынысты, сан салалы эпикалық шығарма.

Ежелгі Грекияда халықтың өмірін, қаһармандарын, ірі тарихи оқиғаларды суреттейтін өлең-жырларды бір желіге тізіп, тұтастыру арқылы жасалған көлемді эпостық жырды «эпопея» деп атаған. Мысалы, Гомердің «Илиада», «Одиссея» атты эпостық жырлары, үнді елінің «Махабхарата», қырғыз халқының әйгілі «Манас» эпосы осындай әдеби туындылар қатарына жатады.

Біздің уақытымызда эпопея деп тарихи уақыттың маңызды кезеңдерін, халық өмірін әр қырынан көрсететін үлкен тарихи оқиғаны, күрделі тағдырлар тоғысын бейнелейтін романдар циклін айтады. Л.Н. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», М. Шолоховтың «Тынық Дон» атты шығармалары соған мысал. Қазақ әдебиетінде М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ халқының жартығасырлық өмірінің энциклопедиясы дерлік кесек, көркем туынды.

Бұдан біз эпопея деген ұғымның жазба әдебиетінде тақырып-мазмұнды бейнелеу әдіс-тәсілдері, көркемдік ерекшеліктері жағынан мүлде өзгеріп, жаңа сипат алғанын айқын көреміз.

*Серік Негимов,
әдебиеттанушы ғалым*

М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы келесі тараулардан тұрады. Олар: «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Жолда», «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда».

...Бүгін біз осы аса ұлы эпопеяны жасаушы Мұхтар Омарханұлы Өуезовті зор ризалық және алғыс сезімімен тағы да еске алуға тиіспіз, өйткені оның таланты арқасында ұлы Абай дүниеге қайта келгендей болды.

Дінмұхамед Қонаев,
көрнекті мемлекет және
қоғам қайраткері

* * *

М. Өуезов Абай шығармаларын зерттеуді 20-жылдары Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде-ақ қолға алған. Жас ғалым 1922–1925 жылдары Ташкенттегі, Семейдегі оқу орындарында Абай мұрасынан дәріс оқып, «Таң» журналында ақын шығармаларын жариялап, Абайдың өмірбаяны жайлы деректер мен шығармаларын толықтыра түсу жолында тынымсыз еңбек етті. Осы мақсатпен 1936 жылы Абай еліне барды. 1943 жылы арнайы ұйымдастырылған экспедицияны өзі басқарды... «Абай жолы» эпопеясы арқылы Абайдың дара тұлғасын көркем әдебиетте әлемге танытты.

Мекемтас Мырзахметов,
абайтанушы ғалым

АБАЙ ЖОЛЫ (бірінші кітап)

Қайтқанда

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.2.5.1 – әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Үш күндік жол, бала шәкірт, ауыл, өке, өже, аналар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ берілген үзіндінің сюжетін ауызша айтуға дайындалу;
- ✓ композициялық жүйесін талдау;
- ✓ үзіндіде суреттелетін оқиғалардан өмір шындығын табу;
- ✓ берілген үзіндіден негізгі идеяны анықтау;
- ✓ жинақтау мен даралау арқылы жасалған бейнелерге талдау жасау;
- ✓ негізгі құндылықтарды табу;
- ✓ заман көріністеріне байланысты оқиғаларды саралау.

Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды.

Қорықтан күн шыға атқа мінейік деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып тұрғызып еді.

Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың түс-тұсына келгенде бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады.

Арттағылар – Байтас пен жорға Жұмабай:

– Мына баланың ауылға асығуын-ай!

– Сорлы бала қыстай іш құса болып қалған-ау, – деседі. Бала шәкірт ұзап кеткенде бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып қуып жетеді. Жорға Жұмабайдың тақымында қара шоқпары бар. Байтастың да аяғының басына ілген ұзын қайың сойылы бар-ды. Тақырбұлақ тұсына келгенде Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

– Енді бізден ұзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... – деді.

– Сені мен бізді манадан көріп отыр! «Қоқырақтап жалғыз шабатын неме екен, түсіріп, атын әпкел өзінің!» дейді де, сені төбеден бір-ақ нұқып, мына бөйге бестіңді алады да кете барады, – деді Жұмабай да.

– Е, сендер ше? Сендер беріп жібересіңдер ме?

– Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз екеу-ақ...

– Олар самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады. Тек бізді өзіміздің елдің адамы деп аман қалдырмаса, жер жаман, – деп Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

Баланың қытығына тиетіні осы жері.

– Өйтеуір, сендерден дәрмен жоқ екен. Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп соқтырта жөнелді. Бұл Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді.

Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде-бір қараған жоқ. Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған.

Жолдың бұл тұстары ылғи белес-белес болатын. Осы қазіргідей жұрт Шыңғысқа, жайлауға қарай көшкенде елсіз болып қалатын жер. Алыстан жолды бағып отыратын тұрғылары бар. Тақ иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қоян-қолтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жырлары да бар.

Бұдан бұрынғы екі күндік жолда үлкендер жылдам жүрмей, баланың шыдамын әбден тауысқан-ды. Ол сондықтан бүгін, ауылға жететін күні үлкендерді еріксіз қатты жүргізудің айласын тапқанына дән ырза. Күні бойы осылай етуге байлаған.

– Бала деген қорқар болар еді. Ес бар ма өзінде, пәруәрдігер, – деп, Байтас бабын таба алмай басын шайқайды.

Жұмабай әбден болмаған соң:

– Қап, мынаның баласы!.. «Мен бөрінің бөлтірігімін» деп келеді-ау! Қой, не де болса қалмайық енді. Байтас, жүр! – деп шаба жөнелді. Екеуі де жарыса бастады.

...Бала шәкірт ауылға асыққан, лепірген күйіне қайта келіп, тағы да тебіне жөнелді.

– Уа, қой деймін, бала! Ат зорықтырасың!

– Жапа-жалғыз ұзап кетіп, жауға жем боласың! – деп екі жолдасы тағы тежей бергісі келді.

Бірақ қаладан, жабырқау медреседен жаңа құтылып, енді үйіне, ауылға жетуге асыққан бала шәкірт ол сөздерді тыңдайын деп ойысқан жоқ.

Үлкендер қорыққан Есембай да, тіпті ұрылар да Абайға сондайлық жат, суық боп көріне алмады. Ұры десе, осы елдің өздеріндей қазақтары. Көп болса, киімдері, ер-тұрманы ғана жаман; қолдарында сойылдары ғана бар. Ондай ұрылар жайында Абайдың естіген әңгімелері соншалық көп. Кейде, тіпті, сарытоқым ұры болған – ел ішіндегі үлкендердің өз аузынан естіген әңгімелері де ұмытылмайтын. Қайта бір кездесіп, дәл жауға шапқан пішіндерін көрсем деген іште жүрген ынтықтығы да болатын.

Қорықтан шыққалы таңертеңнен бері бөгелместен тартқан үш салт атты, аттарын қан сорпа қылған қалпында, кешкі екінті кезінде Көлқайнардағы Құнанбай ауылына, Абайдың өз шешесі Үлжанның отырған ауылына кеп жетіп еді.

Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес. Жайлауға қарай, Шыңғыс асқалы беттеп келе жатқан елдің үш-төрт ауылы қоныпты.

Бұның бәрі «Құнанбай ауылы» деп аталады. Өзінің ауылы мен жақын туысқандарының ауылдары.

Көлемі аз бұлақтың айналасына жиі қонған ауылдардың үйлері де, шұбыртқан малы да, адамдары да кешкі мезгілде ию-қию араласып жатқан сияқты. Жерошақтардан шыққан түтіндері де біріне-бірі қосылып ұласып, тұтасқан көкшіл мұнардай тарайды. Үрген иттер, мал қайырған айқайлар, маңыраған қой, қозы шулары араласып жатыр. Кешкі суға келе жатқан қалың жылқының кісіней шапқан дүбірі, шаң-тозаңы болсын немесе оқта-текте азынай кісінеп, үйірін іздеп шапқан, мінуден босаған жас айғырлар дауыстары болсын – барлығы да осы отырған ауылдардың осы кештегі тіршілік тынысын білдірген сияқты. Баланың барынша сағынған көрінісі. Қазір жүрегін аттай тулатып, соншалық қуантып, еркін алған көрінісі. Жүргіншілер бұлақтың дәл қасына ең жақын қонған ауылға келе жатыр. Ортасында бес үлкен ақ үйлер бар, көп үйлі ауыл – Абайдың екі шешесі Үлжан мен Айғыздың ауылы.

Осы ауылдың шеткі үйлерін сырттап, кешкі жайылымға, батыс жаққа қарай жаңа өріп бара жатқан бойдақ қойдың ішін аралап, ортадағы үлкен үйлерге қарай беттеп келе жатқан үш аттыны бұл ауыл тез таныды. Өсіресе, қораның ортасында қосақталған қойды сауып отырған қатындар бұрын көрген екен. Етектерін белдеріне қайырып түріп алған, алжапқыш тартқан қалыптарымен, қолдарына шелектерін ұстасып, жүргіншілерге қарап:

- Қалашылар, қалашылар келеді!
- Анау Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді...
- Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Өпкеме айтайыншы, – деп жеңге де үлкен үйге қарай ұмтылысқан.

Сағынған баласының келер мөлшерін Байтас кеткеннен бері шешесі Ұлжан да есептеп, осы бүгінге ұйғарып жүр еді. Қырықтың ішіне жаңа кіріп, семіз тартып қалған сары-қызыл бәйбіше жаңағы дауыстарды түгел естіді. Өз үйінен шығарда, төрде отырған енесі Зерені де хабарландырып, сүйемелдеп ерте шықты.

Құлағы көптен мүкіс тартқан көрі әжесінің ең бір жақсы көретін немересі Абай-ды. Оны есінен шығармай, дұғасына кіргізіп, тілеуін тілеп отыратын.

Аттылар үйдің сыртына келе бергенде алдарында, сол үлкен үй мен күншығыс жағына тігілген қонақ үйдің екі арасында бұларды күткен бір топ жан түр екен. Жаңағы шешелерден басқа: жеңгелер, көрші үйлердің қатындары, бірен-саран тыста жүрген шал-кемпір, онан соң осы ауылдың барлық үйлерінен шығып, жүгірісіп келіп жатқан балалар бар. Бұл топқа қарай ауылдың үлкендері де жан-жақтан дабырлап сөйлеп, ағылып келіп жатыр.

Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алып кете берді. Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

- Әй, шырағым балам, әуелі ар жағыңда өкең тұр... Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды. Байтас пен жорға Жұмабай да анадайдан аттарынан түсіп жаяулап жетектеп, Құнанбайға қарай келеді екен. Бірақ өңі сұп-сұр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес. Батыс жақтан 4-5 атты жолаушы келеді екен. Арты Қыдырдан шыққан жолаушылар төрізді. Өздері өңшен толық денелі, үлкендер сияқты. Құнанбайдың бүгін әдейі тосып отырған адамдары болу керек. Ол соларға қарап тұр.

Байтас пен Жұмабай тақай бергенде, Абай да қасына кеп қалып еді. Үшеуі бірдей жамырай сәлем берді. Құнанбай тез бұрылып сәлемдерін алды да, қысқа ғана амандық сұрады. Тұрған орнынан қозғалған жоқ. Баласын қасына да шақырмады. Азғантай уақыт Абайға қарап алып:

- Балам, бойың өсіп, ержетіп қалыпсың-ау! Молда болдың ба? Бо-

йыңдай боп білімнің де өсті ме? – деді. Кекету ме, жоқ, күдік пе? Немесе шынымен жай білгісі келгені ме?

Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтаң қыста күн райын баққан кәрі бақташыдай бағып, танып өскен. Әкесі де бұл баласының сондай сезгіштігін өзге балаларынан артық санаушы еді. Ұялғанды, жауап айтпағанды кешірмейтін әке мінезі Абайға мәлім. Ол сабырлы, момын пішінмен:

– Шүкірлік, әке, – деп біраз тұрды да, – ат барған соң, дәріс тамам болмаса да, хазіреттің рұқсатын, фатихасын алып қайттым, – деді.

Тіпті, ересек адамша сөйлеп қапты. Баланың бұл ерте әзірлеген жауабы еді.

...Майбасар Абайдың жауабын ұнатып тұрып:

– Өзі, тіпті көшелі кісі боп қапты! – дей беріп еді, Құнанбай оның сөзін аяқтатпастан Абайға:

– Бар, ана шешелерің жаққа бар, амандас, балам! – деді.

Абайдың күткені де сол еді. Өлі тосып, бар қозғалысын алыстан қарап, әңгіме етіп тұрған шешелерге қарай бұрылғанда, Абай қайтадан өзінің жасына лайық қуанышты бала қалпына келе қалды.

...Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі, сұлу жүзді Айғыз қатар тұр екен.

Бала топтан шыға бергенде, Айғыз күліп:

– Пай, баламыздың бетінен сүйер жер де қалдырмады-ау, – деп панда-на күлді де, Абайды көзінен сүйді.

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан иіскеді. Абайдың әкесіндегі тартымды салқындық шешесіне де көптен бергі мінез болған. Бала осыдан арғыны күтпеуші еді. Бірақ бауырына басқанның өзінде де Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырған аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

– Әжеңе бар, әнеки! – деп үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Кәрі әжесі Зере бәйбіше таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен.

– Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан лезде: – Қарашығым, қоңыр қозым... Абайжаным... – деп кемсеңдеп, жылауға айналып кетті.

Әжесі құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай ымырт жабылғанша осында болды. Шешелері бұған біресе қымыз, біресе тоңазыған ет, біресе шай ұсынып тықпалай берсе де, баланың бойына ас батпады. Жөн-деп ішкен де жоқ. Күні бойғы аштығы да ұмытылған сияқты.

Медресе (араб. *медреса* – оқу) – орта (сирек жағдайда жоғары) конфессионалдық мұсылмандық мектеп.

Құлағы мүкіс – құлақтың есту қабілетінің азаюы, нашар естуі.

Хазірет – имамнан кейінгі жоғары дінбасы.

Фатиха – бата.

1. М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихы, жанрлық ерекшелігі, тақырыбы мен негізгі ойы туралы қосымша дереккөздерге сілтеме жасай отырып, өңгімеле.

2. «Абай жолы» романының басталуына жазушы қандай мән берген?

3. «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы қандай тараулардан тұрады?

4. «Қайтқанда» бөлімінен алынған үзінді мазмұнын ашатындай жоспар жаса.

5. Жазушы ауылын қатты сағынған жас шәкірттің ынтық көңілін, туған жеріне деген сезімін қалай бейнелеген?

6. Құнанбайдың «Бойындай боп білімің өсті ме?» деген талап аралас сұрағында қандай мағына бар?

7. Үзіндіде қазақ тәрбиесіндегі әкеге ізет, үлкенді құрмет ету ерекшелігі қалай көрініс берген?

1. Топпен бірге «Шығарманы талдау» кестесін толтырып, шәкірт Абайдың бейнесіне талдау жасаңдар.

Тарау	Оқиғалар	Кейіпкерлер	Абайдың іс-әрекеті
«Қайтқанда»			

2. Үзіндіні негізге ала отырып, «Жазушы тілінің сөздігін» құрастыр.

Тілдік ерекшеліктер	Үзіндіден мысалдар
Табу	
Көнерген сөздер	
Кірме сөздер	
Пейзаждық көріністер	

1. Үзіндіден көрінетін құндылықтарды кестеге түсіріп, шығарманың ерекшелігіне баға бер.

Құндылық	Эпизодтар	Құндылық	Эпизодтар
	1.		1.
	2.		2.
Шығарманың құндылығына өзіндік баға:			

2. Абайдың өке алдында және аналар құшағында өзін қалай ұстағанын салыстыр.

Көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағала.

Романдағы өкені құрметтеу көрінісі, ана өнегесі	Қазіргі замандағы өкені құрмет тұту туралы пікірім
Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып: – Әй, шырағым балам, әуелі ар жағында өкең тұр... Сәлем бер! – деді.	

Кері байланыс: «Жинақтау парақшасының индексі» (екі жағында да көрсетілген тапсырмалары бар парақтар таратылады).

1-беті: бүгінгі тақырып бойынша негізгі идеяларды атап шық.

2-беті: бүгінгі тақырыптан нені түсінбегеніңді анықта.

Оқу мақсаттары:

11.1.2.1 – әдеби шығарманың жанрлық ерекшелігін өзге жанрлармен салыстыра отырып талдау;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.3.1 – шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

■ Бозбала, өженің ертегісі, аналар тәрбиесі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндінің жанрлық ерекшелігін талдау;
- ✓ жинақтау мен даралау арқылы жасалған көркем бейнелердің ерекше сипаттарын саралау;
- ✓ автордың негізгі идеясын табу;
- ✓ көркемдегіш құралдарды талдау;
- ✓ әдеби эссе талаптарын қайталау.

* * *

Биыл Абайдың жасы он үшке толған еді. Денесі де бір аралық кейіпте. Бойы өскен. Қол-аяғы ұзарған. Бұрын мұрны шолақтау болушы еді, биыл біраз ұзарып қалыпты. Бет бейнесі баладан гөрі ірілеңкіреп, бала бозбалалық қалпына бейімденген. Бірақ әлі сол мүсінде үлкендік жоқ. Толық, балғын емес. Сидиып, арықтап, құр созылған сияқты. Күн көрмей өскен, реңі солғын, бойшаң ғана өсімдік бейнелес.

Бұрын қара болушы еді, бетінің қызылы да бар еді. Қазірде қаладан қайтқандық және ауру қосылғандық бар ма, әйтеуір бозшылданған. Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас құйқасы да қылаңданып көрінеді. О да ауырғандық пен күн көзінде болмағандық белгісі.

Абайдың осы сияқты қалпына ендігі мінез машығы да біралуан боп өзінше үйлесті. Ол атқа мініп жүруге жарағанымен, үйден көп шықпайды. Өзге баладан гөрі басқа бір ермек, бөлек, бір дос тапты. Онысы, әсіресе әжесі. Одан қала берсе шешесі. Абай биыл ғана анық бағалады. Бұның әжесі біртүрлі шебер әңгімеші екен. Қызық сөйлейді. Әңгімесінің барлық жерін дәмді ғып, қызықтырып айтады. Әуелі Абай ауыра бастағанда бір күні кешке ұйықтай алмай жатып, әжесінен әңгіме айтуды сұрады. Сонда, ол ойланып отырып:

– Е-е... Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыда кім өткен? – деп кішкене тақпақтап бастап еді. Абай соны ұғып қапты. Келесі жолы әңгіме сұрағанда әжесін тізесінен ақырын қағып:

– Е-е... Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыда кім өткен? – деп тағы да әңгіме тілегенін білдіруші еді.

Әжесі әуелде көп-көп ертектер айтқан. «Еділ-Жайық», «Жұпар қорығы», «Құламерген» – бәрі де айтылды. Оның әңгімелерін түсте де, кешке де, тіпті көш бойы да Абай айтқыза беретін болды.

Бертін келе, тәуір болып алған соң, әжесінен тағы бір әңгімелер тапты. Ол – осы ел ішінде Зеренің жасынан бергі көргені, естігені жайындағы әңгімелер.

...Кейде әжесі шаршап, айтпай қойса өз шешесіне жабысатын. Ұлжан да көп әңгіме білуші еді. Және ол көбінесе өлеңді сөзді жиі айтады. Оқымаған шешесінің әлі күнге ұмытпай, білдірмей, шақтап жүрген зейініне таңғалады. Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өсиет өзілдерін де көп айтып береді. Екі анасын көңілдендіріп тағы айтқызу үшін кейде өзі де қаладан әкелген кітаптарының ішінен «Жүсіп–Зылиқа» сияқты қиссаларды оқып береді. Өндетіп, мақалдап қояды. Шешелеріне ұғымсыз болған түрік тілінің жеке сөздерін жолшыбай қазақшалап отырады. Осымен қайта көңілдендіріп алып, ескі әңгімелерді тағы айтқызады.

...Сондай шеше әңгімелеріне бар бейілін беріп жүрген күндердің бірінде бұл үйге екі бөгде қонақ келіп қонды. Бірі – қартаң, бірі – жас қонақ. Жасын Абай біледі. Таныған жерде қуанып кетті. Ол – былтыр жайлауға келіп, осы үйде үш күндей жатып, «Қозы Көрпеш–Баянды» жырлап берген Байкөкше деген жыршы. Қасындағы қартаң кісіні Абай өзі білмегенмен, шешесі әбден таниды екен.

Қонақтармен жай сұрасып, амандасып болған соң Ұлжан Абайға қарап жымысып:

– Ал, балам, әжеңмен екеуімізді қажай беруші едің, әңгіме-жырдың дүкені міне, жаңа келді. Мына кісі Барлас деген ақын! – деді.

Шоқшалау ғана ақ сақалы бар келбетті келген, зор дауысты ақ сары кісі Барлас Абайға салғаннан ұнады. Білгенін ішіне бүгіп, үндемей отырған өзге үлкендердей емес. Барлас іле сөйлеп кететін жарқылдақ, ашық. Осы үйде талай күннен жатып жүрген, ауыл адамы сияқты.

– Е, балам, «Шешенің судай төгілген, тыңдаушың бордай егілген» дегендей, сөйлеуді де, тыңдауды да сүйген ел – ел дағы. Тыңдауға өзің жалықпасаң, айтуға Байкөкше жалықпас! – деп жас жолдасына қарап күліп қойды.

Жайлауға келіп қонғалы бөгде қонақтар келгіш еді. Барлас Сыбан болатын. Жайлауға қоныстары жақындаған соң, жылдағы дағдысы бойынша осы ауылдарға амандаса келген екен. Жолшыбай Мамай ішінен Байкөкше қосылыпты. Ол – Барластың ақын шөкірті. Жылда осылайша қасына еріп, бірнеше айларды бірге өткізуші еді.

Үй іші тегіс қош алған соң, екі ақын да оңай шешілді. Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білмеген ең бір сұлу, ең бір әсерлі, күшті жыры осы еді. Барлас жырын бітіріп, қол жуғалы қамданған уақытта Абай:

– Мұны айтқан кім? Осы өлеңді шығарған кім екен? – деп бағанадан бері өзін сүйіндірген ақынның атын білме еді.

– Өріден келе жатқан деседі-ау, балам, бұның түбін... – деді.

Қобыландының қоштасқаны, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының жекпе-жегі Абайды, әсіресе елтіткендей болатын. Жатқанда көпке дейін алағзып ұйықтай алмады.

Ертеңіне Ұлжан Барлас пен Байкөкшені жібермеді.

– Жүрмеңдер. Асықпай әлі біраз күн қонақ боп жатып кетіңдер, – деді. Бұл – Абайдың тілегі. Абай бұрын тағылым, үлгі – кітапта; білім, өнер – медреседе ғана деп түсінетін. Оған дастан шебері – Низами, Науаи, Физулиде; мұң нәзігі – Шайх Сағди, Хожа Хафизде, батыр жыры Фирдаусиде көрінетін.

Қазақта нелер «Баян-Көрпеш», талай «Ақбала-Воздақтар» барын анық білмеуші еді.

Тілі ұғымды, өмірі таныс болғаннан ба немесе Барлас пен Байкөкшенің кезектеп айтқан жырларының кейде шырқаған, кейде қалқып баяулаған, кейде лекітіп соқтырып, ескектете желген әнінен бе? Бебеу қаққан қоңыр, майда баяу домбырадан ба? Қалайда болса, Абай бұл күнге шейін өмірінде дәл осы Барлас, Байкөкше баян еткен дастан, жырларға барабар еш нәрсе есітпеген сияқты болды. Күндіз де, түнде де Барластардың қасынан шықпайды. Екі ақын Ұлжан үйін барлық осы үлкен ауылға қан базардай қалың жиын үйі қып жіберді.

Бие байлап болғаннан кейін, түске жақын ауыл қымызға жиылады. Қыза отырып жыр тыңдайды. Күндіз ылғи ұзақ жырлар жырланады. Немесе, әредікте шешендер, ділмарлар айтқан тақпақ, тартыс, билік, даулар айтылады.

Ал ел айығып оңаша қалғанда, Барлас өз жырларына Асанқайғы, Бұқар жырау, Марабай мен Жанақ, Шортанбай, Шөже, Сыбанбай, Балта, Алпыс ақын – бәрін қоса, өзі құрбы өзге ақындар айтқан жырларды термелеп кетеді.

Бұлардың ішінен заман зарын, көп мұңын шертетін сөздерді, әсіресе бөліп айтады. Барлас біреуді мақтап, біреуден сұрап жырлайтын ақын емес.

Абай мен шешелерінің кешкі уақытта тыңдаған жырларының көбі – Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты термелер болады. Мұндай кезде Барлас Абайға күндізгі Барластан тіпті басқа боп көрінеді Қызықты, қызуды, қыздырманы ғана айтатын күлкіші, сауықшыл Барлас емес. Кешкі кездерде ол бір үлкен өсиетші, кейде шерлі қарт сияқтанады.

Сондай-сондай кездерде өзінің де ішін ашып:

...– Өйтеуір үлкен қасиеті – болымсызды дардай ғып мақтай беретін әдеті жоқ екен. Ел ақтаған ақын емес қой. Сөзін ұғып ал осының! – деп қоюшы еді Ұлжан.

Тыңдай келе Абай Барластан тағы бір соны сөздер есітті. Ол осы заманның ұлығы мен бегін айтқан, сынап-мінеп айтқан сөздер. Бір терменің ішінде Барлас:

– Аға сұлтан ұлық бар,
Елге мәлім қылықтар,
«Өл» дегенде өлмесең,
«Жүр» дегенде жүрмесең,
Малы құрым құрықтар,
Кісен салып құлыптар! –

деп бір кетті.

Абай әкесінің үйде жоғын еске алып, «келмей-ақ қоя тұрса екен», «қыдыра түссе екен» деуші еді. Шынында да, Барластар келгелі Құнанбай бұл үйіне кеп қонған емес. Ол бір топ үлкендермен ел аралап, жолаушылап кеткен. Ұлжанның Барласты жібермегені де сол. Ақын мен әнші Құнанбай жоқта болмаса, мұның ауылына онша үйір боп, бой жазып жата алмайтын.

Барлас «ұлық пен бек» дегенде кімді айтады? Онысын ашпайды. Бірақ Абай оның мұндай жырларын ылғи өзінше ұғады. Мысалдың көбін жақыннан іздейді. Бірақ бұл бала да сырын, ойын ешкімге ашпайды.

Старшын дейтін әкім бар,
Пайдасын көрер жақындар.

Қалың елі тек жемі
 Боранды күн тиіскен
 Аш қасқырдай тақымдар...

«Бұл – старшын Майбасар» деп ойлайды Абай.

...Жарлы, зарлы демейді,
 Кеңінен ашып көмейді.
 Түгіменен түйесін
 Жұтам десе қай сорлы
 Қалтқы болып бөгейді.
 Соны көріп ақынның
 Аса түсіп ағы да,
 Өжімі де көбейді, –

деп «аһ ұрғандай» боп кеткенде, Абай Барластың қайғысын да танығандай болады. «Ел ұйытқысы шайқалды» дейді. Бұрын Абайдың естімеген зар-шері сияқты.

Беті-түсі айқын болмаса да, әр заманда, әр жерде күңіреніп, қайғы шеруін тартып жатқан кәрі әжесі сияқты көп жасаған, көп қайғыны көрген, үлкен бір шері бар. «Ол кім?..» – дәлін, барын Абай біле алмайды.

Осы жолы Абай әрі өзі ысылып, әрі шешесі арқылы салмақ салып, Барлас пен Байкөкшені дәл бір айдай жібермеді. Бұл уақыттарда жас бала Барлас, Байкөкшемен біржолата дос, жақын боп алды. Бертін келе түнде ол Барластың қойнына кіріп те жатады. Күндіз барынша күтеді. Мұның ұғымтал зеректігіне қатты ырза боп, шын сүйсінген Барлас бір оңашада, жай ғана тақпақтап:

Шырағым, ержетерсің,
 Ержетсең, сірә, не етерсің,
 Алысқа шырқап кетерсің,
 Шындасаң шыңға жетерсің, –

деп кеп Абайға домбыраны ұсынды.

– Міне, балам, осы менің батам болсын. Тіпті шынымен мейірім түсіп айтқызып отыр, – деді. Абай ыңғайсызданып қысылды да, үндемеді. Бұл «Барластар ертең жүреді» деген түнде, ас алдында болған сөз еді.

Ертеңінде ақындар аттарын ерттеп, жүрерге тақағанда, Абай шешесін тысқа шығарып алып:

– Апа, екеуіне де жақсы ғып тұрып сый беріп аттандыршы! – деді. Ұлжан үндеген жоқ.

Қонақтар қымыз ішіп болып, енді қоштасарға келгенде Ұлжан Барласқа қарап бір сөз айтатындай пішін білдірді. Қонақтар іркіліп қалған еді.

– Мынау балам оқудан қайтқалы сүле науқас боп, арыла алмай қойып еді. Сендер келгелі жақсы сөздеріңмен ем әкелгендей болдыңдар. Қадамы құтты қонақ болдыңдар! – деді.

Абай, шынында да, дәл осы кезде өзін-өзі бар сырқаттан құлантаза боп арылғандай, нық бір қайрат жиып алғандай сезді. Шешесі үндемесе де, ашып айтпаса да, «білгіш, танығыш, сыншы» сияқты көрінді. Ол бегелсе де, сөзін бітірген жоқ-ты.

Бозбала – он үш жас пен көмелет жасы аралығындағы жеткіншек. Адамның өз айналасына балаң көзқараспен қараудан арылып, естияр адам ретінде қалыптасуға даярланатын кезең.

Старшын – Ресей өкіметі тағайындаған ұсақ билеушілер. Рулар ішіндегі шағын топтарды басқарды. Аға сұлтандар мен болыстарға бағынды.

Сүле науқас – созылмалы дерт, ауру.

1. Үзіндіні оқып, сюжеттік желісі бойынша интеллект картасын құрастыр.

2. Жазушының жас Абайдың портретін сомдаудағы шеберлігі туралы не айта аласың?

3. Ескілікті жыр, аңыздарды көкірегіне тоқыған Зере Абайға қандай ертегілерді, тарихи негізі бар оқиғаларды баяндап береді? Зере өнегесі Абай болашағының қалыптасуына қалай әсер етті?

4. Ұлжанның өңгімелерін тыңдай отырып, Абай неге таңғалады?

5. Барластан алған бата Абайдың өміріне, оның ақындық әлеміне қалай әсер етті деп ойлайсың?

6. **«Жарқын ойлар»** зерттеу әдісі арқылы *«Тілі ұғымды, өмірі таныс болғаннан ба немесе Барлас пен Байкөкшенің кезектеп айтқан жырларының кейде шырқаған, кейде қалқып баяулаған, кейде лекітіп соқтырып, ескектете желген әнінен бе? Бебеу қаққан қоңыр, майда баяу домбырадан ба? Қалайда болса, Абай бұл күнге шейін өмірінде дәл осы Барлас, Байкөкше баян еткен дастан, жырларға барабар еш нәрсе есітпеген сияқты болды»*, – деген жердегі Барлас пен Байкөкшенің үзіндіде айтылар негізгі ойға қандай қатысы барына зерттеу жаса. Қосымша дереккөздерді пайдалан.

1. Зере мен Ұлжан бейнелері жинақтық бейне ме, әлде даралық бейне ме? Ойыңды дәлелдеп, **«Пирамидалық талқылау»** тәсілі арқылы жеткіз.

2. Үзіндідегі негізгі кейіпкерлердің портреттерін тауып, мінездеме бер. Кейіпкердің ең маңызды әрекеттерін анықта. Жинақталған ақпараттар негізінде кейіпкерге қатысты қорытынды жаса.

Кейіпкер	Портреті	Мінездемесі	Кейіпкердің ең маңызды әрекеттері	Өз көзқарасым

3. Шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талда. Төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап жаз:

- 1) Үзіндіде қандай көркемдегіш құралдар қолданылған?
- 2) Образдың ашылуына олардың әсері қандай?
- 3) Автор кейіпкерлердің бейнесі мен әрекетін сипаттауда қандай сөздерді қолданған?

1. Жас Абайды рухани науқастан айықтырған не нәрсе? Топта талқылап, кестені толтырыңдар.

Абай нәр алған қайнар бұлақтар	Үзіндіден мысал	Өз ойымыз
1.		
2.		
3.		

2. *«Мұның ұғымтал зеректігіне қатты ырза боп, шын сүйсінген Барлас бір оңашада, жай ғана тақпақтап:*

Шырағым, ержетерсің,
 Ержетсең, сірә, не етерсің,
 Алысқа шырқап кетерсің,
 Шындасаң, шыңға жетерсің, –

деп кеп Абайға домбыраны ұсынды», – деген үзіндідегі қазақ халқы өміріндегі «бата алу» ұғымына назар аудар. Үзіндідегі авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықта.

3. Берілген үзіндіні тыңдаңдар. Барласқа портрет жазыңдар. Уақыт: 10 минут.

1. Жазушы Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжанның бойына қазақ әйелдеріне тән қандай ең жақсы қасиеттерді сіңіре бейнелеген деп ойлайсың? Қазіргі әжелер мен аналардан ондай қасиеттер табыла ма? Өз ойларыңды білдіріп, пікірталас ұйымдастырыңдар.

2. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасына виртуалды саяхат жасап, Абай тыңдаған ертегілер туралы шағын таныстырылым жаса.

3. Шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жаз.

Кері байланыс: «Бес саусақ»

- 1) Маған үзінді ұнады ма? Неліктен?
- 2) Қандай білім мен тәжірибе алдым?
- 3) Мен үзіндіні қалай талқыладым?
- 4) Тақырып бойынша басты мәселе қандай?
- 5) Сабақ барысында өзімді қалай сезіндім?

«Абай» романының жазылу жайынан:

Мен творчествоның адамы жөнінде жазылған романдарды көп оқып, көп зерттедім; олардың ішінде өзіміздің совет жазушыларының да, қазіргі Батыс жазушыларының да шығармалары бар. Мұны айтқанда мынаны ескерткім келеді, мені оқығандарымның бәрі бірдей қанағаттандырған жоқ, бірін ұнатсам, бірін ұнатпадым. Бірақ екеуінің де пайдасы болды, екеуінен де үйрендім: бірінен қалай жазу керектігін үйрендім, бірінен қалай жазбау керектігін үйрендім.

...Оларға ақын басынан өткен кез келген кездейсоқ биографиялық ұсақ-түйектерді жиып-теріп көрсетудің керегі аз, оларға ақын өмірінің ең бір есте қаларлық, тәрбие берерлік бағалы құбылыстарын, адам баласының прогресшіл тарихы үшін аса маңызды жайларын саралап, талғап суреттеп беру керек.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

...Мұхаңның атын көпшілікке әйгілі еткен, ең алдымен, «Абай» журналы еді. Бұл журналды Мұхаңның ең алғаш беташары деуге болады. Өйткені оны бірінші рет ұйымдастырып, оның негізгі мақалаларын жазған көбінесе Мұхаңның өзі болатын. Бұл алғашқы өрлеуінде Мұхаң көбінесе журналист, публицист, ойшыл, сыншы, философ ретінде көрінді...

*Әлкей Марғұлан,
академик*

Жолда

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.3.1.1 – шығарманы әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.

■ Қала, жұпыны киімді жатақтар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндінің сюжетіне байланысты композициялық талдау;
- ✓ ұлттық құндылықтарды ғаламдық тақырыптармен байланыстыру;
- ✓ шығармашылық жұмыс жазу үшін үзіндіден керекті мәліметтерді теріп жазып алу;
- ✓ үзіндіні оқып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау үшін ерекшеліктерін саралау.

...Абай Қарқаралы қаласын жапа-жалғыз аралап кетті. Кейде бір іші пысып, жүдеу тартса немесе бір нәрсеге ырза боп, көңілі өрбісе, осылайша жалғыз кетіп қалушы еді... Күн кешкіргенмен әлі батқан жоқ екен. Қала желкесіндегі өсем таудың қарағайлы жотасында қызыл арай сәуле бар. Тау басында жел тұрды білем. Тоғайсыз ашық жондарда сырғақ көрінеді. Жаяу борасындап, ұйтқи түсіп қызғылт құйын ұшқындайды.

Қала ішінде желсіз шыңылтыр аяз білінеді. Жайсыз суық емес. Бойды ширықтырып, жинақы ұстататын жеңіл мезгіл.

Таудың қалаға қараған бетін кеш көлеңкесі басқан. Жақын жердегі жақпар тастардың өзі де қазір көкшіл көлеңке ішінде көгілдірленіп, алыстай түсіп, түнге бейімдеп барады...

Абай өз пәтерлерінен екі-үш көше ұзап кетіп еді... Бір уақытта пұшпақ айналып, даурыға сөйлеп келе жатқан жаяу топты көрді... Көп адам болса да, ішінен Абайға таныс кісі білінбеді. Күлісіп, дабырласып сөйлеп келе жатқан ылғи жұпыны киімді жатақтар... Жаяу жүрістерінен де қаладағы қарекет адамдары екені танылып тұр.

...Бір пұшпаққа жақындап қалған екен. Дәл бұрыштан бұрылып, бұған қарсы шыққан үш аттыға көзі түсті.

Аңырып тұра қалды да, тез таныды. Келе жатқан Бөжей, Байсал, Байдалы екен. Ортадағы түлкі тымақты, күрең төбел атты – Бөжей. Ақ сүр жүзі жабыңқы. Қоңырқай мұрты менен сақалына кешкі аяз қылау салыпты.

Абай тоқтаған қалпында бойын тез жиып, аттылардың алдына жұмысы бар кісідей көлденеңдеп кеп, тосып тұрды. Аттылар мұның қозғалысын оқыс көрді ме немесе таныды ма, аттарын баяу бастыра бастап еді, жақындап тұстас келді.

Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап:

– Ассалаумағалайкүм!.. – деп сәлем берді.

Медреседе жүргенде: «Көшеде хазіретті көрсең, осылайша тағзым ету керек», – деп халфелер үйретуші еді.

Абай көптен бері ешкімге бүйтіп сәлем беріп көрген жоқ. Қарқаралыға келгелі Бөжейдің көрінгені – осы. Шешесінің жүрердегі сөзі есіне түсті ме, болмаса қазіргі көңіл күйіне сай келді ме?.. Қалайша бүйтіп әдеп шығарғанын Абайдың өзі де байқамай қалған-ды.

Өзге қазақтан бөлек, мына сияқты, біралуан сыпайылыққа Бөжей оң назарын салды білем... атының басын тежей беріп:

– Уағалайкүмассалам, балам!.. – деп тоқырай қалды.

Байсал Абайды жаңа таныған еді. Жақтырмай, мұрнын тыржитып:

– Өй, мынау екен ғой, жә, жүрші! – деп атын қозғай беріп еді, Бөжей:

– Тоқташы! – деді.

– Ей, сол антұрғанның баласының сәлемін алушы ма ем?.. – деп Байсал Абайға қабағын түйе қарады.

Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады.

Бөжей Абай күйін жақсы таныған сияқты еді. Байыптап қарап алып:

– Балам, жөніңді айтшы, бізді көрсең, сәлем бер деп әкең айтып па еді, жоқ өздігіңмен істедің бе? – деді.

– Бөжіке, әкем емес, өзім беріп тұрған сәлемім сізге!..

Абай болса, күндізгі өзін көңілдендірген күйін ұмытпаған болатын. Қарқаралының кейбір көше қазағы естіген татулық жайын Бөжей, Байсалдар өлі естіген жоқ-ты. Жаңа, кешке жақын ғана Алшынбай бұл үшеуіне кісі жіберіп, өз пәтеріне асқа шақырған екен. Не сөз барын білмесе де, соған аттанып бара жатқан беті осы еді.

Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп, жақындады да:

– Әкең айтпай, өзің білген болсаң, батамды берейін. Көзіңнен жақсы жанар көрдім ғой, шырағым!.. – деді.

Байсал бұл сөзді де жақтырмай сырт қарай беріп еді, Бөжей оның қозғалысын танып:

– Ей, Байсал, сен бата бермегенмен, мынау болайын деп тұрған бала ғой, – деді де, Абайға бұрылып:

– Ендігінің жүгі сенде қалар, балам! Жолың болсын!.. Жалғыз-ақ өзгені берсе де, әкеңнің қаттылығын бермесін! – деп бетін сипады. Абай да Бөжейге қадала қарап тұрған қалпында бата қылып, бетін сипап еді...

Аттылар жүріп кетті. Байдалы бағанадан үндемеген еді. Енді ғана Бөжейге қарап:

– Екі көзі сексеуілдің шоғындай жайнап тұр екен өзінің... – деді.

Абай тұрып-тұрып барып қана қозғалды.

Шын ба? Шын айтты ма? Жоқ әлде Байсалдың қаттылық, аямастық мінезі балаға ауыр тимесін деп, жаны ашығаннан айтты ма? Бөжей не мәнмен мұндай жақсы бата берді? Ойда жоқтан, оп-оңайдан, осындай таудай үлкен сый бола ма?.. Мырзалық па? Жоқ әлде Абайды аз білсе де, тез танығаны ма?

Үлкендер көреген, танығыш, сыншы ғой! Шынымен-ақ танып айтқаны ма?.. Олай болса, Абай жаман кісі емес, жақсы кісі болмақ қой!..

Бұл жайды ойлаған сайын балалық өзімшілдігі қатты ырза болды. Абайдың іші алағызып, біртүрлі қуана серпіліп, тез-тез құлаш сермегісі келгендей. Өлдеқандай өріс іздегендей.

Енді асыға жүріп келеді. Күн қазір ымырт бопты, оны да жаңа байқады. Екі көше адасып, пәтерінен асып кетіпті. Мұны да жаңа білді. Қайта жүрді.

Ауылда жүргенде қысы-жазы дөң басында өтетін кеш, қазір тағы да бір өзгеше боп серпіліп, өз қуатын айрықша білдіріп, Абайға қатты әсер етеді...

Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... және тіпті өз ойы сияқты көрінді. Анығында, «ақыл, қайрат...», «ақыл мен бақыт, байлық» дегендердің өзара дауы, таласы деген парсы, түрік тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімесі бар-ды.

Қазірде Абай соны өмірден тапқанына да дән ырза... Өз ақылымен тапты... Тапты да: «Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмаққа лазым...» – деп өзгеше бір сенімді байлау жасады. Осы оймен қатар, өзін осы Қарқаралыға келгелі қатты өсіп, ұлғайып қалған кісі сияқты көрді. Талай жанды көріп, талай сөздерді ұқты...

Халфе (араб. *орынбасар*) – мұсылман қауымындағы ең жоғарғы атақ түрі, мұсылман қауымының басшысы.

Сексеуілдің шоғындай – «көзі жайнап, жанып тұр» деген мағынада. Сексеуіл – ең қызуы мол, ұзақ жанатын ағаш түрі.

1. «Жолда» тарауының толық нұсқасын оқып, сюжеттік-композициялық құрылысына талдау жаса.

2. Үзінді мазмұны бойынша кестені толтыр.

Тарау	Ең басты оқиғалар	Негізгі кейіпкерлер
«Жолда»	1.	
	2.	
	3.	

3. Абай Қарқаралыға неге келді? Кімдерді кездестірді?

4. Байдалының Абай көздерін «сексеуілдің шоғына» балауында қандай мағына бар деп ойлайсың?

5. «...Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады», – деп жазушы неге Абай көзіндегі ерекше отқа назар аударған?

6. Қарқаралы сапарының Абайдың ерте есеюіне ықпалы болды ма?

1. Үзіндіде кездесетін 3 кейіпкерді атап, байқалған басты құндылықтарды анықта.

Үзінді кейіпкерлері	Кейіпкерлер өміріндегі құндылықтар	Менің ойым

2. Топпен бірге үзіндідегі негізгі құндылықты көрсететін кейіпкерді таңдаңдар және кейіпкер арқылы осы құндылықты баяндайтын қысқаша қойылым дайындаңдар.

3. «Жолда» тарауынан алынған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстырып, кестені толтыр.

Тараудан үзінділер	Ғаламдық тақырыппен байланысы	Менің қорытындым
Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... Анығында, «ақыл, қайрат...», «ақыл мен бақыт, байлық» дегендердің өзара дауы, таласы деген парсы, түрік тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімесі бар-ды.		
Қазірде Абай соны өмірден тапқанына да дән ырза... Өз ақылымен тапты... Тапты да: «Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмаққа лазым...» – деп өзгеше бір сенімді байлау жасады.		

1. Әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге байланысты шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) орында.

2. Берілген үзіндіні тыңдаңдар. Бала Абай көзқарасы тұрғысынан әлем және қазақ әдебиетіндегі құндылықтарды талдап жазыңдар. Уақыт: 10 минут.

Үзіндінің тарихи және көркемдік құндылығына «Дербес пікір жазу» әдісімен баға бер.

Үлгі:

- 1) Пікір, ой, идея (1 сөйлем)
- 2) Дәлел (2 сөйлем)
- 3) Өз пікіріңді айғақтайтын мысал (2 сөйлем)
- 4) Пікіріңе қарсы дәлел (1 сөйлем)
- 5) Қарсы дәлелді жоққа шығаратын сөйлем (1 сөйлем)
- 6) Қорытынды (2 сөйлем)

Кері байланыс: «Ыстық орындық»

- 1) Абай бейнесін сомдайтын оқушыны таңдаңдар.
- 2) «Кейіпкерге» сұрақ қойыңдар.
- 3) «Кейіпкер» болып сұрақтарға жауап беріңдер.

Көркем бейне – көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі. Көркем бейнеде екі түрлі ерекшелік – жинақтау, жалпылық сипаттарды топшылап-түйіндеу және даралау, жекелік қасиет-белгілерді нақтылы түрде көрсету – осы екеуі іштей астасып, қабысып жатады.

Реалистік көркем бейне типтендіру тәсілімен жасалады. Жазушы көптеген адамдарға тән қасиет-сипаттарды жинастырып, екшеп, іріктеп алып, бір адамның бойына сыйғызып бейнелейді. Сонда кейіпкердің кескін-тұлғасы, характеріндегі жекелік, көпке ортақ жалпылық қасиеттері де жалқылық ерекшеліктерімен қатар, айқын бедерленеді.

*Зәки Ахметов,
академик*

Өрде

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.1.1 – әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;

11.2.5.1 – әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Нағашы, ас беру науқаны, ақын қонақтар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

✓ үзіндіні оқып, қанатты сөздер мен дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

✓ үзіндінің композициялық ерекшелігін талдау;

✓ әлем әдебиетіндегі өзің оқыған шығармалармен салыстыру;

✓ көркем шығармадағы заман көрінісіне өз бағаңды беру үшін оның ерекшелігін саралау.

Нағашы тобы мен артқы аттылардың бөріне жататын үйлерін көрсетпек боп Ызғұтты, Сүйіндік алға түсті.

Нағашылар жақындасып келгенде, Абайлар барлық жігіттермен сәлем беріп, түсіріп алысты. Ақсақал нағашыға Сүйіндік Абайды таныс етіп, Құнанбайдың баласы екенін айтты.

Абай: «Қош келдіңіз, нағашы», – деп қол қусырып, тағзыммен қарсы алған. Барлық мол үйлерден мынау он үй өзгеше, оқшау тұрғанын қонақ атаулы аттарынан түспей тұрып, ерте таныған еді. Бұл үйлерге өздері түспей, басқа жерлерге орналасқан қонақтар: «Анау бөлек үйлер кімге арналған? Онда кім қабылдайды екен?» – десіп, сұраса бастаған-ды. Сол ретте ол үйлер Құнанбай баласы тіккізген, Бөжейдің нағашы жұртына арнап тіктірген үйлер екенін де білісіп қалған.

Ақсақал нағашыны қасындағы үлкенірек кісілермен іріктеп отырып, Абайлар дәл ортадағы, ең жасаулы үйге кіргізді. Өзге топтарын да дамыл көрмей қарсы алысып, қатар үйлерге кіргізіп жатқан.

Нағашылар бөйгеге қосқалы бір баран, екі қылаң жүйріктерін әкепті. Құйрық-жалы сүзулі, үстеріне бала мінгізген, үкілі-тұмарлы аттар оқшау байланды.

Алыс-жақыннан келген қалың топтардың бәрі-бәрі де әзірше осылай бөйгелерін жұтындырып, көлбек қақтырып келіп жатыр.

Алғашқы топ келісімен өзге қонақтар да іркілген жоқ. Көз байланғанша он үйдің алтауы толып қалды. Өзірге Жетісудың алыс руының бәрі аталып жатыр. Енді ымырт жабылар кезде Қазбалаға төгіліп жатқан топтардың киім үлгілерін болжау қиын. Қай рулар екендері мәлім емес. Тек қана кейбірінің қылаң аттысы көп, кейбірінің баран аттылары көп – үлкен шоғыр боп көрінеді. Сам жаққа қарай бұрылса, күміс ер-тұрман жарқылдайды. Өлкедегі қалың нәпірді көргелі жаңада мінілген үйірсек аттар кісінейді. Абай үйлеріне келушілер саябырлап, азғана толас болды. «Ендігі кісілер ертең келер» десіп, Абайлар алдыңғы үйлерге қымыз тарта бастаған. Осы уақытта Ербол Абайға келіп:

– Тағы бір қалың топ келді! – деп ақырын хабар берді. Бұл жиын Найманның Тобықтыға жақын отыратын руы – Сыбан екен. Арғы шеті – Аягөз, Қоңыршәулі, Ақшәулі де, бергі жағы осы Шыңғыстың сілемінде болады. Тобықтымен сыр мінез. Бірақ бәсекесі де көп, тайталас ру.

Абай жылдам басып, тысқа шығып, бар жігіттерін топтап тұрып, тағы да жақсы қарсы алды. Жері жақын болғандықтан, өзге Жетісу елінің бәрінен Сыбандар мол келген екен. Абайға тиген қонақтың арты осылар. Бос тұрған үш-төрт үйге соларды түсіріп, Абай барлық қонақтарын жайғастырды да, енді тамам жігіттермен өзі қоса, сарп ұрып жүріп сыйлауға кірісті. Әуелі қымыз. Содан соң шай... Содан әрі атпен тартқызған табақ-табақ ет! Алыс жолдан шалдығып келген, қарны ашып келген қонақтарды тыңайтып, күйлендіріп жатты.

Ет желінгеннен кейін, шаршап келген қонақтардың алды жата бастады.

Бүгінгі жүріске мұқалмаған Сыбандар екен. Олардың үйлеріне еттен соң тағы да қымыз сапырылып еді.

Кеш бойы, көбінесе, нағашы жағының үйлеріне айналып жүрген Абай Сыбан қонақтарға енді оралып келді. Сыбан жиынының бұл келістегі үлкені Қадырбай екен. Ол – ақын Қадырбай. Жас күнінде әйгілі Садақ ақынмен айтысып, «Бала ақын» деген ат алып, сол Садақты өлең сөзде мүдірткен осы Қадырбай болатын. Оның көп өлеңіне Абай қанық. Бірқатарын жатқа біледі. Өз қонағының ішінде Қадырбай болғанына Абай дән ырза болды.

Қадырбай болса, бағана түсер жерден-ақ бұларға арналған үй – Құнанбай үйлері екенін білген-ді. Арысы Тобықты, берісі Ырғызбай ішінің қатын-баласына дейін білетін Сыбанның бірнеше сөзуар кісілері тек отырған жоқ. Бағана кештен бері тысқа шығып, қастарындағы күтуші Ерболдармен сөйлесіп, осы он үйдің жай-жапсарын, күтуші иелерін де Қадырбайларға мәлім еткен.

Қадырбай өзі де келгеннен бергі сары қымыздан, дастарқан мен ыдыс-аяқтан, шай үстіндегі тәтті-дәмдінің молдығынан әр жайды топшылап отырған. Әсіресе, түрілген жас қазының қатарында жүрген үйіткен қойдың етін – мынау үйдің сыйын өзге үйлердің сыйынан басқаша деп бағалаған. Ас атаулының бәрінде болатын жалпы құрғақ сыйдан бөлек жатыр.

Енді осы сыйды басқарып жүрген Құнанбайдың бір жас баласы деген соң, Қадырбай сол бала өз қастарына келгенде ілтипат жасады. Абайға:

– Бері кел! Отыр, балам! – деп шақырып ап, өз қолынан қымыз ұсынды.

Қызғылт қоңыр сақалы бар, келбетті, ақ сары Қадырбай Абайға аса бір келісті кісі көрінді. Бұл қонақ Абайдан әке-шешелерінің саушылығын сұрастырды. Көрсетіп жатқан сый-құрметіне алғыс айтты.

Абай өздігімен сөйлемей, тек қана Қадырбайдың сұраған сөздеріне жауап беріп отыр еді. Жауапты қысқа болса да, байыпты, орнықты ғып айтады. Жас жігіттің түс-тұлғасын Қадырбай ұнатты білем, тағы да сөйлеткісі кеп:

– Осы Барлас ақын маған бір әңгіме айтып еді. Қүнекеңнің оқудан қайтқан бір жас баласы бар екен. Өзі өлеңқұмар екен. Ұлжаннан туған, Зеренің қолындағы баласы десе керек еді. Сол әлде сенбісің? – деді. Абай ұялыңқырап күлді де:

– Барлас ақынның біздің үйге кеп азырақ қонақ боп кеткені бар еді, – деп Қадырбайдың жүзіне тура қарады.

Қадырбай күлімсіреп қойып:

– Балам, ендеше, сен көңіліңе алма, әкеңмен мен құрдасын. Сондықтан еркін сөйлей берем. Айтпағым: өлең дегенді аса бір сүймейтін кісі сенің әкең еді. Сен неғып өлеңсүйгіш боп жүрсің? Осының жөнін айтшы? – деді.

Үй іші Қадырбайдың қалжыңына күле бастады. Абай өзі үй иесі болғандықтан сыпайылық жасап, аз сөйлермін деген. Бірақ мына Сыбандар шет елдің адамдары сияқты емес. Тобықтының өз ауылдарының адамындай кең отыр. Жауап айтқысы да келеді. Айтар сөзі де даяр сияқты. «Тек қонаққа кеп отырған үлкен кісімен жауаптасса, әдепсіздік болар ма екен?» деп екіойлы болды. Өзі байқамастан тамсанып, басын шайқап еді. Қадырбай шалып қалған екен.

– Кәне, бірдеме айтқалы отырсың ғой. Ұялма, айт! – деді.

– Ендеше, Қадеке! «Әкесі құрдастың баласы құрдас» дейді ғой. Оғат айтсам, ғафу етіңіз! Бірақ аса бір көңілі керең кісі болмаса, өлеңді сүймейтін жан бола ма? Менің өкемнің де сүйетін өлеңі болар. Жалғыз-ақ сіздің есіңізде қалғаны, әлгі бір «Шұбарым, арғымағым, кер маралым, өз заңынша бөлкендік жандаралым!» деген өлеңді жақтырмай, сынап сөйлеген сөзі болмаса! – деді де, ақырын күліп қойды.

Үйдің іші тегіс өлең етіп, Абай жауабын баққан Қадырбай қатты қарқылдап күліп жіберді.

– Япыр-ай, мына баланың өзіме соғуын қарай гөр. Сен бұл әңгімені естіген екенсің-ау, ә? – деп үй ішіне жағалай қарады. – Мынаның айтып отырғанын көрдіңдер ме? Бұл менің Солтабайға айтқан өлеңімді нұсқап отыр. Қүнекең соны естігенде, маған: «Несіне жалына бергенсің?» – деп сын айтып еді. Балам, сен дауыңды тауып айттың! – деп тағы күлді.

Абай осыдан әрі үндеген жоқ. Тегінде, соңғы кезде барлық үлкендерге талас сөзде соқтығыңқырап сөйлегенді қатты ұнатушы еді. Өзі қоймай сөйлеткен соң, Қадырбайға айтқанына да өкінген жоқ. Қайта мұндайдағы қатқыл көңілі бір ырзалық тапқандай болды.

Бұл үйдегі қонақтар ұзақ отырып, кеш жатты. Орындарын жайластырып, тегіс жатқызып болып, түңліктерін жапқызып, Абайлар ас ошағына қарай қайтқанда, жаздың қысқа таңы сарғайып атып келеді екен.

Абай, Ербол, Ызғұттылар асүйлерге жақындай беріп, өзара күңкіл-десіп:

– Қазір таң атады. Бүгін ұйқы бола қоймас!

– Ұйқыны қояйық!

– Отын-су ерте қамдалсын!

– Қымыз! Қымыз кешікпесін! Бар үйдің де сабалары сарқылып қалды!

– Ұйқыны қойып, тез қам қылайық! – десіп, келесі күннің қамына жұмылды.

Келер күн ең ауыр күннің өзі болды. Астың дәл үлкен күні осы. Абайға тиісті қонақтар бұл күні түске шейін кешегі үйлерінен қозғалған жоқ. Таңертеңнен бері шай, қымызбен сыйлап келіп, дәл түске тақай бергенде, барлық он үйге ет тартылды. Абайдың бұл жолы жасаған тәртібі қонақтарды да, көлденең елді де, ас иелерін де қатты сүйсіндірді.

Табақ тартуға өңшең жорға аттарды сайлапты. Барлық ат күміс ер-тоқыммен ерттелген. Күтуші жігіттер бастарына тегіс жібек орамал байлапты. Ас ошағымен екі арада бұлар қос табақтан алып, қатар ызғытып жөнелгенде, өлке бойы жайнап кеткендей болады. Нағашыларға арналған күтімнің қапысы жоқ, оқшау сый болды.

Астың күндізгі етін осы үйлер түгел жеп болған кезде, Байсал бір үлкен ақ боз атқа мініп, қасына қырық-елудей топ ертіп, қолына үлкен биік ағашқа орнатқан қарақшыны алып, атой беріп шықты. Қонақтар атқа мінсін, өзірленсін деген белгі. Енді бөйге, күрес, ат үсті сауық басталмақ. Астың қалың думан, қызу ордасы қайнады. Өңгіме, дүкен қарақшы айналасында болады. Байсалдың хабарын құлақтана салысымен, барлық жұрт аттарына ұмтылды. Жал-құйрығы сүзілген бөйгелер де киікше басып, ойқастап шықты. Аз уақытта қалың ел ат үстінде өзір болды.

Жиынын Абай тегіс болжай алмады. Ол атқа мінбеген, мінбекші де емес. Өйткені мұның сыбағасына тиген қонақтар алыс елдің адамдары болғандықтан, бүгін тарамайды. Ендеше, кешкі сыйына тағы өзірленіп тұру керек. Сол себепті Абай мен Ызғұттылар өз шаруасының қарбаласында жүр. Маңындағы жігіттері де тапжылмай, қастарында қалған. Абай ешқайсысын босатқан жоқ. Тек жалғыз Ербол ғана көптің қызуына елігіп, шыдай алмай:

– Тым құрыса, сендерге хабаршы болайын. Не боп жатқанын айтып келейін, – деп тұра жөнеліп, шапқылап кетеді де, тез оралып келіп, тың хабарлар айтады. Кешеден бері жиылған жұрттың сан мөлшерін білген кісі жоқ еді. Ербол «талай мың бар екен» деп келді.

Абайдың қонақтары аттарына мініп, белгі күтіп тұрғанда, Байсал ұран салып, қарақшысын аспандата көтеріп, Тезектің Қарашоқысына қарай шапты. Соның ар жағы – кең жазық. Істің бәрі сонда болмақ.

Қарақшы жөнелісімен, соның бетін бағып тұрған барлық топ-топ аттылар да дүркірей шауып, қаптай жөнелді. Абайлар енді көрді, көлденең өтіп, селдей ағып жатқан халықтың саны ұшан-теңіз екен. Бұл кезде асүйлерден Ұлжан, Айғыздар да шығып, барлық күтуші, қызметші атаулының баршасы тамашалап, қарап қалысты.

Сыр мінез – сыры, мінезі белгілі. Өрекетіне қанық, білетін адамдар деген мағынада.

Оғат – ерсі, оғаш.

Бөлкендік жандаралым – орыс тіліндегі «полковник жандарм» деген сөзді қазақ тілі мәнерінде айту.

Сыбаға – құрметті қонаққа немесе жақын-жуыққа арнап сақталған кәделі, мүшелі тағам. *Бұл жерде:* күтілетін қонақтар.

1. «Өрде» тарауынан берілген үзіндіні оқып, тезистік жоспар құр.
2. Ас иелері Бөжейдің нағашы жұртын күтуді неге Абайға сеніп тапсырады?
3. Абай алыс жолдан шалдығып келген қонақтарды қалай күтті?
4. Абай қонақтарды, көлденең елді, ас иелерін қалай сүйсіндіреді? Үзіндіден тауып оқы.
5. Жазушы қандай этнографиялық суреттер жасаған? Хрестоматияны пайдалан.

1. Екі оқушы жұптасып, үзіндідегі кейіпкерлерге тән ерекшеліктерді анықтаңдар.

Кейіпкерлер			
Ерекшеліктері			
Өмірлік мақсаттары			
Ұстанымдары			

2. Топпен бірге «**Сұрыптап талдау жұмысы**» әдісімен жоба жасаңдар:

1-топ. Үзіндідегі суреттелетін эпизодтар.

2-топ. Осы эпизодтардың тарауға арқау болуына түрткі болған ой.

3-топ. Екі немесе үш эпизодтың айырмашылығы туралы не айтасыңдар?

4-топ. Бұл эпизодтарда Абай бейнесі қалай көрсетілген? Абай азамат ретінде қалыптасқан тұлға ма? Үзіндідегі Абай бейнесін даралап тұрған қасиеттерді қалай бағалайсыңдар?

Қадырбай мен Абайдың диалогін рөлге бөліп оқыңдар. Жазушының Абай бейнесін сомдаудағы шеберлігі туралы жұппен бірге талқылап, кестені толтырыңдар.

Үзіндіден мысал	Абайды қандай қырынан таныдым?
<p>– Кәне, бірдеме айтқалы отырсың ғой. Ұялма, айт!</p> <p>– Ендеше, Қадеке! «Әкесі құрдастың баласы құрдас» дейді ғой. Оғат айтсам, ғафу етіңіз! Бірақ аса бір көңілі керең кісі болмаса, өлеңді сүймейтін жан бола ма? Менің әкемнің де сүйетін өлеңі болар. Жалғыз-ақ сіздің есіңізде қалғаны, өлгі бір «Шұбарым, арғымағым, кер маралым, өз заңынша бөлкендік жандаралым!» деген өлеңді жақтырмай, сынап сөйлеген сөзі болмаса!</p>	

2. Үзіндіден көрінетін әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігі туралы өз көзқарасыңды «ПОПС» формуласы арқылы жеткіз.

Үлгі:

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Мен оны ... деп түсінемін.

Үшінші сөйлем. Мен оған ... деген деректер, мысалдар келтіре аламын.

Төртінші сөйлем. Мен ... деген қорытынды шешімге келдім.

Үзіндідегі заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағала.

- 1) Суреттелген ас беру дәстүрі: _____
- 2) Бүгінгі замандағы ас беру дәстүрі: _____
- 3) Олардың ұқсастығы мен айырмашылығы туралы өз ойым: _____

Кері байланыс: «Бес саусақ»

- 1) Маған үзінді ұнады ма? Неліктен?
- 2) Қандай білім мен тәжірибе алдым?
- 3) Мен үзіндіні қалай талқыладым?
- 4) Тақырып бойынша басты мәселе қандай?
- 5) Сабақ барысында өзімді қалай сезіндім?

Классикалық қазақ әдебиетінің үздік үлгісі саналатын «Абай жолы» роман-эпопеясында Мұхтар Әуезов әлемдік деңгейдегі көркемдік үрдістерді терең пайымдай отырып, сахара төсіндегі ұлттық ортаға төн тіршілік өрістерін неғұрлым шынайы диалогтік қарым-қатынастар ауқымында дәл, нақтылы бейнелеуді мұрат тұтты.

*Бақытжан Майтанов,
әдебиеттанушы ғалым*

Типтендіру деген суреткердің іс жүзінде өмір шындығын өз дүниетанымы тұрғысынан белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік орта мен дәуірге сай талғап-тануы, таңдап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралауы болып табылады.

*Зейнолла Қабдолов,
академик*

Қияда

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.3.3.1 – шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

■ **Әже, қимас жан, қайғы, өлеңмен жұбану.**

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, жинақтау мен даралау арқылы жасалған бейнелерді табу;
- ✓ ұлттық құндылықтарды анықтау, ғаламдық контекстермен байланысын талдау;
- ✓ автор идеясын анықтау;
- ✓ шығармашылық жұмыс жазу үшін керекті мәліметтерді теріп алу;
- ✓ әдеби эссе талаптарын қайталау.

Күн әбден жылынды. Көк те шыға бастады.

...Ертең таң атысымен жүк шығартуға бұйырып еді. Бірақ дәл осы күні кешке Зере сырқаттанды.

Кәрі әженің сырқаты біліне салысымен қысып кетті. Басында ыңқылы күшті боп, тынысы ауырлап келіп еді. Келесі күні дәрмен азайып, өздігімен қозғала алмайтын болды. Абай мен Ұлжан қатты сескенді де, Зеренің қасын күзетті. Сусыны, төсегі, бар күтімі екеуінің ғана мойнында. Өзге жанды көп кіргізген де жоқ. Жұрт аяғын ауырлайды деп, үй ішін оңаша ұстауға тырысты. Зере науқасының келесі күні түнінде Ұлжан енесінен күдер үзе бастаған болатын. Абайға айтпастан, Ұлжан Қарашоқыға кісі жүргізді. Сөйтіп, түні бойы ұйықтамай күзетіп отырған келіні мен немересіне Зере таң алдында ең соңғы рет көз салды. Әжесі көзін ашқанда Абай үміттеніп қалып, қадалыңқырай түсті. Науқас ана бірдеме айтайын деген тәрізді. Ол ажарын Абай өзі таныған жоқ. Ұлжан байқады. Екеуі де қатар сырғып, жақындай түсіп, төніп келгенде, Зере бір нәрсені сыбырлай бастады.

Дене күші бітсе де, ойы сап-сау. Тек үні әлсіз.

– Өнегем... болса... тірлігімде көрсете алдым ба, жоқ па? Өсиетім болса... құлағым, тілім барында айтып болдым ба, жоқ па? Қайтейін!.. Енді қайтейін!.. Бүгін мынау әлім біткен шағымда, не деме етесің екеуің!.. Не күтіп маған телміресің?.. – деді. Осы сөздерін көп қиналып, ұзақ айтып еді.

Сөйлету зорлық сияқты. Бірдемені айту да орынсыз. Абай екі қолын төсіне қойып, әжесіне тағзым етті де, басын иді. Өзінше «Бар жүрегімнің құрметі, әулиедей ана, саған арналған» дегені. Сөйтіп, аз отырды да, әжесінің екі қолын ұстап, кішкентай алақандарына бетін басты. Иіскеп сүйіп отырғанда бірнеше ыстық тамшылар да сол әлсіз жүдеу алақандарға тамып еді. Әжесі тағы да сыбырлап:

– Қарағым... жалғыз қарашығым, – деп Ұлжан жаққа қарады да, – анады күт! – деді.

Осыдан кейін тағы бір толастан соң:

– Ішімнен шыққан жалғыз еді ғой... Жалғызға топырағым бұйырсын! – деді. Бұл сөзді, тіпті ап-анық айтты да, қайтып үндеген жоқ. Көзі тағы да жұмылып кетті. Жаңағы айтқаны Құнанбай екенін Абай лезде түсінді. Сол сөзді бастай бергенде, Ұлжан басын изеп, «Тыныш болыңыз, орындаймыз» дегендей белгі еткен.

Қадірлі ана осы таңға жетпей қайтыс болды.

Абай мен Ұлжан таң аппақ атқанша үн қатқан жоқ. Зеренің дана жүзіне мүлгіп, жүдеп, қадалып отырды. Екеуі де жаңа ғана қастарынан ғайып болған ана туралы өз шерімен, өз ойларымен болып, бар дүниені ұмытқан сияқты.

Абайдың өзі ес білгелі шын жақын жанның өлімін көргені осы. Кәрі анасының қазіргі жүзі көкшіл сұрғылт тартса да, біртүрлі бір зор тыныштыққа жеткен тәрізді. Өлім емес, қиналу емес. Қайта көптен көксеген арманына жеткендей. Соншалық ырза және мейір шафқат нұрын тапқандай.

Күн шыға бергенде, барлық ауыл хабарланып, бала атаулыға шейін тегіс жиылып келген еді. Немерелері мен келін-кепшік үнсіз жыласты. Көрші-қолаң, малшы атаулы да шын күйініп, ауыр-ауыр күрсінді.

Осы таңертеңде Қарашоқыдағы, Шыңғыстағы көп туысқан да кеп жетті. Алдымен келген Құнанбай, Күнкелер болатын. Қалған Ырғызбай да осы күні түске шейін түгел келді.

Бұл өлімді барлық жұрт тегіс ауыр алғанмен, жыласқан жоқ. Үндемей күтті. Келесі күн жаназасы болғанда кедей көршілер де тегіс келген екен. Көп қауым боп, түгел ардақтап қойды.

...Аз уақытта, жылдағы дағды бойынша жұрт жайлауға көшті. Абай әжесінің қырқына шейін, тысқа шықса, ертелі-кеш анасын жоқтап, зар өлеңдер айтады. Тау басына шығып, даланы кезіп жүрсе де, анасына бағышталған мұңды ойлардың қасірет жырлары орала береді.

...Абайдың Ақшоқыға соға кететін жұмысы бар-ды. Ордадан шығып, солай қисая жүрді. Жол жоқ. Бірақ қар жұқа болатын. Ербол екеуі сар желіп отырып, Есембайды бауырлап кеп, Тақырбұлақ тұсындағы жолға түсті.

Бір шақта қаладағы оқудан қайтып келе жатып, ауылды аңсап, асығып шапқан көк жазығы осы еді. Қазірде аппақ суық қар басқан. Алыстағы жоталар мен айналадағы өлкелер де панасыз, жүдеу. Айықпас, ауыр мұңға батқан. Бұл күнде Абай көңіліне панасыз, кемтар көрінетін бар сахарасының, бар халқының күйі де осы реңдес. Бір кезде нанғыш, таза бала жүрегі барлық рақат, бақыт осы қырда, ауылда деп аласұрған болса, қазір Абай қайта жортып келеді. Енді бірақ сондағыдай үміт, бақыт тілегін қаладан іздеп, соны аңсап келеді.

Бұл уақытта Абайдың жасы 24-ке шыққан-ды. Көз алдынан өзі шегіп өткен жылдардың бірталай күйлері шұбатылып өте берді. Байқап қараса, өмірдің бірталай қат-қабатынан, шытырманьнан, бел-белесінен өтіпті. Бір шақта өрге басып, енді міне, қияға қарай да өрлеп келе жатқан тәрізді. Осындай өз тірлігінің бұраң жолын көрді.

Қияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып, әлсіз нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір өмір гүл шашқан. Енді бұл күнде сол шыңға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді.

Шафқат нұры – мейірім нұры.

Қия – тау-тасты, биіктеу жер бедері.

Бұраң жол – бұрылыс, қисық жол.

1. Зере әженің соңғы сөздері Абайға қалай әсер етті?
2. Абай екі қолын төсіне қойып, тағзым ету арқылы әжесіне не демекші болды?
3. Неліктен Абайға мұңды ойлардың қасірет жырлары орала береді?
4. Атаның емес, адамның ұлы болуды қалай түсінесің? Абай ол биікке жете алды ма?
5. Автор Абай образының символы ретінде нені суреттеген?
6. «Абай жолы» роман-эпопеясы бірінші кітабының тарауларын жазып шығып, ерекшеліктерін көрсет.

Тараулары	Ерекшеліктері	Тарау атауларының символдық мағынасы

1. Топпен бірге «**FILA толтыру**» әдісі бойынша кейіпкерлерге талдау жасаңдар.

F/ Дерек/ – шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын деректер жинақтар;

I /Пікір/ – кейіпкер туралы өз ой-пікірлеріңді білдіріңдер;

L /Сұрақ/ – кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтар әзірлеңдер;

A /Іс-әрекет/ – автордың кейіпкерді суреттеудегі қолданған әдісі қандай?

Деректер	Ойлар	Сұрақтар	Іс-әрекет

2. «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы бойынша Абайдың өсу жолдарын атап шық. Абайдың тұлғасын танытатын көріністерден мысал келтір.

1. Абайдың азаматтық бейнесін жасаудағы жазушы жеткен биіктікті немен түсіндірер едің? Осы тақырыпта шағын ізденіс жұмысын жүргіз.

2. «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабындағы эпилогке талдау жаса.

Қияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып, әлсіз нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір өмір гүл шашқан. Енді бұл күнде сол шыңға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді.	Шығарма сюжетін жеткізудегі маңызы	
	Шығармадағы мәселелерді жеткізудегі маңызы	
	Шығарма идеясын жеткізудегі маңызы	

Романды көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жаз.

Кері байланыс: «5-5-1»

- 1) Роман-эпопеяның бірінші кітабы жайлы 5 сөйлем жаз.
- 2) 5 сөйлемді 5 сөзге дейін қысқарт.
- 3) 5 сөзді 1 сөзге қысқарт.
- 4) Түйінді сөзді сыныппен бөліс.

1941 жылы май айында Алматыға ауысып келіп, Қазақтың Мемлекеттік біріккен баспасының бас редакторы болып тағайындалдым... 22 июнь күні Ұлы Отан соғысы басталды да... кейбір жабдықтар мен қызметкерлердің жетіспеу салдарынан оның бұрынғы жоспары өзгертіліп, біраз шығармаларды тоқтата тұруға мәжбүр болдық. Бірақ біз, баспа қызметкерлері, әрі ойласып, бері ойласып «Абай» романын ертерек шығару керек деп таптық. Көп кідіртпей машинкаға жаңа әріппен қайта басқызып (кітап алғашында ескі латын әрпімен терілген еді), баспаханаға жібердік.

Келесі 1942 жылы июнь айында «Абай» баспадан шықты (бірінші кітап – Б.К.). «Абай» баспадан шыққан күні ол жөнінде Қуандық Шаңғытбаев екеуіміздің мақаламыз да жарық көрді («Социалистік Қазақстан», 26 июль, 1942 жыл).

«Абай» романын шығарысуға менің де біраз еңбек сіңіргенімді байқап, маған өз кітабының бетіне мынадай сөздер жазып сыйлады: «Бейсенбайға! Кітаптың дүниеге шығуына еткен еңбегің мен достық, інілік көңіліңді айрықша сүйсініп бағалаған жүрекпен сыйлаймын. Мұқтар. 31.08.42».

Бейсенбай Кенжебаев,
әдебиеттанушы ғалым

«Абай» романының жазылу жайынан:

Абай туралы романдардың бәріне тән бір ерекшелік – менің шығарма үшін материал пайдалануымдағы ерекшелік. Бұл арада мен сіздерге Абай жөнінде, әсіресе оның өмірінің күресінің, ақындық қалыптасуының алғашқы кезеңдері жөнінде бізге жазба түрінде жеткен дерек жоқтың қасы екенін айтқым келеді. Рас, ол кезде кейбір жеке жазушылар болды, жазу-сызу Абайдан көп бұрын туды, бірақ Абай орта жасқа келіп, нағыз жұртқа танылған ақын болғанға дейін оның көптеген шығармалары қағазға түспей, ақынның өз аузында айтылып немесе оған жақын адамдардың жадында ғана сақталып жүрген. Ал Абайдың өз басын, оның өмірінің жеке-леген фактілерін алатын болсақ, бұлар жөнінде ешқандай мемуар да, күнделік те, не сол кезде жарияланған деректі еңбек те жоқ. Мен роман жазбақ болғаннан кейін, керекті материалды өртүрлі жолмен өзім жинай бастадым. Абайдың жасы қазір жүз онға жуықтады, өзі маған кездескен жоқ. Сондықтан мен оның балалық, жастық шағын, жігіт кезін көрсету үшін, Абайды көзбен көрген адамдардың аздаған естеліктеріне сүйенуге мәжбүр болдым. Рас, өзімнің сол Абай шыққан жердің қазағы болғандығымның біраз пайдасы тиді: жасаңдау кезімде Абайды жақсы білетін адамдармен – кемпір-шалдармен кездескенім бар. Олардың кейбіреулері тіпті Абайдан бірнеше жас үлкен де адамдар еді...

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының екінші кітабы келесі тауарлардан және эпилогтен тұрады. Олар: «Тайғақта», «Жайлауда», «Еңісте», «Оқапта», «Асуда», «Тарауда», «Биікте».

АБАЙ ЖОЛЫ

(екінші кітап)

Тайғақта

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дөйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.1.1 – әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

Кітаптардағы ғажайып мекендер, жолаушылар, алыс сапарға дайындық.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ жинақтау мен даралауға байланысты кейіпкерлерге талдау жасау;
- ✓ үзінділерді, қанатты сөздер мен дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;
- ✓ композициялық ерекшелігіне назар аудару, талдау;
- ✓ үзінді идеясын анықтау;
- ✓ әдеби сын талаптарын қайталау.

Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. Бірақ әлі талған жоқ. Әлі де кітап бетіне үділуде. Үлкен үстел үстінде шалқасынан ашылып жатқан кітап бір емес, әлденеше. Өр алуан тілдерде туған бұл кітаптар бүгін осы жерге оқыс келіп, қызық бас қосқан. Абай жақсы ұғынатын шағатай, түркі кітаптарымен қатар, тілін Абай қиналып түсінетін араб, парсы және олардан гөрі де әлі ауырырақ тиетін орыс тіліндегі кітаптар.

Абайдың жайшылықтары оқуынан бүгінгі оқуының мақсаты да басқа. Кітаптан алатын білім нұсқаның бүгін тіршіліктің қолма-қол керегі үшін асығыс қажет болған бір шағы еді. Абай соңғы күндерде, әсіресе осы соңғы түнде, өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халде. Ол бір ескі «ғалымдар» ма, «рауаилар» ма, солардай бір күйде отыр. Осы жайына өзі таңырқай түсіп, қызығып та қарайды. Парсы, түркі кітаптары бұны біресе Шираздың гүлзарына өкетеді. Самарқанның мазар ғимараттарына қадалтады. Мәру, Мешһедтің миуалы, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал хауыздарына үңілтеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Ғазна, Бағдаттың сарайларына, медреселеріне, кітапханаларына тартады. Нелер ықылым замандар бойы асфәһани қайқы қылыштары тынымсыз тайталаспен қарш ұрысып өткен араб, парсы, түрік, мұңғыл тарихына да көп-көп көңіл тартады. Осылардан бірауық орысша кітапқа түскенде, Орта Азия, Иран, Араб жер-суы, шөл-құмы, қала-сауда тірлігін айқын тани түскендей болады. Абайды бүгін өзіне үңілдірген – жаңағы елдер мен уәлаяттардың дәл бүгінгі көрінісі.

Оқи отырып, кей жайларды анық, айқын етіп хатқа жазып келеді. Керуен көшетін сауда жолдары, үлкен базарлар, атақты қалалар, су жолдары – барлығы да бүгін айрықша керек болған.

Бұл кітаптардан алған хабардың бәрі қазір аттанатын жолаушы үшін керек. Абай оқи отырып, кей кездерде, бала шақтан көп естіген сонау алыс мұнар ішіндегі шаһар, уәлаяттарға беттеп, «осы сапарға өзім жүрер ме едім» деп қызығып та қояды. Көрмек, білмекке қызығады.

Ашық терезеден оқыс соққан салқын жел келді. Үлкен, жеңіл ақ пердені жел үйірді. Шалқыта толқытып кеп, жақын тұрған биік үстелдің үстіндегі кітаптарға төндірді. Перде біресе ойнаған баладай боп, Абай оқып отырған кітап бетін жасыра бүркеп қалады, біресе желпи қағып, кітаптың жазуларын сапырып ұшыруға тырысқандай болады.

Абай жаңа байқады, артындағы үлкен есік кең ашылып, ар жағында келе жатқан бір сый адамды күткендей екен. Таң атқалы бұл бөлменің есігі ашылып, кісі кіргені осы еді. Абай бұрылып қарай бере, келе жатқандардың кім екенін білді. Жай басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан өзінің шешесі. Бұл күнде денесі ауырлап, жүріс-қозғалысы үлкен қиындыққа айналған Ұлжан есіктен кеп көрінгенде, оны екі жағынан екі әйел қолтықтап, сүйеп келеді екен. Абай орнынан шапшаң тұрып, шешесіне көрпе салды. Түсі Абайға ұқсаған, сәнмен киінген ақ сұр сұлу келіншек жастықтар әкеп қойды. Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел – осы үйдің келіні, Абайдың апасы Мәкіш. Екінші әйел – Ұлжанның ауылдан ере жүрген жолдасы Қалиқа. Ол бөйбішенің алдына жалтыраған жез шылапшын мен Қашқардың өсем, сопақ құманын әкеп, су қойды. Мәкіш кең бөлменің ортасындағы топсалы үстелді қайырып жазды да, ашық есікке қарай дыбыс беріп:

– Ал әкел, жасай бер! – деді.

Үйге Мәкіштің өзі құрбылас ақ қызыл жүзді, сұңғақ бойлы келіншек кірді. Оқа жаға салған, қара мақпал қамзолы бар, самай шашы майланып, жылтырай таралған келісті келіншек дастарқан жайып, қонақтарға арналған таңертеңгі асты жасауға кірісті. Шешесі жуынғаннан кейін кезек алып, бешпентін тастап, беті-қолын жуына бастаған Абай ұйқысыз түнде басының азырақ ауырлап, зеңіп қалғанын енді сезіп еді. Мәкіш бұны қонақ тұтып сыйлап, қолына су құйып тұрғанда:

– Мәкіш, суың жайлы тиіп барады, сергіп алайын. Басыма да құйып жібер! – деп бас-мойнын түгел жуып алды.

Сүртініп, демігін жаңа ғана басқан Ұлжан Абай отырған биік үстелге көз салып, баласының жайын түсінді де:

– Абайжан, осы сен түні бойы ұйықтамағанбысың? – деп баласының бетіне қарады. Абайдың өңі ақшыл тартып сұрланып, екі көзі қызарып тұр еді.

– Жоқ, түн ортасында көз шырымын алдым ғой! – деді.

– Соншалық сарылғанда кісінің ойы шатаспай ма? «Қойға қасқыр шапқанын неғып байқамай қалдың, ұйықтадың-ау» дегенімде, біздің Қо-

дыра айтып еді: «Ұйықтағам жоқ, бірақ таң алдында көзіме, тіпті түйенің өркеші төртеу болып көрініп отырған шақ еді. Дәл қасымнан өтіп, сүмендеп кетіп бара жатқан қасқырды ит екен деп қораға жіберіп алдым», – дейтін. Сол айтқандай, түйенің өркеші төртеу болған шақта, мең-зең болған басқа білім қона қоя ма екен, балам-ау? – деді.

Ықылым замандар – ерте кездер, өте ерте замандар деген мағынада.

Асфәһани қайқы қылыштары – Исфәһан қаласында жасалған қылыш.

Уәлаят – Шығыс елдерінде жиі кездесетін аймақтық-әкімшілік бөлік: басқарма, басқару; өлке, аймақ, облыс деген мағынада қолданылады.

Жайлауда

Кең көгалға жайыла қонған үлкен ауылдың оң жақ шеті өңшең үлкен ақ үйлер. Бұлар мал жататын қотаннан, иіс-қоңыстан, мазасыздықтан әдейі қашаңдап, шалқая қонған.

Ауылдың екінші шеті мен мал иірілетін орта тұсында отырған өңшең қоңыр үй. Бұл шетте жыртық, шоқпыт лашықтар, құрым қара қостар, кішкене күркелер де бар. «Қоңсы-қолаң» атты көп жанның баспанасы осы жақ. Қойшы шал, қозышы бала, түйеші, сауыншы, жылқышы да осы жақтан шығады.

Қазір үлкен ауылдың бұл шетіндегі қолы бос жас-желең де, шүйке есіп, ұршық иірген кексе қатын, кәрі кемпір де түгелімен ауылдың екінші жағына құлақ салады. Тегіс алаңдап, солай жүргілері де келеді. Олардың бәрін еліктіріп, аса қыздырған – жалғыз бір шырқаған асқақ үн, ол – өн. Ауыл үстінде шаңқай түсте, бұлтсыз көк аспанға шаншылып шырқаған өктем, әсем жалғыз үн.

Шеткі үйлердің барлық жаны бұл әншіні бұрын алыстан болса да есітіп, дәндегендей.

...Бұл көршілер әңгіме еткен «жас келін», «әнші келін» – Әйгерім болатын.

Қалың қонақ жиылған отау да соның үйі.

Абай Әйгерімді осыдан үш ай бұрын ұзатып әкелген еді. Қазір басында желегі бар жас келіншек қалың қонақ ортасында, Абай қасында отыр. Бұл екеуінің осы жолғы қонағы да өзгеше. Ол – өңшең қыз, сылқым келіншек пен сәнді сұлу бозбала.

...Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қадірлі, сүйіктісі мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол – Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем өнімен ұйытқан Біржан сал.

Тобықты ішіне сонау алыс Көкшетаудан келген сирек сый қонақ. Өзі ақын, өзі әнші, өзі сері Біржан. Үстінде қара мақпал, кең, жеңіл шапаны бар. Омырауы ағытылған, «сері жаға» ақ көйлектің сыртынан киген сарғылт түсті қытайы жібек қамзолы бар. Оқалы тақиясының жібек шоғы ырғала түседі. Құйқылжыған өніне қалың жиын қыбыр етпей ұйып, мүлгіп отырғанда, кербез әнші өзі де, жүзіне жылтыр майда рең бітіп, нұрлана құбылады.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Жұртыма зияным жоқ жүрген жанмын.
Кісіге өзім қатар бас ұрмаймын,
Өзім ақын, өзім сал, кімге зармын?.. –

деп бір кетеді.

1. М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының екінші кітабы қандай тараулардан тұрады?

2. «Тайғақта», «Жайлауда» тарауларының толық нұсқасын оқып таныс.
3. Абайды оқыған кітаптары ойша қайда сапар шеккізеді?
4. Абай неліктен кітаптан оқыған жайларды анық, айқын етіп хатқа жазып отыр?
5. Абай мен Әйгерімнің өзгеше сыйлы қонағы кім? Ол туралы не білесің?
6. Жазушы Біржанның түр-түсін қалай суреттейді? Қандай көркемдік құралдарды қолданған?

1. Топпен бірге тараулардағы басты оқиғаларды іріктеп, Абайдың іс-әрекеттерін жинақтаңдар.

Тарау	Басты оқиғалар	Кейіпкерлер	Абайдың іс-әрекеттері
«Тайғақта»	1.		
	2.		
	3.		

«Жайлауда»	1.		
	2.		
	3.		

2. Үзінді идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысына талдау жасаңдар. Шығармадағы көркемдегіш құралдарды бірінші – жұптасып табыңдар, екінші – басқа жұптармен ой бөлісіңдер, үшінші – топта дәлелді үзінді келтіре отырып, кестеге толтырып жазыңдар.

Үзінді	Көркемдегіш құрал түрі	Қолданысы

1. Абай мен Біржанды рухани жақындастырған өнер құдіреті туралы ойыңды «Төрт сөйлем» тәсілімен жеткіз.

2. «Көршінің сұрағына жауап» әдісі арқылы үзінділерде айтылған оқиғалар туралы ақ параққа бір сұрақ жазып, сағат тілі бойынша жылжытып, сол жағында отырған серіктеріңе бер. Олар сұрақ жазылған парақты алып, сол сұраққа жазбаша жауап береді. Жазып болған соң сұрақтар мен жауаптарды жұптасып оқып, талқылаңдар.

«Абай жолы» роман-эпопеясын М. Өуезовтің «Абай» пьесасымен салыстыра отырып, әдеби сын жаз.

Кері байланыс: «Оқырман көзімен»

- 1) «Жазушылар»: романдан алған әсерлерін әңгімелейді.
- 2) «Ақындар»: 1-2 шумақ өлең құрастырады.
- 3) «Суретшілер»: роман идеясы бойынша сурет салады.

Көркемдік уақыт. Әдеби шығармадағы уақыттың суреттелуі, зейінге алыну, қабылдануының өзгеше сипат-ерекшелігін түсіну үшін көркемдік уақыт деген ұғым бірте-бірте қалыптасып келеді. Көркемдік уақыт әдеби шығарманың танымдық мүмкіншіліктерін, әсерлілігін арттыра түседі. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясын алсақ, мұнда жарты ғасырға

таяу мерзім алынған. Абай оқырманмен алғаш кездескенде 13 жаста болса, кітап аяқталған тұста 60-қа таяп, дүниеден қайтады. Осы мерзім кітапта үздіксіз суреттелмей, кейде жазушы арада бірнеше жылдар өтті деп, бірталай уақытты аттап кетіп те отырады. Ал бірақ кітаптағы көркемдік уақыттың көлемі әлдеқайда кең жатыр. Ондағы өткен замандағы өмір суреттерін еске алсақ, ескі аңыз-жырдағы оқиғаларды ескерсек, кітаптағы уақыттың сыйымдылығы әлдеқайда мол екенін аңғарамыз. Оның үстіне, роман-эпопеяда маңызды тарихи кезең алынып отырғанына және назар аударалық. Абай жаңа дәуірдің тууын арман етіп, соған жете алмай кетеді ғой. Сонда Абай заманы қазақ даласында жүздеген жылдар бойы қалыптасқан патриархалдық-феодалдық қоғамның өмір салтын көрсететін тарихи кезең десек, кітаптағы көркемдік уақыттың, тарихи уақыттың сыйымдылығы онан да кеңейе түседі. Әдеби шығармада бейнелі түрде көркемдік уақыттың қаншалық мағыналы, әсерлі болатынын осы мысалдан-ақ айқын аңғаруға болады.

*Зәки Ахметов,
академик*

Еңісте

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.5.1 – әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Көктемнің жайлы күні, аударма жасау, танысу.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ сюжеттік-композициялық талдау жасау;
- ✓ жинақтау мен даралау ережесін қайталау;
- ✓ автор идеясын саралау;
- ✓ үзіндіден ұлттық құндылықтарды табу;
- ✓ шығармадағы заман бейнесін талдау.

Есігі түрулі, тұдлігі шалқия ашылған кең үйге көктем сәскесінің бар тынысы, бар үні мол кіріп тұр. Биік төсек жанында дөңгелек үстелге шынтақтап оңаша ғана отырған Абайға есіктен кірген самал да жайлы.

Таласа, жарыса білінген изен, жусан, жас бетеге иістері де күншуақты салқын сәскенің қош лебіндей. Шырылдап ұшқан бозторғай үні бір кезек үй үстіндегі аспанға ілініп, қадалып, қырық құбылады.

Ақшоқының жақын сайларынан анда-санда үн қатып көкек шақырады. Үнемі жауапсыз сұрағын қайталай қадалтып, сұңқ-сұңқ етеді. Дүниенің ең бір жазықсыз, аңқау ұнпазы өз жұбайын шақырам деп, кішкене сырын кең тау-тасқа да паш етеді.

Кейде жақын жердегі кең жайылым – «Қорықтан» адырға қарай шеттей ұшқан топ үйректердің сыпсың қанат қағыстары естіледі. Ұяны сай тастан, інді моладан салып ап, жұп-жұбайлы күндерге жаңа ауысқан сарала қаз, итала қаздар үн салып өтеді. Абай кітап оқып отырса да, көктемнің осы сияқты көп алуан жаңа тірлігін үнемі қатар сезеді. Ойлай сезеді.

Үй жанынан кішкене, шымыр тұяқтарымен шапшаң дүбірлеп, топыр салып жас қозы-лақтар жүгіріп өтті. Бір болымсыз себептен үркіп, ұйытқып безгендей. Өлі өмір танымайтын жас буын өз тірлігін үрке сүйеді.

Көрші үйден осы қозылардай оқушы балалардың да жамыраған үні Абай құлағына оқтын-оқтын естіліп қалады. О да адам көктемінің жас төлді, балапанды тірлік үні.

Абай кітабын оқи отыра, даланың кей дыбыс, иістерін үстірт қана сезінсе, кейде оңай оралған қатар ойды жаңағыдай ойлай да отыр.

Еңсесі биік отаудың оң жақтағы түскиіз, шымылдығына шаңырақтан түскен күн сәулесінде көктемдік, жаңа ашық рең бар. Таза сыпырылып, таза жиылған оңаша үй Абай көңілін көтеріңкі етеді. Өзіне-өзі тиген еркін шақта, жас жасаулы, жарастықты жаңа көктемді үйден, тыстан бірдей сезіп, өзінше бір қуанышпен тыныс алады.

Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үңіледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықыласы, тіпті бөлек. Ол ықылас кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір ұғынысудан. Орыс тілінде жазылған ұзақ әңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі осы. Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей. Абайдың көп жылдан бері жетсем деп тырмысып созылған арманды жағасына шығаратын өткел.

Биылғы өткен қыс бойы Абай неше алуан «тәпсірлерді» серік етіп, жалғыз табандап қадалғаны орыс кітабы еді. Аяғында осы көктемде, жаңа дүние саңылауы шын жарқырап ашыла бастағандай болған соң, Пушкинге ауысқан. Қара сөзінен бастаған. Қазірдегі өздігінен оқып, ұғып келе жатқаны – Пушкиннің ұзақ әңгімесі «Дубровский». Тілін берген «Дубровский» хикаясы өзегін де берді.

Осы таңертеңгі оңаша отырыста Абайдың бар дүниені, үй-мекенді, кең тынысты көктемді өзгеше шат, жарқын көңілмен сезуінің себебі де сол жаңа тыныс, жақын дос болған, қызық кітаптан ауысқан әсер еді. Көптен бұндай қуанған да емес сияқты.

Былтырғы жаз бен өткен қыс бойында барлық істен, сөзден безер боп, қашып жатып алып, үйден шықпай қойғанының да енді, міне, орайы қайтты.

...Абай қора салатын ұсталарымен, жұмысшыларымен және төрт-бес үй көршісімен келіп, сол жұмысын жүргіздіріп жатыр. Қораны салушылар өз жұмысын істеп жүр. Ол жақта көбінше Ербол мен Әйгерім болады. Абай бұл жолы әке-шеше ауылынан біраз ұсақ балаларды Кішкене молда деген тәрбиеші молдасымен бөлек үй көтеріп, бірге көшіртіп әкелген. Қазір көрші үйде үй салып жатқан сол шәкірттер ішінде Абайдың Ділдәдан туған балалары Ақылбай, Әбіш, Кұлбадан және кішкентай Мағаш бар.

...Кітапхананың ұзынша оқу бөлмесінде жұрт отыр екен. Абай бұл үйге кіргенде, әр үстелдің айналасында екіден, үштен отырып кітапқа үңілген жандарды байқады. Әр жастағы, әр алуан киімді еркек, әйелдер, жас оқушы шәкірттер мен қыздар да көрінеді. «Осы шаһардағы ең бір қадірлі орын-ау!» деп ойлана қарап, жақсы бейілімен кіріп еді. Абай танитын әжімді жүзді, шоқша бурыл сақалды, жұпыны киімді қарт кітапханашы жымия күлді. Сирек бір қонағы келгендей, сыпайы пішінмен қарсы алды.

Залдың бергі шетінде мұртын сәнмен ширатқан, бұйра шашты, жылтыр жүзді чиновник отыр еді. Ол қатарындағы биік прическасы бар, сәнді киінген жас әйелге күлімдеген көзбен жиі иіледі. Бұл жерде де бозбастық дағдысын ұмытпағандай.

Сол жігіт кітапханаға Абай кіргенде, қасында отырған паң жүзді көрші әйеліне Абайдың келе жатқанын көрсетті. Залдың ішіндегі оқушының біразына естіртіп, даурыға түсіп, тұрпайы бір өзіл айтты. Ол өзілі кең шапан киіп, бұнда отырған жұрт үлгісінен басқаша көрініспен келген сахара қазағы Абайды қағытқан сөз еді.

– Бұ не ғажап! Гоголь кітапханасына қашаннан бері түйелер жіберілетін болған? – деді.

Абай бұл кезде кітапханашы қартқа қол беріп амандасып, өзіне керек кітабын енді атағалы тұр еді. Жаңағы тұрпайы өзілді құлағы шалысымен, чиновник жаққа салқын ызамен жалт етіп бір қарады. Чиновникке жақын отырған бірер жас оқушы оны қостап, ойсыз күліп қалған екен. Бірақ жігіттің қасындағы тәрбиелі, көрікті әйел күлген жоқ. Чиновникке тұңғыық қаракөк көздерін кейіспен бұрды. Қабағын аз шытынып, жігіттің әдепсіздігі үшін қызарып кетті. Абайдың алғашқы ашуы бір-ақ сәтке білінгендей еді. Енді күлкілі мысқыл жүзбен жігітке бұрылды да, лезде жауап қатты:

– Чиновник мырза, түйе кірсе, несі бар, бұнда ол түгіл, есек те отырпты ғой! – деді.

Чиновник бір қуарып, бір қызарды да үні өшті. Оның қасындағы әйел шалқия түсіп, қатты күліп жіберді. Абайға соншалық мейірлі жүзбен, көз қиығымен бір қарап, бетін басып, төмен иілді. Абайдың сөзін естіген оқушының бәрі де қатты күлісті.

Таныс қартына Абай бүгінгі керегі «Русский Вестник» журналының белгілі саны екенін айтты. Кітапханашы ол журналдың кісі қолында екенін білдіріп үлгергенше, бұл екеуінің қасына орта бойлы, кең маңдайлы, қаба қара сақалды бір адам тақап келді. Ол бағанадан бері Абай кіргелі бұл кітапхананың сахарадан келген сирек оқушысына қадала қарап, аңысын аңдып отыр еді. Жаңағы Абай мен жеңілтек чиновник арасында

болған өткір қағысуды да түгел естіген болатын. Қазір сол кісі Абайдың алдына келді де:

– «Русский Вестник» менде. Мен қарап болдым. Сізге бере аламын. Тек сұрайтыным, сізге ол не үшін керек еді? Қай жерін оқымақсыз? – деді.

– Ол журналда Толстойдың жаңа романы басылыпты, соны оқымақ едім! – деді.

– Сіз Толстоймен таныс па едіңіз? Неге оны ғана керек еттіңіз? – деді.

Абай бұл кісіге енді бұрылды. Жүзінен, барлық келбет-қабілетінен өзін сынап, барлап тұрған маңызды адам екенін байқады. Сыпайы жымып, ілтипат білдірді.

– Мен Толстойды бұрын аз оқыған едім. Бірақ орыс халқының шын дана, ақылды адамы деп естимін. Сол ақылды адам қандайлық өсиет айтады екен, ұққым келеді!

Абайдың жаңа танысы журналды Абайға беріп тұрып:

– Білмек талабыңыз жақсы екен. Мен сізді бұдан бұрын, басқа бір жағдайда көріп едім. Областное правлениеде. Рас, ол кездесу қызықты жағдай емес болатын. Сізді мен сыртыңыздан бұрын да білуші ем. Бүгін мынау орында сізді көруім, шынымды айтсам, артық өсер етті! – деді. Өзінің жөнін айтып, Абайға қолын созып:

– Танысайық, Михайлов Евгений Петрович! – деді.

Абай оның қолын шапшаң алып, қатты қыса түсіп:

– Ибрагим Құнанбаев! Мен сізді жақсы білемін. Достарыңыз маған сіздің жайыңызды көп айтқан. Танысқанымға қуаныштымын! – деді.

Осыдан соң екеуі де кітапханадан шығып, Ертіс жағалаған көшемен ылдилап жүріп кетті. Шапанын желбегей салған Абай қамшысы мен тымағын артына ұстаған. Екеуі де баяу басып, әңгімелесіп келеді. Бұлардың арт жағында, Абайдың «бір орыспен сөйлесем деп, көше бойы жаяулап бара жатқанын» лайықсыз көрген Баймағамбет салт еріп келеді. Олар осы бетте су жағасындағы ақ диірменнің қасында тұрған ұзынша тасболат ақ үйге жетті. Михайлов парадный есікті Абайдың алдынан ашты да:

– Біздің үйге кіріңіз. Менің әлі сізбен біраз сөйлескім келеді! – деді.

Баймағамбет Абайдың бұл үйде отыра түсетінін аңғарды да, екі атты алып, Ертіс жағасына кетті. Михайлов көп бөлмелі үйдің сырттан кіретін есікке жақын, кең, жарық бір бөлмесінде жалғыз тұрады екен.

Бұл кездесуде осы күн кешке шейін Абай Михайловтың қасынан кете алмады. Мәжілісіне соншалық ырза болғандай ұзақ отырды.

Михайловқа Абайдың ықыласын ерекше аударатын себеп көп-ті. Абайдың бұл күнгі жиі сөйлесіп, ақыл алып сырласатын досы адвокат Андреев осы адамды мол баяндаған. Қазіргі Семей шаһарындағы орыс

адамдарының ішінде ең зор ойшыл және үлкен адамгершілік тәрбиесін көрген жан деген. Андреевтің айтуынша, Михайлов Петербург, Москвадағы және Ресейдің іші мен сыртындағы, бұл замандағы орыстың үлкен ойшыл азаматтарының баулуында өскен. Өз өмірін халық, қоғам игілігіне еңбек етуге жұмсаған. Сол жолда патшалық, ұлық тарапынан айыпты жан саналып, жастайынан жазаға тартылған. Қамау-айдауды көрген кісі. Бірақ сол тартыс жолынан «қуғын көрдім!» деп азбаған да аумаған. Қайта айдау, тұтқын сапарын асыл адамдардың ортасында өткізіп, бұрынғысынан да ірі білім, өнер тауып, данышпандыққа жетіп қалған кісі. Заманы келіссе, бір халықтың маңдайына біткен ырысы дерлік. Ел қасиетін бойына жиған қадірмен азамат деген-ді.

Андреевтің осылайша таныстырған Михайловын Абайдың жүз көргені өлгі. Михайлов Абайдың бұл күнге шейін не кітаптар оқығанын сұрастырып білумен қатар, өздігімен оқудың жақсылығын да айтты, қиыншылығын да білдірді. Көп сөздері Абайдың көкейіне шәкірт жайын жақсы білетін ұстаздың тіліндей қонады. Бір кез Михайловқа өзіл етіп:

– Менің жолымдағы қиыншылықтарды айтқаныңыз сонша тура. Мысалы, көңілі жүйрік, қолы шебер сынықшы болады. Соның мертігіңді тауып, сипап отырған майда қолындай. Менің бірталай мұңымды өзіме өзім айтып көрмеген тілмен жеткізіп отырсыз! – деді.

Михайловқа Абай бұл сөздерін орышалап айтқанда, көп тоқтап, көп ойланып, мүдіре отырып жеткізген.

Ол тоқтағанда, бұның орысша теріс сөйлеп отырған сөздерінің ар жағындағы мағынасын тез байымдап, қызығып аңғарған Михайлов күліп жіберді:

– Сіздің ұқсатуыңыз дұрыс, тапқыр сөз. Менің аңғаруым дұрыс болса, сіз көбінше бір нәрсеге теңеп айтқанда оқыс, қызық мысалдар табасыз. Оны мен сіздің Кошкинмен дауласқан жауабыңыздан жақсы аңғарған едім! – деді.

Абай өзінің тергеуінде Михайловтың болғанын енді білді. Кошкин сияқты ұлықтардың қазақ халқына ететін омырау о жар мінездерін шағым еткендей болып еді. Михайлов Абайдың чиновниктер мінезін білмейтін аңқаулығын айтып берді...

– Ол қауым сонау Петербургтен бастап, сіздің Семипалат уезіне шейін тегіс бір қалыпқа соққандай! – деп қолын бір сілтеді. – Сіз оларды өздерінің ісінен ғана түгел танып болмайсыз. Қайта-қайта Кошкинмен ұстасып кеп, әр жолда бір жарым айдан абақтыда отырып, олар мінезін біліп үлгеру аса қиын, ұзақ мекнат жолы болады. Мен сізге оларды барлық тұқым-тұяғымен оңай танудың емін айтайын. Бұларды өлтіре сынап, бөріне қатал үкім айтқан Салтыков-Щедрин сияқты жазушы бар.

Соны оқыңыз. Барлық өзіңіз көрген чиновниктер сырын, шынын сонда ұғынасыз! – деді.

...Өзіне осындай сенім көрсетіп, ішін ашып отырған Михайловқа алғыс та бар еді.

– Сіз маған бұрын мен баспаған дүниенің шетін аштыңыз. Соншалық сенім көрсетіп аштыңыз. Мен мына мәжілісіңізден сабақ алғандай болдым ғой! – деді.

Михайлов Абайдың иығынан қағып, аса сенгіш, таза көңіл достығын сездірді.

– Менен ғана оқымаңыз, менен ойлы, менен сыншы орыс ойшылдары бар. Солардан оқыңыз. Мен сондай адамдардың кітаптарын сізге беріп отырайын. Рұқсат етсеңіз, бұдан былай өз бетіңізбен оқуда сізге мен көмекші болайын. Оқу талабыңыз жақсы екен. Сіздің халықтан әлі оқыған жандар аз. Сізге көп білу керек. Көп шындықтарды тану шарт. Бұл жөнінде орыс кітабы үлкен достық етеді. Сенімді серігіңіз болады! – деді.

Абай Михайловтың бұған көрсеткен бейіл, ықыласына әке мейірімінен артық ырза болды.

– Мен өзімді сізге кездестірген тағдырыма соншалық ырзамын. Басшылық етем деген уәдеңіз мен үшін достық, зор достық! – деді.

Алғашқы күнгі кездесуді Михайлов бұдан соң Абайдың орыс жазушыларын кімнен бастап, қай кітаптарын оқу керек деген байлауымен аяқтап еді. Абайға ол орыс тілінің ұғымсызын білдіретін бірнеше сөздік-лұғатты, тәпсірді өз кітабынан алып берді. Және өз қолымен жазып, Гогольдің, Лермонтовтың, Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың бірнеше тілі оңай кітаптарын айтып берді. Абай осы кітаптарды дәл осы жолдың өзінде Семей шаһарында жатып оқып шықпаққа бекініп, күн кешкіріп бара жатқан шақта ғана Михайлов үйінен аттанды.

Осы күннен соң әрбір үш күнде Абай Михайловтың үйінен табылатын болды.

...Абайдың жүрерлік кезі тақаған еді. Михайловқа бұл кездерде ол күн сайын қатынасып, жиі көрісетін. Бер жақтан қайтып, досының пәтеріне Абай енді бір келгенде, есікті Михайлов өзі ашты.

...Үлкен алақанына шалқасынан ашып салған бір кітапты оқып жүр екен. Шала амандаса сала Михайлов Абайды қолтықтап алды. Өз бөлмесіне қарай әкеле жатып:

– Құнанбаев, мен сізге орыс жазушыларынан басқа, соңғы мәжілістерімізде айтқан әр алуан білімдер саласынан да біраз кітаптар әзірледім! – деді.

– Қай білімдер саласын айтасыз, Евгений Петрович?

– Жалпы тарихтан! Еуропаның есею тарихынан және географиядан да, осы жыл ішінде сіз оқып, біліп шығатын кітаптар бар. Жарымын мен өзім таптым, тағы біразын Гоголь кітапханасынан, Кузьмичтен аласыз. Сіз үшін тапқызып, елге кетер жолыңызға, уақытша беріп жіберуге бөлігізіп қойдым. Соны барып аласыз! – деді. Аздан соң тағы да өзі сөйледі:

– Менің аңғаруымша, сіз тарихқа көп атсалыспаған сияқтысыз. Ол ғылымдардың анасы ғой.

...Абай Михайловтың бүгінгі мәжілісінен кейін, оны өзіне бұрынғыдан да жақын көрді. Екеуін туыс ететін ағалық ойдың өрісін аңғарды.

Осы жолы Семейден бір арба қып алып қайтқан Абай олжасының қақ жарымы Михайлов көрсеткен я өздігімен тауып берген кітаптар еді.

Тәпсір – араб тілінен аударғанда мағынасын ашу, баяндау дегенді білдіреді.

Мехнат – бейнет, азап, қиыншылық.

1. «Еңісте» тарауынан берілген үзіндіні оқып, сюжеттік-композициялық құрылысына талдау жаса.

2. Абай оқыған кітаптарға, шығармаларға назар аудар.

3. Абай Михайловпен қалай танысады?

3. Кітапханада Абай мен жеңілтек чиновник арасында болған өткір қағысудан Абайдың қандай қыры байқалады?

4. Абай мен Михайлов диалогіне арқау болған өзекті мәселелерді ата.

5. Абайдың ақындық әлемінің қуаттануына әсер еткен құбылыстар не деп ойлайсың?

1. Үзіндіде көрінетін іс-әрекеттеріне сүйене отырып, негізгі кейіпкерлерге «**Портреттік мінездеме**» кестесін толтыр. Жинақтау мен даралау арқылы жасалған өмір шындығын анықта.

Салыстыру аймағы	Үндестік	Ерекшелік	Қорытынды пікір
Абай			
Михайлов			

2. «Еңісте» тарауында жазушының айтпақ болған ойы не? Өзің қалай қабылдайсың? Автордың маңызды түйініне өз көзқарасыңды, пікіріңді білдір.

Үзінді	Жазушының айтпақ ойы	Менің қабылдауым
<p>Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үңіледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықыласы, тіпті бөлек. Ол ықылас кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір ұғынысудан. Орыс тілінде жазылған ұзақ өңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі осы. Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей. Абайдың көп жылдан бері жетсем деп тырмысып созылған арманды жағасына шығаратын өткел.</p>		

Абай мен Михайлов диалогін оқы. Абай мен Михайловтың бойынан қандай құндылықтарды байқадың? Олардың үндестігі неде? Екі оқушы жұптасып талқылап, өз түйгендеріңді жазып беріңдер.

Көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағала.

- 1) Көркем шығармадағы заман көрінісін анықта.
- 2) Айғақтар мен дәлелдер келтір.
- 3) Қазіргі заман көрінісімен салыстыр.
- 4) Қорытынды пікір жаз.

Кері байланыс: «3-2-1»

- 1) Сабақтағы 3 маңызды ақпарат.
- 2) Қиындық келтірген 2 мәселе.
- 3) Сабақта ұнаған 1 аспект.

«Абай» романының жазылу жайынан:

Өзім материал алған адамдардың ішінен мен Абайдың бірінші әйелі – Ділдәні атай аламын. Ол 1924 жылы өмірден өтті. Содан соң, мен Абайдың сүйікті жары – Өйгерімді жақсы білемін. Ол кісі 1918 жылы алпыс жасында қайтыс болды. Абайды бертінде көріп, оның өмірінің естелігін өз аузынан тыңдаған жасырақ адамдардың да бірқатарымен кездесіп, әңгімелестім. Бірақ, олардың айтқандарының көбін мен фольклорлық сипатта қабылдадым: алыс өткенді аңыздай өсірелеп, сырлаңқырап, өзгерте өсіріп айтатын. Кейде тіпті бір нәрсе туралы бірінің айтқаны екіншісінің сөзіне қайшы келіп те жататын. Мұндайда шындықты табу мені тағы да көп ізденуге салатын.

Абай шығармаларын мен жастайымнан біліп өстім. Атам Өуез Абайдың досы еді; ол кісі біз сияқты немерелеріне ақынның өз өлеңдерін де, аудармаларын да көп оқытатын. Өсіресе, Абай аударған Татьяна жанының нәзік сырын, оған Онегиннің жауабын жаттататын. Біз болсақ, Татьяна кім, Онегин кім – онда жұмысымыз жоқ, атамыздың айтқанын істеп, жаттай бердік. Абайға ықыласым ерте түсуге осы жайлар себеп болды.

Мұхтар Өуезов, 1959 жыл

Прототип (грекше *prototypon* – түп, төркін, бейне) – әдеби шығармадағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы, түпкі тұлға.

Шығармадағы кейіпкер мен оқиға нағыз өмірден алынғанда да, олар қаламгердің өмірлік тәжірибесімен, бұрынғы көрген-білгендерімен ұштасып, оның қиялында туған сезім-әсерлермен сабақтасады.

Өйткені өмірден көрген сол кейіпкер мен оқиға жазушының жанына жақын болмаса, ой-қиялымен, арман-мақсатымен жанаспаса, ол тіпті соларға елеңдемеген, мән бермеген де болар еді. Сөйтіп әдеби кейіпкердің тұлға-бейнесі, образы нақтылы бір прототипке негізделіп жасалғанымен, әдебиетке, көркемөнерге тән типтендіру, жинақтау принциптеріне сәйкес және жазушының нақтылы шығармасындағы идеялық нысанасына орай сомдалып, өзгеше сипат алады. М. Өуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай образын алсақ, көркем образдың іріленіп, типтік сипатқа ие болатынын көреміз. Шығарманың кейіпкері әдебиетте бұрыннан белгілі көркем тұлғаға негізделіп жасалса, оны да прототипі бар образ деуге болады. Мысалы, пьесадағы немесе кинофильмдегі белгілі эпостық жырына негізделіп суреттелген, прототипі (түпкі тұлғасы) бар образ.

*Зәки Ахметов,
академик*

Оқапта

Оқу мақсаттары:

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.1.1 – шығарманы әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау.

■ Балаларды оқыту, білім алу, алғашқы сабақтар, Михайловтың ақылы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ ұлттық құндылықтарды анықтау;
- ✓ үзінді идеясын табу, көркемдегіш құралдарды талдау;
- ✓ тарихи және көркемдік құндылықтарды саралау.

...Үш ат жеккен кең күйме Ақшоқыдағы қыстаудың тұсынан – Қорықтан шығып, қалаға қарай тартып келеді. Ат ұстаған – козлодағы Баймағамбет. Үш торыны күз күнінің таңертеңгі қоңырсалқынында тықсырып айдап, сар желдіреді. Шалқасынан ашылған қызыл сафиян іші бар күймеде Абай мен үш баласы отыр. Бұл – Өбіш, Мағаш және Күлбадан.

Кең ақ маңдайлы, жіңішке ұзынша қара қасты, жұқалаң қызғылт жүзді Өбіш Абаймен әңгімесін үзбей келеді.

– Аға, біз қалада қайда тұрамыз? Үшеуіміз бір үйде тұрамыз ба? Қазақ үйінде тұрамыз ба, орыс үйінде тұрсақ, жақсы бола ма? Жоқ, әлде мен мына екеуінен бөлек оқып, бөлек тұрам ба? – деп алдағы жұмбақ күндерін әкесінен тынымсыз сұрайды.

...Абай Күлбадан мен Мағашты Михайловтың ақылымен «Уездная школаға» берді. Бірі еркек, бірі әйел балалар оқитын школдарға бөлініп түскенмен, бұл екі баланы Андреев тауып берген орыс үйіне бір бөлек қойды. Өбіш туралы Михайловтың мәслихаты басқа болды. Оның мұсылманша жақсы оқуы бар. Ұғымтал, өз талабы зор, ынтасы ашылған бала. Және орысшада тілмаштан бірталай оқып, бірге сөйлесіп, қасынан қалыспай жүріп, тілге жақсы боп шықты. Алғашқы кластарға түсіруге жасы да ересегірек боп қалған. Оны Абай мен Михайлов ана екі баладан бөліп алды. Тіл тәжірибесіне, бар тәрбиесіне үлкен септігі тиетін оқымысты адамдар үйіне жалғыз қойды. Және школда оқытпай, өзін

жалғыз, үйде оқытатын байыпты, ысылған, жақсы учительді жеке жалдап берісті.

Әбіштің ажарына, мінез, тәрбиесіне ең алғаш танысқаннан Михайловтың ықыласы басқаша болды. Оны оқу мен пәтерге орналастырып болғаннан кейін, Михайлов Абайға тағы бір ақыл айтты.

– Ибрагим Кунанбаевич! Мынау бала – Әбдірахман көп оқуға жарайтын бала сияқты. Аз ересек болғаннан күдіктенбеңіз. Мүмкін, тіпті өзінің ана тілінде оқып, ашылып, ысылып келгені жақсы да болар. Бірақ осы туралы менің бір ақылымды алыңыз. Биыл қыс бойы Әбдірахман төтенше жолмен, бір ғана оқытушыдан жақсы өзірленсін. Келесі жыл шkolға түскенде Семейде оқымасын. Түменде оқу орындары бұдан артығырақ. Және менің жақсы дос, таныстарым бар. Бұл бала жаз сахарасына қайтып тұрар. Бірақ қысқы оқуда таза орыс ортасында болып, шаһарлық орыс тәрбиесін толық алатын болсын. Дені сау болса, ар жағындағы болашағын Түменнен де ары, Питер деп үміт етейік! – деген.

Абай өзінің жас балалары туралы қырдағы жақынының бәрінен де сонауғрлым тілеулес аға, дос боп отырған Михайловтың мәслихатына үлкен алғыс айтты. Сол арада іркілместен, оның ақылын құп алды.

Бұл сөздер Михайловтың жұмыс істеп отыратын үлкен бөлмесінде болған еді.

...Абай осы жолы қалада көп жатты. Оқуға балаларын орналастырған алғашқы жылында оларды қимай жүргені де болды. Күз бойы, қыстың қалың ортасына шейін Гоголь атындағы кітапханада күнұзын отырады. Ғылым зерттеуші, оқымысты тәрізді боп алған өзінің дағдысына да аса қызығулы. Кітап бетінен кете алмайтындай. ...Сенбі күн кештерде Баймағамбет ат-шанамен жалғыз кетіп, бір пәтерден Әбішті, тағы бір пәтерден Мағаш пен Күлбаданды алып келеді. Олар екі түн, бір күн әкесінің қасында аунап-қунап, тынығып, қуанысып қалады. Абай балаларының қонаққа келетін кештерін ел қазағына бермеуге, бөлмеуге тырысады.

...Абай жұмасына немесе он күнде бір Әбіштің пәтеріне барады. Ондағы үлкен тәрбиелі, сұлу жүзді, бурыл шаш Анна Николаевна атты Әбіштің «хозяйкасымен» ұзақ әңгімелесіп қайтады.

...Қыстың ортасы ауып, енді қаладан елге қайтар кез жеткенде, тағы бір сенбінің кешінде Абай Баймағамбетті жарым күндей жүргізді. Қаланың әр жерінде тұрған жаңағы оқушы балалардың барлығын өз пәтеріне шақырып алды. Соларға өз алдында еркіндетіп ән салдырды. Асық ойнатып, жаңылтпаш, жұмбақ айтқызыдырып, емін-еркін бой жаздырды. Сонымен кешкі ет алдында азғана бір толаста: «Балалар!» – деді. Жас

қонақтарын, өз балаларын салмақты үнмен өзіне қаратып алды. Бүгін күндіз жазып қойған бір табақ қағазды алып отырып, үнсіз аңырған балаларға бір өлең оқып берді:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім...

Бұл жиында бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес, осы бүгін туған өлеңін оқыды. Арасында:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім... –

деген жолдарын қайталап оқып беріп, балаларға қысқа ғана тіл қатты:

– Міне, балаларым, інішектерім. Біз сияқты аға, әкелерің мезгілінде өсе алмай, қылтанақ жарып, сарғайып қалған шөптейміз. «Ғылымнан мақұрым қалдық» деп енді өкінеміз, опық жейміз. Сол – біздің мүң. Ал сендер үшін тілегім, айтарым жаңағы. Бұл – аға батасы! Сендерден дәрмен күткен далаңның, еліңнің тілегі! Адам болам деп оқыңдар. Аймағыма жақсылығым жетеді, адал азамат болам деп, халықтың қамқоры болам деп оқыңдар! Міне, осы өсиетті сендерге арнап, мынадай өлең жазып отырған Көкбай атты ақын еді, – деді.

«Осы отырған балалардан жаңа төл өсірем, жаңа буынның жаңа азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмас па еді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса – көзі ашық, оқыған жаңа қауым тұрғызуға арналсын. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой» деп ойлады Абай.

Биыл қыс Абай кітаппен қатар қағаз-қарындашты жиі ұстап, өзі де көп өлеңдерді құлақ күйдей, жан сазындай күйлей толқып жүрген-ді. Бірақ бұл өлеңдердің иесі де өзіне-өзі сенген ақын аты жоқ. Өз ақындығына шала сенген сыншыл жанның көмескілеу айтылатын «Көкбай» деген ғана аты бар-ды.

Уезд – төменгі қатардағы әкімшілік-аумақтық бірлік. Алғаш рет «уезд» термині ХІІІ ғасырдағы орыс құжаттарында кездеседі. 1775 жылдан бастап Ресейдегі әкімшілік-аумақтық, қаржылық бірлік есебінде губернияның құрамдас бөлігіне айналды.

Мақұрым – ештеңесі жоқ деген мағынадағы араб сөзінен алынған.

1. «Оқапта» тарауын оқып, күрделі жоспар құр.
2. Абай Михайловтың кеңесімен балаларын қандай оқуға береді?
3. Өбіш туралы Михайловтың мәслихаты неге басқа болды?
4. Абайдың өнер-білім жолына бет бұруының себептері неде?
5. Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңі дүниеге қалай келді?

6. *«Осы отырған балалардан жаңа төл өсірем, жаңа буынның жаңа азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмас па еді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса – көзі ашық, оқыған жаңа қауым туғызуға арналсын. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой»,* – деген үзіндідегі ұлттық құндылықтардың маңыздылығы туралы не айтасың? Абай арманын жүзеге асыра алды ма? Ойыңды бүгінгі күнмен сабақтастыра өрбітіп көр.

7. *«Өз ақындығына шала сенген сыншыл жанның көмескілеу айтылатын «Көкбай» деген ғана аты бар-ды»,* – деген үзіндідегі Көкбай кім? Ол туралы не білесің? Абаймен қандай байланысы бар?

1. Үзіндідегі көркемдегіш құралдарды тауып, шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талда.

Көркемдегіш құрал	Үзініден мысал	Шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысы

2. «Оқапта» тарауында жазушының айтпақшы болған ойы не? Оны қалай қабылдайсың? Автордың маңызды түйініне өз көзқарасыңды, пікіріңді білдір.

Абай ұстанымы	Бүгінгі қазақ жастары
Тілді меңгеру	
Өлемдік деңгейде білім алу	
Өнерлі болу	
Адамгершілік	

1. «Еркін жазу» стратегиясы бойынша азамат ақынның рухани дамуы, қайраткер ретінде өсуі төңірегінде ойыңды жазбаша жеткіз.

2. Үзіндіден алынған: «– Міне, балаларым, інішектерім. Біз сияқты аға, әкелерің мезгілінде өсе алмай, қылтанақ жарып, сарғайып қалған шөптейміз. «Ғылымнан мақұрым қалдық» деп енді өкінеміз, опық жейміз. Сол – біздің мұң. Ал сендер үшін тілегім, айтарым жаңағы. Бұл – аға батасы! Сендерден дәрмен күткен далаңның, еліңнің тілегі! Адам болам деп оқыңдар. Аймағыма жақсылығым жетеді, адал азамат болам деп, халықтың қамқоры болам деп оқыңдар!» – деген Абай сөзіне «Дербес пікір жазу» әдісімен ой-пікіріңді білдір.

Үлгі:

- 1) Пікір, ой, идея (1 сөйлем)
- 2) Дәлел (2 сөйлем)
- 3) Өз пікіріңді айғақтайтын мысал (2 сөйлем)
- 4) Пікіріңе қарсы дәлел (1 сөйлем)
- 5) Қарсы дәлелді жоққа шығаратын сөйлем (1 сөйлем)
- 6) Қорытынды (2 сөйлем)

Шығарманы әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағала.

- 1) Романды әлем әдебиетіндегі қандай шығармамен қатар қояр едің?
- 2) Оның тарихи құндылығы неде деп ойлайсың?
- 3) Ал көркемдік құндылығы туралы не айтар едің?

Кері байланыс: «Үш минуттық эссе»

- 1) Романнан үйренгендеріңнің ішінде ең маңыздысы не?
- 2) Роман бойынша қай сұрақ есінде қалды?
- 3) Сен үшін ең қиын, түсініксіз болған не?

«Абай» романының жазылу жайынан:

Өлдеқашан бел асып кеткен көштің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып ап, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен қарт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас, шырайлы ғажап сұлу жүзін «қалпына келтіруім» де өлгідей еді.

Мұхтар Әуезов, 1959 жыл

Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық характер – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы – қай адамға болсын төн қасиет. Өнерде, әдебиетте адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Өр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды.

Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын т.б. қасиеттерін білу керек. Бұл жөнінде Н.В. Гоголь: «Ақын өмірге өз халқының көзқарасымен қарап, әр нәрсені ұлттық психологияға сәйкес құбылыстай сезініп, толғанғанда ғана ұлттық сипаты бейнелеп беруі мүмкін», – деген ой айтады. Бұл дұрыс та. Мысалы, «Игорь полкі туралы жыр» – орыстардың, «Махабхарата» – үнді халқының, «Нибелунга туралы жыр» – немістердің, «Манас» – қырғыздардың, «Ер Тарғын» – қазақтардың дүниетанымын, мінез-болмысын айқындайтын шығармалар.

*Төрегелді Бекниязов,
ғалым*

Биікте

(Татьянаның сахарадағы әні)

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.1.5.1 – ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстыру;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.2.5.1 – әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;

11.3.3.1 – шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

■ Ән, ән мен сөз үйлесімі, Татьянаның жаңа бейнесі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

✓ үзінділерді, қанатты сөздер мен дәйексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

- ✓ ұлттық құндылықтар мен ғаламдық тақырыптарды байланыстыру;
- ✓ шығармашылық жұмыс түрін анықтау;
- ✓ әлем және қазақ әдебиетіндегі үндестіктерді саралау;
- ✓ әдеби эссе талаптарын қайталау.

Бірнеше жылдар өтті. Абай үшін бұл еңбек мезгілі, өнер іздеу дәурені болған. Оқу менен жазу оның ендігі тірлік тынысы тәрізді.

Бұл күндегі Абай ақын атын анық алған. Сол ақындық еңбегін енді халыққа етер азамат қарызы деп біледі.

Соның орайына, қазіргі заманда Абай айналасына жиылған жас өнерпаздар да көп. Абай ендігі шығарған жырларын әрдайым жазып айтады. Сол жазғандарын жаттаушы, әнге салып айтушы, жұртқа таратушы іні, достары жаңағы жас серіктерінің арасынан шыға бастаған.

...Таңертеңгі шайдан соң үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кеткен. Қыстың бір ашық күні екен. Абай үлкен бөлмеде оңаша отырып қапты. Алдында кең дөңгелек, аласа үстел тұр. Абай біресе сол үстелге шынтақтап, біресе алақанымен мықынын таянып, үнсіз отыр.

Ішінде ой шырағы жанғандай боп, салмақпен қараған көздері анда-санда қарсыдағы терезеге қадалады. Күн түсіп тұрған қарлы адырға ұзақ-ұзақ қарай түседі. Өзінше бір мығым күшпен, ұғымсыз бір мұңмен жұмырлана бүгілген төбе-төбелер.

Биылғы қыс – ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден Абай өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған қысы. Көп өлең жазылған жылдың бірі де осы болатын. Сондай өзімен-өзі боп толғана ойланған уақыттарында көз алдына көптен-көп оралатын осы адырлар. Бұлар күн райына қарай әртүрлі ажар көрсетеді. Ақындық шабыт кейде осы адырмен көп сырласқандай болады. Бұлты сұрғылт күні ол адыр күн шуағын сағына мұңданады. Ашық күні жылы, жарқын жазын көксегендей көрінеді. Жеткізбес арман жеңсігі жеңген адыр.

Қазір Абай сол адырдың жадыраңқы бір қабағын көргендей болды. Қоралы қойдың алды солай қарай өріп барады екен. Сарылып, сазарған үнсіз адыр енді тас басында жүріп шырқаған қойшы өнінен сергіген сияқты.

Абайдың осындай боп үндемей ойланып қалған кездерін қабағынан танитын жолдасы бар. Ол – мұндай шақтарда үндемей, көп қозғалмай отыратын Баймағамбет. Қазір, тіпті қарап отырмас үшін, ол Абайдың тобылғы сапты сарбас қамшысына бүлдірге тағып отыр. Анда-санда Абайға қарай түсіп, өз жұмысын істейді.

Сондай бір нәрсені бұйырар деп күтіп отырғанда, Абай Баймағамбетке шұғыл бұрылып, жалт етіп салқын қарады да, үйдің сол жақ бұрышына қарай қол созып, үн қатпастан, бір нәрсені «өкел» дегендей белгі етті.

Баймағамбет оның нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып үстелдің үстіне екі үлкен кітапты әкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, сол беттерге қарап, шалқайыңқырап, біраз бөгеліп отырып қалды. Көзі екінші кітапқа да түсе береді.

Бұл екі кітап – осы ауыл, өлкенің Абайдан басқа көп жанына әлі тілімен де, сырымен де ұғымсыз кітаптар. Тек Абай көңіліне ғана құрметті боп алған екі ақынның кітаптары. Ол жатқан – Пушкин мен Лермонтов.

Мынау екі ақын Абайға көп кезде бірге туысқан аға, інідей көрініп қалады. Сол теңеу бұл екі атты Абайға осы өз ортасы, өз айналасындағы адамның арасындай жақындата көрсетеді.

...Басында ақылы мен ашуы шарпысып, кезек жеңісіп барып, ақырында сыншы – кемел ой жеңсе де, шерлі көргіш боп алып, тына жанған аға бар. Сол ағаның дертін көріп «тынғаннан не тауып ек?» деп ызасы мен қызуына бойұрып, жұлысып өлген іні бар. Сол аға – Пушкин. Сол іні – Лермонтов. Кейінгі ұрпаққа, барлық ел, барлық заман, бар қауымдағы ойлыларға атой салып, өмірлері шырақша жанып өткен аға, іні... Абай ойлана отырып, Татьяна хатына үңілді.

– Неткен айтқыш тіл! Тіл емес, жүректің лебі. Лүпілдеп соққан ырғағы. Қандай нәзік тереңдік! – деп отырып, кітап бетінен көзі тайқи бере:

Ғашықтық тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл... –

деді.

Татьяна хатының ырғағы мен нәзік үніне өз жанынан үн қосқан бір жолдарды еске алды.

...«Евгений Онегиннің» осы беттерінің арасына салып қойған хат бар. Бір нәрсеге ойы ауғандай боп, насыбайын атты да, Абай сол хатты алды.

Семей кітапханасына барып, он шақты кітап әкелген Баймағамбет осы хатты бірге әкелген. Білімді досы Михайлов Абайдың «Евгений Онегинге» сүйсініп жазған сәлеміне жауап айтыпты.

...Көзі жасаурай, ерні жыбырлай отырып, Ақшоқының қос биіктеріне анда-санда көз тастайды. Бірақ қараған нәрсесін бұл халде көріп отырған кез емес. Ол – қазір ойдың көзі. Тербеле толқыған ақын толғауының көзі. Қолы ішек пернені термелеп, жебелей береді. Кешке жатарда да осы бір сарынды алыс бір ызыңдай зейіні шалып қап еді.

Қазір сол саз есіне де, домбырасының ішегіне де тап түсіп, орала кетті. Тағы да тарта отырып, ақырын үн салып күңіреніп көріп еді, келген екен.

Амал жоқ, қайттім білдірмей,
Япырым-ау, қайтіп айтамын? –

деген екі жол, Татьяна сырының басы іркіліп тұрып, шешіле бастаған сияқты. Тағы да, тағы да... Біресе шынтақтап жантайып, біресе тез қозғалып, құшырлана малдасын құрып ап, арлы-бері тебіренеді. Қос ішек бірде баяу басса, біресе шұғыл, қатаң үндерге ауысып, асып қайтып отыр. Соңғы екі жол қымбатқа түсті. Бірақ о да оралды. Татьяна хатының үш ауызын мүдіртпей айтып өтті. ...Енді бірде қатты, бірде баяу тартады, ұмытылмайтын сияқты. Бір сәтте артына қарай, барлық мол денесімен шұғыл айналып бұрылып қалды. Жүзі өзіл-мысқыл ажарымен жарқ етіп барып, жылы қарап, Баймағамбетке:

– Өй, сен неғып отырсың, не білдің? – деді.

Баймағамбет Абайдың шұғыл өзгерісінен біраз дағдарып қап, бүлдіргесі тағылып болған тобылғы сапты сарбас қамшыны алақанына салып отырып:

– Мынау еді, Абай аға! – деді.

– Мен не ғып отырмын, оны сездің бе?

– Сіздің ойыңызға бір орыс күйі түсті ме деп отырмын.

– Ө, олай болса, о да білгенің екен. Бар, ендеше! Кішкене молданы шақырып кел! – деді де, өзі тағы да жаңағы ырғағын тарта жөнелді.

Баймағамбет тұрып есікті ашқанда, ар жағында тыстан қайтып келе жатқан Әйгерім көрінді. Оның артында бөгде кісілер сияқтанған бірнеше адамның басы байқалады. Қолдарында қамшылары, белдері буулы, беттері біраз аяздаған адамдар. Өңшең тон, шекпен кигендер екен. Алдыңғы бір-екеуі Тобықты үлгісінен бөлек, шошақ төбелі, алты сай Уақ тымағын киген адамдар. Соны Абай көзі шалып болғанша, Әйгерім де, бұл кісілер де үйге кірді. Абай домбырасының үнінен ойын үзген жоқ еді.

– Түү, аяз келді-ау! – деді.

Әйгерім тіксініп қап:

– Аяз жоқ қой, Абай-ау! Тіпті, бүгінгі күн майтоңғысыз! – деп таңдана қарады.

Абай:

– Ө-ә, рас, аяз екен десем, сендер екесің! – деді де, шет елдің кісілерімен амандасты.

Әйгерім Абайдың талай жұмбақ сөзінің бірі екенін аңғарды да, күлімсіреп тұрып, түкпір үйге қарай кетті.

Сөйткенше, қарсы үйде бала оқытып отырған Кішкене молда да келген еді. Абай соған қарап елең етті:

– Татьянаның хатын көшіріп пе ең? Енді ол өн салатын болды ғой, білдің бе? – деді.

– Онысы абзал болған екен, көшіріп қойып ем.

– Ендеше, Мұқа мен Мағашқа хат жазып жібер. Екеуіне «Татьяна сәлем айтыпты, бізбен де таныс болсын» депті де! Мына Мұхаметжан қалаға бара жатқан шығар, сол сәлемін ала барсын! – деді.

Үй ішінде тымақ, белдігін шешпей отырған бөгде қонақтар бұл сөздер не сөз, кімнің жайындағы сөз екенін ұққан да жоқ, ұғайын деп елең етіп селт еткен де жоқ. Жалғыз-ақ, осылармен бірге кіріп, Абайдың төменгі жағынан кеп отырған Мұхаметжан бар еді. Кішкене молдамен қатар, Абайдың жаңағы сөздеріне құлағын түре тыңдаған сол ғана. Сұлу қызыл жүзді, қой көзді Мұхаметжан расында да қалаға бара жатқан.

Ол өзінің жөнін сұрамай сезген Абайға біраз таңданумен бірге, жаңағы хат пен елең жайын шын білгісі кеп отыр. Мұхаметжан да Мұқа сияқты жақсы өншімін деген жігіт. Оның үстіне бұның өзінің де анда-санда елең шығаратыны бар. Соңғы жылдар Абайдан тараған өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достың бірі. Ол қазір сыртқы киімін шешіп жатып:

– Абай аға, бұл өн салып жатқан кім болды? – деді.

Абай домбырасын қайта ұстап, «Татьяна хатының» алғашқы үш аузын әндетіп айтып берді де, енді қайтып бұл жайдан сөйлеспеді. Өлі күнге үнсіз отырған қонақтардың шаруасын сұрады.

Жаңағы бір айтқаннан Абайдың өнін үйрене алмай қалған Мұхаметжан өн ішіндегі сөздің төркінін жақсы сезген. Бұл күнге шейін Абай шығарған өлең мен өннің барлығын білем деп жүрген Мұхаметжан мына сөзді бұрын естімеген болатын. Абайдың жаңағы аңғарына қарағанда, бұны өзге жастар да білмейді екен. «Маған жаттап біліп алып, соларға айтып бар дегені екен ғой», – деді де, енді өлеңін де, өнін де өбден білмек болды.

Мұхаметжан – Абайдың туысқандарының бірі. Жасы кіші болғандықтан, Абай өзі айтып бермесе, «тағы айтып беріңізші» деп сұрай алмайды. Қазбалап тақымдай бергенді Абайдың жақтырмайтынын да біледі. Сондықтан: «Бүгін Абай ағамның түстігіне қалайын да, осыны біліп кетейін!» – деп қарсы үйге кеткен Кішкене молданың артынан жөнелді. ...Абай Татьяна өнін қайта іздеді:

Амал жоқ, қайттім білдірмей...

Домбыраға ыңырана қосып көріп еді, бағанағы өн әлі де жоқ, мүлде ұмытылған. Сөйткенше, қарсы үйден шыққан бірталай кісі тағы үстіне кірді.

Бұлар Кішкене молда, бағанағы Мұхаметжан екен. Және осылардың алдында тоғызқұмалақтың ағашын бір қолына ұстап, тері дорбашадағы тастарын бір қолына алған Көрпебай кіріп келе жатты.

Келгеніне үш-төрт күн болса да, Көрпебай Абайға тоғызқұмалақтан әлі жөндеп ұтқызған жоқ. Соңғы күндердің бір қатты бәсекесі боп алған ойын бар. Кейде таңертеңгі шайдан түстікке шейін ойнағанда бір ойынды тауыса алмай айырылысатын. Кеше кеш бойы Абай кітап пен жазу үстінде болды да, ойын үзіліп қалған. Енді Көрпебай «тоғызқұмалақ» ағашын алып кіргенде Абай: «Тағы алаң кірді, қоя тұрайын», – деп Пушкин томының беттерін жауып қойды. Көрпебайға:

– Құр, кешегіңнің есесі енді қайтпаса, сен ағалап тұрсың! – деді.

Сары сүйектен істелген жылтыр, жұмыр «құмалақтар» ұядан ұяға тоғыз-тоғыздан сырт-сырт түсіп жатты. Абайдың ұяларын да Көрпебай толтырып жатыр. Мұның қолы ағаш үстінен жүргенде лыпыл қағып, қалқып жүрген сияқтанады. Ұяларға санап түсіріп жатқан тастарды қандай қозғалыспен бөгелместен дәл түсіріп жатқанын байқау қиын.

Абайдың кейбір қыстарда, үйде отырып қалғанда әдейі шақыртып алып, жиырма күн, бір айдай табан аудармай ойнап қалатын кісілерінің бірі Мақыштың Смағұлы не Марқабай болса, тағы бірі – осы Көрпебай.

Ішінде Абай бар – осы үш-төрт ойыншы – бұл атыраптағы басқа ойыншылардан озып, ағалап шыққан және өзара бәсекесі күшті ойыншылар.

Абай мен Көрпөбай ойынға кірісті. Басында үш-төрт кезекте, машықты бастаулар бойынша екі жағы да тез-тез жүріп барып, екі-екі ұядан тас алысты. Өлі тұздық алысып, беріскендері болған жоқ.

Қазірде бұл ойынға Мұхаметжан, Кішкене молда, Баймағамбет те қадала қарап отыр. Мұхаметжан бағана, қарсы үйге барған бетінде, Абайдың өзі жазған қағаздан Татьяна хатын түгел көшіріп бір алып, артынан Кішкене молдамен салыстырып, бірге оқып шыққан-ды. Молда бұл өлеңді көшірумен бірге, жаттап та алған екен.

Татьянаның сөзіне құмартқан Мұхаметжанның қазіргі есі-дерті – жаңағы әнді қайта есіту. Бірақ Абай құмалаққа қадалған бетінде, ойын аңғары ашылғанша, басқа нәрсені ойға алатын емес. Сонымен, жас әнші қалтасындағы қағазды алып, аузы күбірлеп қайта оқып, басқы жолдарын іштен жаттап отырды.

Жат үн, жат тілді Татьяна бұрын бұлардың Абайдан да естіп көрмеген зарымен шерленді.

– Соны сөз деген осындай-ақ болат та! – деп қадалады. Абай әлі де үн қатпай, Татьянасын ұмытқандай боп, Көрпөбаймен аңдысуда отыр. Мұхаметжан алғашқы екі ауыз өлеңді жаттап та алды.

Енді құмалаққа қарай түсіп, домбыраны қолға алып, ақырындап тартып, ішінен «Амал жоқ, қайттімді» өзі білген әнге қосып көріп еді. Өзірге ол әндерге қосылмай жатыр. Өзінің атақты әні «Ақ қайыңға» салып көрді, «Топайкөкпен» де жағалатты. Созылмайды, көнбейді.

Баймағамбет мұның нені іздеп отырғанын ана үйде-ақ есітіп келген. Енді Абайды осылай аударып көрем бе деп жағалатып, Мұхаметжанға:

– Немене, Татьяна «Ақ қайыңды» білгісі келмей ме, қалай? – деді.

– «Ақ қайың» ғана емес, тіпті біз білген әнге жуысайын деп тұрған Татьяна көрген емен.

– Бәйіт, терме сияқты келте, шолақ әнге тез келе ме дейім! – деп Баймағамбет Абайға тағы қарап қойды.

Абай бұлар сөзіне енді ғана көңіл бөле бастап:

– Солай дейміңдер! Татьяна болса, ол «Ақбала» да болмас, Бағдат, Мысырдан бәйіт те тілемес! – деп бір қойды да, көңілденіп, көтеріңкіреп алып, бір рет көшіп кеткенде соңғы тасы тарс беріп Көрпөбайдың орта ұясының біріне түсе қалды. Сөйткенде, Абай мәз болып, мол денесі селкілдеп қатты күле жөнелді. Көрпөбай сасып, қабағын түйіп, томсарып қалды.

Алғашқыдай емес, қасында отырған жігіттердің нені тілеп отырғанын Абай енді аңғара түсіп:

– Баймағамбет-ау, Татьянаның бағанағы салған әнін енді қайта айтпай отырғанын көрдің бе? – деп Мұхаметжанның домбырасына қол созды. Мұхаметжан домбыраны ұсынып, тізесінде жатқан қағазына үңілді.

Абай бұл жолы тартып жөнелгенде, таңертеңгі ән қаз-қалпында қайтадан шапшаң ғана орала кетті.

– Жоқ, енді айтқысы келген екен, – деп сүйсіне күле түсіп, – былай депті ғой! – деді де, үн қосты. Өз аудармасының екі ауызын айтып өтті. Сол екінші өлеңі біте бергенде, түкпір үйден келе жатқан Әйгерім көрінді. Ол Абайды таңдана тыңдай кеп, қасына отыра берді.

...Әйгерім Мұхаметжанға бұрыла қарады да:

– Кәні, ол қандай ән екен? Талайдан үніңді естігеміз жоқ, түстік жеп аттанарсың, өз ұққаныңды айтып берші! – деді.

– Ойбай-ау! Өзім де бір-ақ есітіп, ұстай алмай, «дәт» деп қап отырмам жоқ па, жеңеше-ау, – деп Мұхаметжан домбыраға жаңағы әннің бас қайырмасын тыңқылдатып көрді. Келмей жатыр. Абай бұл кезде өз кезегін жүріп, сәл босап отыр еді.

– Жоқ, теріс тартып отырсың, – деп домбыраны қайта алды. Жаңағы әнін үш-төрт қайырып тартып өтті. Мұхаметжан енді домбыраны қайта алғанда, іркілместен қатесіз тарта жөнелді.

Сол арада жаттап алған алғашқы екі ауыз өлеңді өнге де салып жіберді.

– Айта түс! – деді Абай.

Рұқсат алып алған Мұхаметжан өзінің зор, таза үнімен енді шырқап айта жөнелді.

Тізесінде жатқан жазуына көз қиығын тастап отырып, барлық Татьяна хатын іркілмей айта берді. Тоғызқұмалақ тоқталып қапты.

Абай міз бақпай, кірпік қақпай тыңдайды. Ол қазір Ақшоқы биіктеріне көз жіберіп, Татьянаның наз-наласына ұйығандай. Өңі өзгеріп апты. Өзі сөйлеткен сөз, өзі жырлатқан әуен ең алғашқы рет әрі жас, сұлу, әрі әсем нақысты әншінің көлденең үнімен айтылғанда, енді Абайдың өзін де қатты толқытады.

...Бұның ажарын байқап, үйдегінің бәрі де қыбыр етпей, Мұхаметжанның жүзіне ғана қарап қалыпты. Қазақ әні емес. Бірақ сондай бір мұңлы шермен, ұғымды күймен ырғалған майда қоңыр, назды қоңыр толқып кетті. Мұхаметжан «Енді айырылып қалмайын, жадыма тоқып алайын» дегендей боп, тоқталмай айтады. Өз көңілі де елжірей сүйінгендік танытады. Татьянадай жасты көз алдында көргендей боп, терең сезініп, ұғынған сияқты. Осы әнінің үстінде ұғынды. Әнін тоқтата бере:

– Тал бойыңды ұйытқандай, сорлы шерменде екен, ә! Мұны осыншалық күңіренге күйзелткен қандай ғана жан екен, Абай аға?! – деп Абайға қарады.

Тыңдаушы өзгелер де бұл сұрауды аса орынды көргендей. Бәрі де Абайдың жауабын күтті. Өзгеден жеңілдеу, шапшаң сөйлейтін Кішкене молда:

– Е, оны айтқызып отырған Фошкин ғой! – деді.

Мұхаметжан бұның қазіргі киліккенін жаратпай қалды.

– Қоя тұрыңызшы, молдеке, Фошкин демей. Тіпті, сол ақынның аты да сіз айтқандай емес!

Кішкене молда тағы да шапшаңдап:

– Е, енді қалай екен? Мен бек дұрыс айтам, солай!

– Жоқ, Абай ағам Пушкин дейтін сияқты еді! – деді де, Мұхаметжан Абайға қарады.

Абай Пушкиннің өмірін, өлімін қысқа баян етіп беріп, «Татьяна хатына» қайта оралды. Мұхаметжанның жазбасын қарап, ойланып, кей жерін түзей отырды.

Сол күні Абайдың үйінде түстеніп алып, Мұхаметжан Семейге жүріп кетті. Абай бүгінгі кеш бойы Пушкинді тағы да қайта оқумен болған. Бүгінгі күні анда-санда алаң еткен уақ жайлар болса да, Абайдың Пушкинге оқушы ғана емес, ақынша жақындасқан күні. Туысын тапқандай боп шабытты үн қосып толғана бойырған күнінің бірі. Түнде кеш піскен еттің алдында Пушкин томын жауып жатып, Абай үй ішіне естіртіп бір сыр айтты:

– Дүниеге көзімді аштың-ау, Михайлов, қандай қазыналарға мені жеттеп әкелген едің!.. Енді менің Қағбам орнынан көшіп, күншығысым – күнбатыс, күнбатысым күншығыс боп барады! Солай болса, болсыншы! – деді.

Ас ішіп болған соң, үйдің іші жатпай, күндегі әдет бойынша «Абайдан тағы бір әңгіме шығар ма екен» дегендей боп, ұзақ отырды. Алдында шам жаққаннан асқа шейін кітап оқыған Абай, енді үйдегі жиын көңілін ескеріп, әсіресе бұның әңгімелерін телміре күтетін, бүгінде атақты ертекші боп алған Баймағамбетті ойлап және Әйгерімнің де үнемі құрметпен ден қоятын күйін еске алып, енді бір тың әңгіме айтып бермек болды.

Сонымен түн ортасына шейін міз бақпай, қадала қарап, бұны тыңдаған мәжіліске осы кеште Абай француз жазушысы Александр Дюманың атақты романы «Үш мүшкетерді» қызық әңгіме етіп, ұзақ баяндап отырды.

Бүлдірге – қамшы, сойыл, шоқпар сияқты қол қаруларының сабына тағылатын қайыс не былғары таспадан түйілген тұйық бау, ілмек. Бүлдірге сөзінің түп-төркіні буын және ілдіргі (буынілдіргі – буілдіргі – бүлдіргі – бүлдірге) сөзінен түзілсе керек.

Кемел ой – толысқан ой, толық ой, өз биігіне жеткен ой.

Тұздық алысу – тоғызқұмалақ ойыны. Қарсыластың екі құмалағы бар отауына таратқан құмалақтың соңғысын түсіру керек. Тұздық бір рет алынады және 9-шы, сондай-ақ аттас отаулардан алынбайды.

1. «Биікте» тарауын оқып, мазмұндаудың жоспарын құрастыр. Құрылған жоспар бойынша үзіндіні әңгімелеп бер.

2. Үзіндідегі негізгі идеяны айқындайтын сөйлемдерді тауып жаз. «Қос жазба күнделігі» әдісімен түсіндір.

Негізгі ойды білдіретін сөйлем	Менің пікірім

3. Жазушы Абай шығармашылығындағы орыс әдебиетінің ықпалын қалай суреттеген?

4. Абай Пушкин поэзиясымен қалай табысады?

5. Қос ақынның үндестігін жазушы қалай танытқан?

6. Кейіпкерлердің сөйлеу тілі, іс-әрекеттерін сипаттайтын сөз, сөз тіркесі, сөйлемдерді теріп жаз.

1. Жазушының шығармадағы кейіпкерлер арқылы баяндағысы келген құндылықтарын анықта.

Үзінді кейіпкерлері	Кейіпкерлер өміріндегі құндылықтар	Менің ойым

2. Берілген сөйлемге назар аудара отырып, Абай аударған А.С. Пушкин шығармаларын түпнұсқадан салыстыр. Абай мен Пушкин шығармаларындағы ортақ құндылықтарды талда.

«...Абай Пушкиннің өмірін, өлімін қысқа баян етіп беріп, «Татьяна хатына» қайта оралды. Мұхаметжанның жазбасын қарап, ойланып, кей жерін түзей отырды».

Абай шығармасы	Пушкин шығармасы
Шығармалардағы ортақ идеялар	
Шығармалардағы ортақ құндылықтар	

1. Жазушының үзіндідегі Абайдың аударма саласындағы өз ұстанымдары мен шеберлік үлгісі туралы пайымдауларын тауып, топта талқылаңдар.

2. Абайдың Татьянаны қазақша сөйлетуінің сыры неде деп ойлайсың? Ойыңды «Төрт сөйлем» тәсілімен жеткіз.

1. З. Қабдоловтың: *«Әуезов пейзажы – бай палитраның түрлі түсті бояуларымен келістіре салынған сурет қана емес, шынында да құдды жанды адам: дем алады, қозғалады, жадырайды, күледі, жылайды – дәл адамша әрекет етеді»*, – деген пікіріне («Арна» кітабынан) сүйене отырып, романдағы пейзаж көрінісі туралы өз ойыңды білдір. Мысал келтір.

2. Романды көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жаз.

Кері байланыс: «5-5-1»

- 1) Роман-эпопеяның екінші кітабы жайлы 5 сөйлем жаз.
- 2) 5 сөйлемді 5 сөзге дейін қысқарт.
- 3) 5 сөзді 1 сөзге қысқарт.
- 4) Түйінді сөзді сыныппен бөліс.

**«ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ» бөлімі бойынша
қорытынды сұрақтар мен тапсырмалар**

1-тапсырма. «Абай жолы» романынан берілген үзінділерден бала Абайдың қандай қасиеттерін байқағандарыңды кестеге түсіріңдер. Абайдың бойындағы қасиеттер сенің бойыңда кездесе ме? Қай қасиетін өзіңе үлгі-өнеге тұтар едің?

Романнан үзінді	Абайдың қандай қасиеттерін аңғардың?
Тегінде ертекші, өлеңші не басқа әңгімеші адамға талай уақыт тап-жылмай тесіле қарап қалу Абайдың кішкентай күнінен бергі әдеті еді.	
Кішкентай күнінен ертек-әңгімені көп сүйетін бала осы жазда, тіпті көп естіп, көп алған сияқты.	
Қобыландының қоштасқаны, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының жекпе-жегі Абайды, әсіресе елтіткендей болатын. Жатқанда көпке дейін алағызып ұйықтай алмады.	

2-тапсырма. «Абай жолы» роман-эпопеясының 1,2-кітаптарынан мақтап сөйлеу актілерінің түрлеріне мысалдар теріп жазыңдар.

- 1) I жақта мақтап сөйлеу актісі: _____
- 2) III жақта мақтап сөйлеу актісі: _____
- 3) Өзін-өзі мақтап сөйлеу актісі: _____

3-тапсырма. adebiportal.kz сайтынан академик Зәки Ахметовтің «Абай жолы» атты мақаласын оқып, Абай бейнесіне қатысты айтқан бағалы пікірлерін жинақтап жазыңдар.

Үлгі:

1) «Ақын, ойшыл Абайды жазушы басты кейіпкер етіп ала отырып, айналасына топтасқан көптеген қаһармандармен (бұлардың ішінде аса ірі тұлғалар мол) тығыз қарым-қатынас үстінде жан-жақты ашады. Абай барлық оқиғалардың арасында жүреді. Бір қарағанда оған қатысы жоқ оқиға, сурет-көріністер Абайдың көзқарасы не оның тікелей араласуы арқылы жаңа мазмұн, мағынаға ие болып, жарқырап шыға келеді».

- 2) _____
- 3) _____

4-тапсырма. «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша ізденіс жұмысын жүргізіңдер.

- 1) «Абай жолы» романындағы мақал-мәтелдер.
- 2) Эпопеядағы тұрақты сөз тіркестері.
- 3) Романдағы салт-дәстүрдің көрінісі.

5-тапсырма. Абай дүниеге келген әйгілі Шыңғыстау өңіріне виртуалды саяхат жасаңдар. Романдағы географиялық атаулардың мәнін ашыңдар.

Үлгі:

Романдағы географиялық атаулар	Географиялық атаулардың мәні
Ақшоқы	Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданының солтүстігіндегі таулы мекен. Абайдың қыстауы орналасқан.
Жидебай	Абайдың атақонысы. Қарауыл өзенінің жайылмасында жатқан қалың қорық.

ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ

Табиғат пен адам қарым-қатынасы әр уақытта көркемөнердегі маңызды тақырыптардың бірі болып қала береді. Адамзат табиғаттың бел баласы ретінде оның ажырамас бөлшегі екенін ешқашан ұмытпау керек. Әдебиет – өнердің ерекше түрі. Ол табиғат сұлулығын, табиғат тылсымын, ондағы адам орнын айқындайды. Әдебиет қоршаған орта арқылы адам жан дүниесіндегі асқақтау мен құлдыраушылықты, сұлулықты сезіну мен жамандықтан безінуді көркем түрде сипаттайды.

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ (1935–2011)

1935 жылы 5 қаңтарда Батыс Қазақстан облысының Жымпиты кентінде туған. Ақын, Қазақстанның халық жазушысы.

1958 жылы қазіргі Қазақ ұлттық университетінің филология факультетін бітірген. Еңбек жолын «Балдырған» балалар журналында бастаған. «Жұлдыз» журналы басшылығында қызмет атқарды. 1968–1973 жылдары «Жазушы» баспасында қазақ поэзиясы бөлімінің меңгерушісі болған. 1980 жылы «Жерұйық» жыр кітабы үшін Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды. 2001 жылы Тәуелсіз «Тарлан» сыйлығын алды.

Өлеңдері ағылшын, француз, неміс, поляк, болгар, венгр, фин тілдеріне аударылған. Қадыр Мырзалиев – елуден аса прозалық, поэзиялық жинақтардың, балаларға арналған топтамалар мен әдеби-сын кітаптардың авторы. Шығармалары: «Ой орманы» (1965), «Дала дидары» (1966), «Ақ отау» (1968), «Домбыра» (1971), «Көш» (1973), «Жерұйық» (1976), «Алақан» (1977), «Қорамсақ» (1980), «Көкпар» (1981), «Қызыл кітап» (1983), «Күміс қоңырау» (1985), «Мәңгі майдан» (1993), «Үкілі үзінділер» (1996), «Алаштың арманы» (2001). Кейінгі жылдары ақынның он алты томдық таңдамалылары жарық көрді.

Ақындардың бәрі ой толғайды, бірақ ойшыл ақындардың бәрі бірдей философ бола бермейді. Сен ойламаған ойың, оқымаған кітабың жоқ, ендігі философ ақындардың бірегейі едің.

*Әзілхан Нұршайықов,
жазушы*

«Қадыр – Абайдан кейінгі көп оқылатын ақын», – деп бағалау шындықтың ауылынан алыс емес. Ақынның өлең жолдары ұлағатты сөздері мен афоризмдері әр ауылды, аудиторияны аралап кеткелі қашан?! Жалпы Қадырдың өлеңдерін білмейтін қазақтың жоқ екені аксиомаға айналды.

*Сауытбек Абдрахманов,
журналист, қоғам қайраткері*

Поэма – өмірде болған не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адам тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі, эпикалық не лирикалық сипатты өлеңмен суреттеу. Поэмалар түрлі-түрлі: сюжетті поэмалар да, сюжетсіз поэмалар да болады. Поэмаларда жасалатын адам образдары да әр алуан: эпикалық образ да, лирикалық образ да, реалистік образ да болады. Поэма – қазіргі қазақ поэзиясындағы мол өркендеп, кең өріске шыққан шешуші жанрлық түрлердің бірі.

*Зейнолла Қабдолов,
академик*

ҚЫЗЫЛ КІТАП (поэмадан үзінді)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Табиғат, адам, жануарлар әлемі, табиғатқа жасалған қиянат.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ поэманың үзіндісіне талдау жасау;
- ✓ сюжеттік желіні анықтау;
- ✓ оқиғаларын ауызша баяндау;
- ✓ жанрлық ерекшелігін талдау.

1

Мылтық көрсем төрлерден іліп қойған,
Менің мазам кетеді күдікті ойдан.
Жұртпен бірге мәз болып,
Ду-ду етіп
Қайта алмаймын одан соң күліп тойдан.
Аңшылыққа қалай жұрт қызығады?!
Қан жуады олардың ізін өлі.
Көргеннен-ақ мылтықты
Менің үшін
Дүниенің дидары бұзылады.
Аяймын мен анасыз,
Атасызды.
Аяймын мен құлынсыз,
Ботасызды.
Хайуанатқа жасаған қиянатың —
Бауырыңа жасаған опасыздық!
Қызыл түлкі даланың көрігі еді,
Жаға болып ол енді «керіледі».
Бөкебаймен бүркеулі анау қалпақ —
Қалпақ емес,
Қақпан боп көрінеді.
Тымырсығы-ай!
Қалада жел еспейді.
Жел есетін бұл жайлау емес дейді.
Анау киімлігішке көзім түссе,
Бұғылардың мүйізі елестейді.
Ауылда, өспе, мейлі, сен қалада өспе,
Анаң сенің бәрібір
Дала емес пе?!
Терезеге ұстаған анау шілтер
Құсқа құрған торларды салады еске.
Айналайын бұлбұлым,
Бал таңдайым,
Саған тор да,
Қасқырға қақпан дайын.
Шынтақтаған жастықты
Көрінеді
Аққу-қазды жаныштап жатқандайын.

Өкпелетпеу керек қой қожайынды.
 Айта алмайсың халіңді,
 Не жайыңды.
 Ұстай беріп айырды
 Шошып кетем,
 Шаншығалы жатқандай дәу жайынды!
 Тартып алған аңдардың бір киерін,
 Қыз-келіншек үшін мен құр күйемін.
 Кешіре гөр біздерді,
 Әулие көл!
 Кешіре гөр біздерді,
 Қыр киелі!

2

Азапты адам бір кезде желден көрді,
 Аязыңнан,
 Аптаптан,
 Шөлден көрді.
 Тірілердің бағасын білу үшін
 Еске алған жөн бір мезет өлгендерді.
 Өлгеннен соң күн де жоқ,
 Шуақ та жоқ.
 Өлтіргенде ар да жоқ,
 Ұят та жоқ.
 Оңбағанның артында ұрпағы бар,
 Ал мамонттың артында тұяқ та жоқ.
 Бәрі-бәрі олардың қырылыпты,
 Біздер мына – бүгінде тірі мықты.
 Мамонттарды жоқтауға тиісті адам,
 Жоқтар болса түбінде ірілікті.
 Қаншама аңды өлтірдік қамап түзде?!
 Сағынады оларды алап күзде.
 Қай кезде де
 Болуға тиіс енді
 Мамонттардың апаты сабақ бізге!
 Бар тағдырдың тағы да,
 Тағы алары.
 Өсті мамық,
 Терінің бағалары.

Мамонттардан дегенмен сүйек қалды,
Басқалардан белгісіз не қалары?!
Бұдан былай адамдар болмақ па абай?!
Безген бақыт оралып қонбақ па оңай?!
Тола жатар орны топастардың,
Мамонттардың орны толмақ қалай?!
Осындайда ақында тіл қышыған,
Жатыр талай бүгінде жер құшып аң.
Ал ғаламшар жоқтайды мамонттарын
Айырылған анадай тұңғышынан.
Қырдан безбе, бауырым,
Нұрдан безбе!
Жылататын жайттар бар жырдан да өзге,
Жиһан қамын жабылып жоқтау керек,
Жердің өзі жоғалмай тұрған кезде!
Ойлаймыз деп бір кезде қамын бастың,
Ей, адамдар, достастың,
Қауымдастың.
Асын беру мамонттың керек енді,
Жылын берген сияқты ауылдастың.

Жылататын жайттар бар жырдан да өзге,
 Қырдан безбе, бауырым,
 Нұрдан безбе!
 Мамонттарды ел болып жоқтау керек,
 Мамонттарша жоғалмай тұрған кезде.

3

Ойран салған сайғақтың өрісіне
 Қауіптірек Сібірдің бөрісінен,
 Кейбіреулер
 Сыйлайды саудагерге
 Папка жасап ақбөкен терісінен.
 Ми дарымай, біреуге пұл дарыған,
 Аямайды пұлын ол ұлдарынан.
 Былғарыға құмар-ақ сол ұлдардың
 Қымбат емес кейбірі былғарыдан!
 Қариды деп ұяттың өрті бізді,
 Біз, әрине, бұзбаймыз сертімізді.
 Аямайды
 Аң түгіл өзіңізді
 Алу үшін ондатра бөркіңізді!
 Аңдар бастан кешкенді –
 Дала кешпек.
 Тарих мұңын
 Ертеңге ала көшпек.
 Еліне де,
 Ерге де пайдасы жоқ
 Ешкі қыздың үстінде лама бешпент.
 Көкпеңбек боп көктемде қыр жайқалды,
 Бірақ анау мөлдірде кір шайқалды...
 Жөні бөлек, әрине, жүйелі істің,
 Кейбір завод бірақ та күйе құсты...
 Желкілдеген үкі үшін
 Қалды адамдар
 Жете жаздап түбіне түйеқұстың.
 Қиын болған тағдыры бұл құсыңның,
 Қоя алады жасырып қылмысын кім?!
 Аяғында жатады ақсүйектің
 Терілері барыстың,
 Ілбісіннің.

Азаматтан,
 Ақылды дос ағадан
 Не тыңдайды құлағы тосаң адам.
 Оған салсаң,
 Кәдімгі аң патшасын
 Бөстек күйде көресің босағадан.
 Кейбіреулер сұмдықты кәсіп көріп,
 Жүр бүгінде базарға тасып тері.
 Біздер үшін бұғылар
 Сырқыратып,
 Мүйіздерін келеді кесіп беріп.
 Кінәліміз жасымыз,
 Кәріміз де:
 Зауал болар аңдардың зары бізге.
 Әжеміз де кетеді әйел десек,
 Адам десек кетеміз бәріміз де!
 Әй, адамдар-ай!

Мамонт – ежелгі заманда тіршілік еткен, піл тұқымдас ірі жануар.

Ондатра – кеміргіштер отрядына жататын терісі бағалы аң болып саналады. Қорек талғамайды, негізінен су өсімдіктерімен қоректенеді.

Ілбісін – мысық тұқымдас жыртқыш аң.

Бөстек – адамдардың астына төсеуге арналған жұмсақ төсеніш. Ол малдың (көбінесе ешкінің) немесе аңның иленген жұмсақ терісінен дайындалып, киізден астар салып жасалады.

1. Үзіндіні түсініп оқып, бөлімдеріне ат қой.
2. Поэма неге «Қызыл кітап» деп аталған? Қызыл кітап туралы не білесің?
3. Поэманың тақырыбы мен негізгі ойын анықта.
4. Үзіндідегі сиреп бара жатқан құстар мен аңдарды, жан-жануарларды теріп жаз.

Сиреп бара жатқан құстар	
Сиреп бара жатқан аңдар	
Сиреп бара жатқан жан-жануарлар	

1. Топпен бірге биоалуантүрліліктің құрып бара жату себебін, оны шешудің жолдарын анықтап, жоба жасап қорғаңдар.

2. Жұптасып үзіндідегі көтерілген мәселені табыңдар. 1-жүп – баяндамашы: тезис түрінде үзінді мазмұнын қорытындылау; 2-жүп – респондент: баяндамашыны тыңдау және көтерілген мәселе бойынша нақты екі сұрақ қою. Рөлдермен алмасыңдар.

3. Топта шығарманың идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдап, «Таңдау және зерделеу» кестесін толтырыңдар.

Үзіндінің негізінде жатқан идея, авторлық ой	Үзіндідегі көркем ойды бейнелейтін тілдік құралдар	Тілдік құралдарға үзіндіден мысалдар	Ақын стилі, әдісі	Поэманың көркемдік сапасы туралы тұжырым

1. Шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықта.

Поэманың ой-толғамы қандай? _____ _____	Автор осы поэма арқылы қандай ой тастайды? _____ _____
Авторлық идея	
Үзінді мазмұнынан авторға қандай мінездеме беруге болады? _____ _____	Поэма идеясының құндылығы неде? _____ _____

2. Үзіндідегі бүкіл адамзатты ойландырар пікір-тұжырымдарды теріп жазып, өзіңе ерекше ұнаған пікір-тұжырымға «Қос жазба күнделігін» толтыру арқылы түсініктеме бер.

Бүкіл адамзатты ойландырар пікір-тұжырымдар	Түсіндірме

«Аңдар бастан кешкенді –
Дала кешпек», –

деген үзіндіні негізге ала отырып, поэмадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісіне баға бер.

Кері байланыс: «Зерде»

Білім (тақырып бойынша алған ақпараттарым)

Эмоция (сабақтағы көңіл күйім)

Баға (өз жетістігіме беретін бағам)

Сын (өз бойымда нені дамытуым керек?)

Идея (маған келген жаңа ой)

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дө-йексөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыс-тыра отырып, әдеби сын жазу.

Жойылып кеткен жануарлар, табиғат тылсымы, аялы алақан, қоршаған ортаны қорғау, адамзат парызы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ үзіндіні оқып, автордың негізгі ойын анықтау;
- ✓ үзіндіде суреттелетін өмір шындығы туралы айту;
- ✓ поэманың көркемдігін талдау;
- ✓ поэмада айтылатын өзекті мәселелерге әдеби сын жазу.

4

Мына қыры қазақтың,
Ана қыры
Қызыл қырман бүгінде,
Қала бірі.
Қайда кетті,
Кім маған айтады енді
Атыраудың құланы –
Онагры?!

Жер айтады осылай,
Күн айтады,
Күн айтады,
Көңілді мұңайтады.
Ақтөбеде бір кезде піл болғанын
Кім біледі бүгінде?
Кім айтады?!
Айла көп-ті адамда,
Айла көп-ті.
Айласына талайды айғақ етті.
Қылыш тісті жолбарыс –
Жерлес біздің
Айтыңдаршы, ағайын,
Қайда кетті?!
Жатыр дейсің жаратқан кімді ескеріп,
Құртты ма, әлде өзара күндес бөрі?!
Ажары еді Даланың,
Қайда кетті?
Қайда кетті қазақы жүндес керік?!
Іздеймін мен әр бұта,
Өр талымды.
Момынымды,
Тентегім,
Арқалымды.
Кім қайырып береді кваганы?
Кім қайырып береді тарпаңымды?!
Нысанаға мықтап бір ілінгенге
Тіршілік жоқ...
Дүние бүлінген бе?!
Құмырсқалар құрыса,
Оның орнын
Толтыруға болмайды піліңмен де!
Қуанышын,
Қайғысын,
Мұңын көріп,
Жылжып жатыр осылай күн ілгері.
Мамонт қана емес қой
Опат болған,
Жетіп жатыр мамонттың інілері!

Жарқырап-ақ тұрғанда көктем нұры,
 Қасірет пен қайғының жеткен бірі.
 Хайуанаттар ғана ма зәбір көрген,
 Хайуанаттар ғана ма кеткен құрып?!

5

Жер астынан аң табар,
 Балық табар.
 Сонда қанша сыр жатыр анықталар?!
 Дронт құсап кәдімгі
 Ізім-ғайым
 Жоқ боп кеткен ел де бар,
 Халық та бар!
 Кімде кінә, бауырым,
 Кімдерде айып?!
 Кімдер одан сорлады,
 Кімдер байып?!
 Хайуанаттар түгілі
 Дүниеде
 Ұлттар ғайып болыпты,
 Тілдер ғайып!
 Құлпытастың ежелеп оқыр үстін
 Ғұламалар басында отыр істің.
 Таңба ғана,
 Тас қана!
 Тілі де жоқ,
 Өзі де жоқ бүгінде этрустың!
 Бір кездерде шаңдатып айна көкті,
 Төңірегін түгелдей майдан етті.
 Жер жұтты ма?
 Немесе
 Көк жұтты ма?
 Сол хазарлар бүгінде қайда кетті?!
 Білімпаздар сеніммен қағып төсін,
 Ұлы десін,
 Кемеңгер халық десін,
 Латындардың өзі де ғайып болған
 Қалдырып тек тілі мен әліппесін!
 Кейбір халық одан да құр қалыпты,
 Мойынға іліп әлі де жүр қамытты.

Бір балықты бір балық қылғытқандай,
 Қылғытыпты бір халық бір халықты!
 Жауыздықтың қадалып сүңгілері,
 Желкеде ойнап мылтықтың дүмбілері,
 Жақын қалды құруға,
 Жоғалуға
 Американың үндіні-үнділері!
 Жылдар, жылдар...
 Бір мезет тоқтамастан,
 Халық қанша шоқ басқан,
 От та басқан?!
 Шіркей үшін зар қаққан, ағайын-ау,
 Неге?
 Неге?
 Соларды жоқтамасқа?!
 Неге? Неге сол үшін зарламасқа!
 Басқыншыны сөкпеске,
 Қарғамасқа!
 Әлде мына өмірде халықтардан,
 Ұлттардан да қымбатты бар ма басқа?!

6

Одан көріп,
 Ақыры бұдан көріп,
 Таласқаннан не таппақ құлан, керік?!
 Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен,
 Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!
 Өттең, бірақ!
 Аспанның бұлты биік.
 Жаңбыр емес,
 Өтеді сілті құйып,
 Жоқ боп кетті
 Әдемі теке мүйіз,
 Айғыр жалды көгілдір жылқы киік!
 Қара жерді жылатып,
 Еңіретіп
 Кетті солай дронтың өмірі өтіп.
 Екі ғасыр бұрын біз
 Ең ақырғы
 Сусиырды өлтірдік мәңіретіп.

Қызыл-жасыл,
Зер өңді,
Қалайы түр
Тотылардың музейде талайы түр.
Адамдардың алдында
Ақырғы рет
Ышқынды да
Көз жұмды жабайы тур.
Осыны айтсаң,
Күрсініп,
Тоқтайды жел.
Өкініштің мылтығын оқтайды шөл.
Солқ-солқ етіп жылайды
Опат болған
Перзенттерін еске алып,
Жоқтайды жер.
Одан көріп,
Ақыры бұдан көріп,
Таласқаннан не таппақ құлан, керік?!
Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен,
Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!
Отыра алмас ұл шыдап,
Қызың шыдап.
Жоғалғандар тізімі ұзын-шұбақ.
Қызыл кітап –
Мезгілсіз кеткендердің
Бастарына қойылған қызыл шырақ!
Келеді кез,
Күрделі біздің бұл кез!
Жаутаңдайды адамға түзде мың көз.
Қызыл кітап –
Опат боп кеткен аңның,
Бастарына қойылған қызыл күмбез.
Қашқан кезде адамнан
Ізін қандап,
Тау ешкісі өтеді құзыңды аңдап.
Қызыл кітап –
Тірі жан тимесін деп,
Хайуанатқа берілген қызыл мандат.

Баяғыдай көбінің халі бірақ –
 Мойындарын үзеді әлі бұрап.
 Қызыл кітап –
 Бұл өзі қызық кітап:
 Тысы жұқа,
 Астары қалыңырақ!

Онагр – жылқы тұқымдасына жататын жануар. Құланның бір түрі. Оны «Иран құланы» деп атайды.

Қылыш тісті жолбарыс – сүтқоректілер класының мысықтар тұқымдасына жататын жойылып кеткен ірі жыртқыш аң.

Квага – зебра тұқымдас жойылып кеткен жануар.

Этрус тілі – Италиядағы көне тілдердің бірі. Жерорта теңізінің тілдік тобына жатады. Б.з. бас кезінде этрус тілін латын тілі ығыстырған.

Хазарлар – орта ғасырлардағы түркі тілді халық.

Дронт – шамамен 1598 жылы қанатсыз құс туралы алғашқы деректер пайда болды. Оның аты «додо» немесе «дронт» еді.

Тур – жабайы өгіз. Шығыс жартышарында кең тарап, орманды дала, далалық аймақты мекендеген. Биіктігі – 2 м, ені 1,8 м. Салмағы 800 кг-ға дейін барған. Ең соңғы тур Польшада 1627 жылы ауланған.

1. Поэманы түсініп оқып, шығарма идеясын білдіретін ой-толғамдарды теріп жаз.

2. «Хайуанатқа берілген қызыл мандат» деген жолдарды қалай түсінесің?

3. Поэмада сен күтпеген, сенің бұрынғы ұғымдарыңа қарсы келген ақпараттар бар ма?

4. Сиреп бара жатқан биоалуантүрлілікті сақтап қалуға өз үлесіңді қалай қосар едің?

5. Поэмадағы ең басты көркемдік тұлға кім?

6. Поэманың заманауилығы мен жаңашылдығы неде деп ойлайсың?

1. «Қызыл кітап» поэмасындағы мына тармақтардың мазмұнын қазіргі заманмен байланыстырып көрсет:

Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен,
 Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!
 Отыра алмас ұл шыдап,
 Қызың шыдап.
 Жоғалғандар тізімі ұзын-шұбақ.

Қызыл кітап –
Мезгілсіз кеткендердің
Бастарына қойылған қызыл шырақ!

Ойыңды «Төрт сөйлем» тәсілімен жеткіз. Үлгі:

Пікір. Үзінді мазмұнының қазіргі заманмен байланысы туралы пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Оны бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Берілген мәселенің оңтайлы шешілу жолдары немесе себептеріне өз көзқарасыңды жаз.

2. Поэмадағы бүгін жер бетіндегі аң-құстың жойылғаны сияқты ертең адамзат та жер бетінен жойылады деген ақынның түйінді ойын қалай дамытар едің? Ақын көтеріп отырған әлемдік мәселе туралы ой бөліс. Сұрақтарын алдын ала жазып алып, ойыңды ортаға сал.

3. «Қызыл кітап» поэмасынан үзінді тыңда. Ерекше әсер еткен өлең жолдары мен сол әсерді беруге ықпал еткен сөздерді кестеге түсір. Көркемдегіш құралдардың шығарма идеясын ашудағы ролін айқында.

Ерекше әсер еткен өлең жолдары	Ең қатты әсер еткен сөздер	Көркемдегіш құралдардың шығарма идеясын ашудағы ролі туралы ойым

4. Үзіндіден көрінетін құндылықтарды анықтап, топтастыр.

1. Берілген сөйлемдердегі ойды «себебі немесе сондықтан» шылау сөздерін қолданып аяқта.

- 1) «Қызыл кітап» поэмасын досыма оқуға кеңес беремін, себебі ...
- 2) Поэмада көтерілген жалпыадамзаттық мәселе маған әсер етті, себебі/сондықтан ...
- 3) Поэмадағы автор көзқарасын зерттеу керек, себебі ...
- 4) Автордың идеялық ұстанымын жаһандық тұрғыдан салыстырып, таразылау керек, себебі ...

5) Автордың поэмадағы ұлттық танымы мені ойландырады, себебі/сондықтан ...

2. «Қызыл кітапқа» сен тұратын өлкенің қандай аң-құстары, жан-жануарлары, өсімдіктері кіргенін анықтап, таныстырылым жаса.

3. Берілген үзіндіні тыңдап, көркемдегіш құралдар мен айшықтауларды анықтап, талдаңдар. Уақыт: 7 минут.

Қадыр Мырзалиевтің «Қызыл кітап» поэмасын басқа да қазақ қаламгерлерінің осы тақырыптағы туындыларымен салыстыра отырып, әдеби сын жаз.

Кері байланыс: «Сабақ бойынша ойыңды білдір»

Қандай жаңа білім алдың?	Алған біліміңді қолдана аласың ба?	Саған қиындық тудырған түсініктер бар ма?

СҮЛТАНӘЛІ БАЛҒАБАЕВ (1946 жылы туған)

Сұлтанәлі Балғабаев 1946 жылы 21 мамырда Қызылорда облысы Шиелі ауданы Мұстафа Шоқай ауылында дүниеге келген. Т. Жүргенов атындағы Өнер академиясының оқытушысы болып қызмет істейді. Алғашқы жинағы 1978 жылы «Жұлдызың жансын» деген атпен жарияланды. «Алтын сағым» (1979), «Құм мен қызғалдақ», «Шөл» (1984), «Дала мен дария» (1988), «Красная гармонь» (1992), «Қазақтың қызыл кітабы» (1988) атты повестері мен әңгімелері, мақалалар жинақтары бар. 2009 жылы «Сырдария кітапханасы» сериясы бойынша «Сыр мен Сарысу», «Ғажайып көктем» атты екі томдық таңдамалы шығармалары жарыққа шықты.

Жазушының драматургия саласындағы «Қыз жиырмаға толғанда», «Біз де ғашық болғанбыз», «Қазақша күрес», «Әйелдер әлемі немесе ең жақсы еркек», «Ең әдемі келіншек», «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Жымбала, Мико және қасқыр», «Сағыныш пен елес»,

«Өтірік айтпайтын адам», «Әйелдер әлемі» туындылары еліміздің театр сахналарында қойылып жүр. Халықарлық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері.

Комедия (грекше *comodia, comos* – көңілді топ, *oide* – өлең деген мағынада) – драмалық жанрдың негізгі бір түрі, өмірдегі келеңсіз, жағымсыз құбылыстарды, адам бойындағы міндерді, оспадарлықты күлкілі етіп бейнелейтін сахналық шығарма. Комедияда адамның мінезі, іс-әрекеті күлкілі жағдайда, қандай да бір ерсілік, оғаштық танытатын тұстарда көрсетіледі. Өмірдегі қайшылықтардың терең тамырын қазбаламай, жеңіл қақтығыстар арқылы аңғарту басым келеді. Комедиялық характерді бейнелеу тәсілдері келекелі сықақ, гротеск, өсірелеу (гипербола), келемеж (карикатура) түрінде көрінеді. Комедиялық кейіпкердің мінезіне тән кемшілік оның іс-әрекеті үстінде ашылады, шындықпен бетпе-бет келгенде ол еріксіз күлкілі жағдайға ұшырайды. Көбіне өзін-өзі өшкерелеп отырады.

*Айгүл Исмақова,
әдебиеттанушы ғалым*

ТОЙДАН ҚАЙТҚАН ҚАЗАҚТАР

(екі бөлімді комедия)

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.1.1 – әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;

11.2.2.1 – шығармадағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтау;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

Жолаушылар, пойыздағы оқиға, билетсіз жолаушы, саудагерлер, жол қиыншылығы.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ драмалық шығарманың жанрлық ерекшелігін анықтау;
- ✓ берілген үзіндінің композициялық жүйесін талдау;
- ✓ кейіпкерлеріне мінездеме беру;
- ✓ автор идеясы мен өмір шындығын байланыстыра отырып талдау.

Қатысушылар:*Мәлис Әлібаевич – жауапты қызметкер**Асай Мүсеевич – тарихшы ғалым**Қошқарбай – аудандық әкімшіліктің қызметкері**Пойыздың бастығы**Жолсерік келіншек**Саудагер әйел**Билетсіз жолаушы**Екі-үш еркек, бір-екі әйелден құралған көркемөнерпаздар ансамблі***Екінші бөлім****Алтыншы көрініс**

Бірінші бөлімнің соңындағы көріністің жалғасы. Асай Мүсеевич жынды адамша айқайлап жүр.

Асай Мүсеевич. Ойбай, бұл біздің пойыз емес екен!.. Біздікі емес екен! Тоқтатындар пойызды!.. Тоқтатындар деймін!..

Купеден Саудагер әйел шығады.

Саудагер әйел. Әй, мыналар адамға ұйқы бермейтін болды-ау!.. Өлетін шығармыз мүлде!..

Асай Мүсеевич. Тоқтатындар деймін!.. Тоқтатындар дереу пойызды!.. Қап-әй, енді қайттім! Не істедім?!

Купенің есігінің алдына отыра кетеді.

Саудагер әйел. Мынау жынданған шығар!.. Ұстамалы ауруы бар пәле шығар мынау!..

Билетсіз жолаушы (*өз купесінен шығып*). Жо-жоқ, арақтың ауруы ғой...

Саудагер әйел. Ой, Алла-ай, ой, Алла-ай!.. Пойызға мінсең болды – көретінің ылғи осы...

Билетсіз жолаушы. Және бәрі – қазақтар!.. Кілең қазақтар!.. Жасына дейін... кәрісіне дейін...

Саудагер әйел. Қай күні тап осындай бір қазақ пойызда ішіп-ішіп, ақыры көз алдымызда жынданып кетті. Мынау да сондайдың сұрынан ғой деймін!..

Асай Мүсеевич (*ұшып тұрып*). Жо-жоқ, ол емес!.. Мен... мен, ертең!.. Баяндама!.. Әй, прәбәдник!.. Прәбәдник! (*Жолсерік келіншек жүгіріп келеді.*) Бас стопкранды!.. Тоқтат пойызды!..

Жолсерік келіншек (*зәресі ұшып*). А-а? Не-е? Не?

Саудагер әйел. Ойбай, мынау жынданып кетті! Жынданды!..

Билетсіз жолаушы. Иә-иә, сөйтті!.. Ішіп-ішіп...

Асай Мүсеевич. Жо-жоқ, жынданған емес... Пойыз... пойыз! Бас стопкранды, өңкей мафия!..

Саудагер әйел (*Жолсерік келіншекке*). Өне-өне, көрдің ғой?!. Естідің ғой?!. Шақыр ана бастығыңды!..

Жолсерік келіншек. Қазір... қазір...

Жүгіріп кетеді.

Асай Мүсеевич. Шақыр!.. Шақыр!.. Оған көрсету керек!.. Әдейі... әдейі жасаған ғой!.. Қайда өлгі стопкраны?! (*Саудагер әйелге*) Түр былай жолдан, өңкей мафия!..

Саудагер әйел. Стопкраның не, ойбай?! Жұртты қырайын деп не едің енді?! (*Билетсіз жолаушыға*) Шық ар жағынан!

Билетсіз жолаушы. Не?!

Саудагер әйел. Ар жағынан шық деймін! Аяқ-қолын байлап тастау керек!

Билетсіз жолаушы (*қорқыңқырап*). А, қалай?! Қалай?! Зіңгіттей неме екен, шамамыз келер ме екен?!

Саудагер әйел. Біздің үйдегі сұмырай бұдан да жаман болатын... Бірақ мен оны да бірден жалп еткізетінмін!..

Асай Мүсеевич. Кәне, кәне, былай тұрыңдар!.. Жол беріңдер дереу!..

Саудагер әйел. Иә-иә, жақында бермен!.. Жақындай ғой, жаным! (*Билетсіз жолаушыға*) Әй, жаның бар ма?! Еркекпісің өзің?! Қимылдасайшы!.. Ұста аяғынан!.. Ах!.. Ох!..

*Екеуі екі жақтап Асай Мүсеевичті ұстап,
тізерлеп отырғызады.*

Асай Мүсеевич. Ай-ай, жіберіңдер дейім!.. Жіберіңдер!.. Мен... мен... баяндама! Академияда... Президенттің алдында! Ертең үлкен жиналыс! Баяндама!..

Саудагер әйел. Баяндамада басың қалғыр, қоясың ба, жоқ па?

*Қалтасынан орамал алып Асай Мүсеевичтің аузын басады.
Асай Мүсеевичтің үні өшеді.*

Билетсіз жолаушы. Сауап болды!

Саудагер әйел. Түрін қарашы, өле алмай жүріп президенттің алдында баяндама жасамақшы!..

Билетсіз жолаушы. Санда ла береді!.. Ана жолы біздің ауылға да осындай біреу келген... Жазушымын деді ме, ақынмын деді ме – бәрімізді қырып жібере жаздап еді... Сөйтсек, жазушы да емес, сайтан да емес, жұрттан жылу жинап жүрген аферист болып шықты!..

Пойыздың бастығы мен Жолсерік келіншек кіреді.

Пойыздың бастығы. Бұл немене? Тағы не болып қалды?

Саудагер әйел. Үйбай, інім-ау, мынау бізді қырайын деп жатыр... Есінен адасты ғой деймін!

Билетсіз жолаушы. Пойызды тоқтатамын дейді!

Асай Мүсеевич (*Саудагер әйелдің қолынан жұлқынып шығып*). Иә-иә, солай!.. Тоқтат пойызыңды!.. Бас стопкранды!..

Саудагер әйел (*Асай Мүсеевичті қайтадан нұқып отырғызады*). Әй, қоясың ба, жоқ па?! Өшір үніңді!..

Пойыздың бастығы (*не істерін білмей, әрлі-берлі жүріп*). Ақсақал-ау, сіз атыңыз... атағыңыз бар, әжептеуір ғалым көрінесіз... Сізден бүкіл халық... бүкіл қазақ үлгі-өнеге алады дейміз... ал енді мынауыңызға жол болсын?!

Билетсіз жолаушы. Бұлардың бәрі осы... Тек сайрап сөйлеуді ғана біледі... Ал істейтіндері тек халықты бұзу... Теріс жолға салу...

Саудагер әйел. Иә-иә, пәленің бәрі осылардан шығады...

Асай Мүсеевичті желкесінен түйіп қалады. Асай Мүсеевич осы сәтті пайдаланып, Саудагер әйелдің қолынан сытылып шығады.

Асай Мүсеевич (*жылагандай болып*). Ойбай-ау, ағайындар-ау, алдымен дұрыстап тыңдап алсаңдаршы!..

Саудагер әйел. Анаң қарашы, мас болса да сөзі сап-сау адамның сөзі сияқты.

Асай Мүсеевич. Қайдағы мас?! Менің айтайын дегенім... Айтайын дегенім – біз басқа пойызға мініп кетіппіз...

Пойыздың бастығы (*түкке түсінбей*). Не?!

Асай Мүсеевич. Басқа пойызға деймін... Біз... біз... (*Қолын кейінгі жаққа сілтеп*) Мүлдем басқа жаққа!.. (*Қалтасынан билетті алып, Жолсерік келіншекке беріп*) Міне... міне, көріңіз!..

Жолсерік келіншек (*билетті қарап*). Үйбай-ау, бетім-ау, шынымен солай екен!.. Бізге емес, сегізінші пойызға... Алматыға!..

Асай Мүсеевич. Иә-иә, соған... Алматыға!..

Пойыздың бастығы. Не дейт?! Не дейт?! (*Саудагер әйел мен Билетсіз жолаушыға*) Сіздер ана жаққа бара тұрыңыздаршы!.. (*Олар кетеді.*) Ау, сонда бұл қалай болғаны?!

Асай Мүсеевич (*қипақтап*). Бұл... бұл енді түнде... қараңғы түнде... Перрон деген қараңғы... қарасақ, бір пойыз... пойыз... «Қазақстан» деп жазып қойыпты.

Пойыздың бастығы. Жазғанда... «Қазақстан» дегенде... бұл енді Алматыға емес, керісінше Алматыдан шығып, Мәскеуге бара жатқан «Қазақстан» пойызы ғой...

Жолсерік келіншек. Иә-иә, сондай... Бұл – жетінші пойыз!..

Асай Мүсеевич. Оны өзім де байқап тұрмын!..

Пойыздың бастығы. Байқап тұрмын дейді... Ойбай-ау, оны түнде, пойызға мінгенде байқау керек еді... Енді не істедік?!

Асай Мүсеевич. Не істегені қалай?! Пойызды тоқтату керек!.. Дереву тоқтату керек!..

Пойыздың бастығы. Айналайын ағасы-ау, бұл кез келген жерде тоқтай беретін есек арба емес!.. Тіпті, такси де емес!.. Бұл – пойыз!.. «Қазақстан» пойызы!..

Жолсерік келіншек. Және тоқтатқан күнде не істейсіз? Сіздер отыратын сегізінші пойыз баяғыда, сіздер өн салып, би билеп жүргенде өтіп кеткен. Алматыға баратын енді ешқандай пойыз жоқ!

Пойыздың бастығы. Иә-иә, жоқ, түк жоқ!..

Асай Мүсеевич. Жо-жоқ, ол болмайды!.. Біз... біз ертең кешке дейін Алматыға жетуіміз керек! Мәліс Өлібаевич деймін, қайдасыз?! Ояныңыз, тұрыңыз!..

Купеге кіріп кетеді.

Пойыздың бастығы. Апырым-ай, мынау ұят, ыңғайсыз болды-ау!

Жолсерік келіншек. Қойыңызшы, несі ұят? Басқа пойызға мініп кетіңдер деген біз емес қой оларға!

Пойыздың бастығы. Өне, сендердікі ылғи осы!.. Жай адам болса бір-сәрі – бұлар үкімет адамдары!.. Ертең бірдеңе болса, бұл жағдай жоғарғы орындарға жетсе – кім жауап береді?.. Өрине – мен!.. Ал сендер жүресіңдер шалқып!..

Жолсерік келіншек. Міне, ылғи осы... қит етсе біз кінәлі боламыз!..

Пойыздың бастығы. Енді кім кінәлі?! Адамды билетін тексермей вагонға неге кіргізесіңдер?! Билетті алдымен қара!.. Тексер!.. Билеті болмаса, кіргізбе!.. Жолатпа!..

Жолсерік келіншек. Қалай кіргізбейсің?! Қалай кіргізбейсің?! Қит етсең бәрі бірдеңе дәметеді... Ревизордан бастап... вокзалдағы жаман милиционерге дейін... бәріне беру керек! Енді взнос деген пәле шықты!..

Пойыздың бастығы. Маған неғыл дейсің?! Оның бәрін ойлап тапқан мен емес!.. Взносты да... басқаны да... шығарған мен емес!.. Мен емес!..

1. Комедияның «Тойдан қайтқан қазақтар» деп аталуы нені меңзейді?
2. Пьеса үзіндісін оқып, күрделі жоспар құрастыр.
3. Пьесаның идеялық-композициялық желісінен қандай өзекті мәселенің саралануы байқалады?
4. Пьесаның жанрлық ерекшелігі туралы айтып бер.
5. Шығарманың комедиялық сипаты қандай тәсілдер арқылы жасалған?
6. «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиясының кейіпкерлері кімдер, олар қандай қызмет істейді?
7. Пьесадағы өмір шындығын ашатын тірек сөздерді теріп жаз.

1. Комедияның негізгі идеясын анықтап, туындыдағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып, жұп болып талқылаңдар. Тақырыпқа байланысты жұптарыңа екі сұрақ қойыңдар. Жауаптарың дәлелді болсын.
2. Топпен бірге әдеби туындыдағы көтерілген мәселені анықтап, кестені толтырыңдар.

Қандай мәселе көтерілді?	Шығармадағы мәселені ашатын үзінділер	Көтерілген мәселеге өз көзқарасымыз

3. Комедия кейіпкерлерін образдық талдау арқылы заман бейнесін көрсет.

Образдар	Мінезі	Психологиясы	Көзқарастары

4. Оқулықта берілген сурет қай эпизодты бейнелеген деп ойлайсың? Суретке қарап отырып, үзіндінің идеялық мағынасын айқындауға бола ма?

1. Топпен бірге комедиядан алынған үзінділерден ғаламдық мәселелерге байланысты проблемалық сұрақтар шығарыңдар. Берілген үзіндіден оған мысал келтіріңдер.

2. «– Ақсақал-ау, сіз атыңыз... атағыңыз бар, әжептеуір ғалым көрінесіз... Сізден бүкіл халық... бүкіл қазақ үлгі-өнеге алады дейміз... ал енді мынауыңызға жол болсын?!» – деген пойыз бастығының сөзінің мағынасын ашып талда. Үзіндінің маңызы неде? Кейіпкер туралы не айтылады? Сұраққа автор көзқарасы тұрғысынан жауап бер.

Комедиядағы ойлардың қазіргі заманда да өзектілігін түйіндеп, сыни тұрғыдан баға бере отырып, пікір жаз.

Кері байланыс: «Сауалдар кестесі»

Сұрақ	Жауап
Бүгінгі сабақта өз мақсатыңа жете алдың ба?	
Қай тапсырма сен үшін қиындық туғызды?	
Неліктен?	

Жетінші көрініс

Оқу мақсаттары:

11.1.3.1 – көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (эссе, өңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

Купе, пойыздағы жағдай, жолаушылар.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ драмалық шығарманың көркемдігін анықтау;
- ✓ туындының көркемдігі мен негізгі идеясын бағалау.

Купенің ішінен Асай Мүсеевичтің: «Мәлис Әлібаевич!.. Мәлис Әлібаевич, тұрыңыз», – деген дауысы естіледі. Содан кейін ол Мәлис Әлібаевичті купеден алып шығады. Мәлис Әлібаевич не аяғын дұрыстап баса алмайды, не дұрыстап жүре алмайды. Тіп-тікесінен ағаш сияқты қатып қалған.

Асай Мүсеевич. Мәлис Әлібаевич!.. Мәлис Әлібаевич, көне!.. Көне, тұрыңыз!.. О, көзіңізді ашыңыз!..

Мәлис Әлібаевич (көзін ашпаған күйі). А-а!.. О-о!..

Асай Мүсеевич. Көзіңізді ашыңыз!.. Ояныңыз!..

Пойыздың бастығы мен Жолсерік келіншек оған екі жақтап көмектеспек болады.

Асай Мүсеевич. Жо-жоқ, мен өзім... Өзім!.. Мәлис Әлібаевич деймін, тұрыңызшы, таң атып қалды!..

Мәлис Әлібаевич. А-а!.. О-о!..

Асай Мүсеевич. Мәке дейім, Мәлис Әлібаевич, ояныңыз!.. Ояныңыз!.. Өне қараңызшы, күн шығайын деп келе жатыр!..

Мәлис Әлібаевич түсініксіз дыбыстар шығарып, ағаш сияқты сірескен қалпынан танбайды. Асай Мүсеевич оның сірескен екі аяғын кезек-кезек көтеріп қозғалтып, купе дәлізінің шетіне дейін алып барады. Сосын оны сәл-пәл еңкейткізіп, жіберіп кеп қалады.

Мәлис Әлібаевич бөрене сияқты қабырғаны маңдайымен тіреп тұра қалады.

Асай Мүсеевич (екі иығынан дем алып). Ах!.. Ох!.. Болмады!.. Болмады!.. (Пойыздың бастығына қарап) Бірдеңе жоқ па?!

Пойыздың бастығы. Не?!

Асай Мүсеевич. Бірдеңе... Жүз грамм!

Жолсерік келіншек. Бар ғой... қалпақтай ұшыратын тағы біреуі бар!..

Жүгіріп кетеді.

Асай Мүсеевич (*Мәлис Әлібаевичті қайтадан оятпақшы болып*). Мәлис Әлібаевич!.. Мәлис Әлібаевич, ояныңыз!.. (*Анау былқ етпейді.*) Шаршаған ғой... Әбден шаршаған!..

Пойыздың бастығы. Шаршамай... жұмыстары ауыр.

Асай Мүсеевич. Иә-иә, сондай!.. Кешегі тойды түгелімен өзі өткізді!.. Басынан аяғына дейін... Оңай ма?!

Пойыздың бастығы. Иә, бұл кісілердің жаны темір ғой... Біз болсақ әлдеқашан!..

Пойыздың бастығы (*Асай Мүсеевичке көмектесіп*). Иә-иә, шаршап жүрсіз ғой... Жұмысыңыз ауыр!..

Мәлис Әлібаевич. А-а!.. О-о!..

Асай Мүсеевич. Кәне, кәне... титімдей... бір жұтым!.. Денсаулық үшін!..

Мәлис Әлібаевичке

жан біте бастайды. Ернін жалайды. Тұманданған көзін ашып, айналасына қараған болады.

Асай Мүсеевич. Мәлис Әлібаевич деймін!.. Мәлис Әлібаевич!.. Кәне... кәне, тұрыңызшы дұрыстап!.. (*Қолтығынан сүйеп, аяғынан нық тұрғызбақ болады.*)

Мәлис Әлібаевич (*ернін жалап қойып*). Туһ, қытықтамаңызшы!.. Қытықтамаңызшы!.. Хи-хи!..

Асай Мүсеевич. Маладес!.. Маладес, Мәлис Әлібаевич!.. Кәне... кәне, жүрейікші былай!..

Пойыздың бастығы. Иә-иә, сөйтiңiзшi!.. Кiшкене жүрiңiзшi!.. (*Мәлис Әлібаевичті екінші қолтығынан демейді.*)

Мәлис Әлібаевич (*қытығы келіп*). Хи-хи!.. Қойыңдаршы!.. Хи-хи!..

Кәдімгідей жүруге айналады.

Асай Мүсеевич. Тамаша!.. Өте тамаша!..

Пойыздың бастығы. Жарайсыз, Мәлис Әлібаевич!.. Жарайсыз!.. Маладес!

Мәлис Әлібаевич. А, солай ма? Мәлис Әлібаевич маладес пе?! (*Кенет әндетіп билей жөнеледі.*)

Жасасын Мәлис Әлібаевич!
Мәлис Әлібаевич жасасын!
Жасасын Мәлис Әлібаевич!
Мәлис Әлібаевич жасасын!

(Жолсерік келіншекке көзі түсіп) О-о, керемет!. Ғажап!.. Көне-көне, билеңіз!..

Асай Мүсеевич *(Жолсерік келіншекке)*. Билеңіз!.. Билеңіз!..
Пойыздың бастығы. Иә-иә, биле!.. Көне, биле!..

Жолсерік келіншек те билей бастайды.

Мәлис Әлібаевич *(билеп жүріп әндетіп)*.

Жасасын сұлу әйелдер!
Қыз-келіншектер жасасын!
Жасасын жақсы ханымдар!
Әдемі қыздар жасасын!

Асай Мүсеевич *(мәз болып, қол шапалақтап)*. Ах!.. Ох!..

Пойыздың бастығы *(мәз болып, қол шапалақтап)*. Ах!.. Ох!.. *(Жолсерік келіншекке)* Сен де... сен де әндетіп...

Жолсерік келіншек *(әндетіп)*.

Жасасын біздің ағайлар!
Жақсы ағайларымыз жасасын!
Үлкен ағайлар жасасын!
Барлық ағайлар жасасын!

Асай Мүсеевич. Ой, мынау керемет қой!.. Прәбәдник емес, театрда әртіс болатын адам ғой мынау!..

Пойыздың бастығы. Иә-иә, солай!.. Біздің прәбәдник қыздарымыздың бәрі осындай...

Мәлис Әлібаевич. Ой, жайнаңдаған көзіңнен сол!.. *(Асай Мүсеевичке)* Көне, сендер де... сендер де билеңдер!

Асай Мүсеевич. Мәлис Әлібаевич, биіңіз не? Би сосын!.. Біз... біз масқара болып, басқа пойызға мініп кетіппіз!..

Мәлис Әлібаевич *(әлі мастығы тарқамаған қалыппен)*. Басқа пойызға?! Оны кім айтады?

Асай Мүсеевич. Оны мен... сосын мына кісілер айтады... Біз қателесіп басқа пойызға мініп кетіппіз.

Мәлис Әлібаевич. Кешіріңіз, қателестік дегенді кім айтып жүр?.. Біз қайта өте дәл... өте дұрыс!.. *(Жолсерік келіншекке сүзіле қарап)* Міне,

қараңызшы, қандай керемет! Періште сияқты!.. Ал сіз қателесіп дейсіз!.. Жаным сол!..

Асай Мүсеевич. Жо-жоқ, мен оны емес... ол кісіні емес... Мен пойызды... пойызды айтып тұрмын!.. Біз Алматыға бару үшін басқа пойызға мінуіміз керек!

Мәлис Әлібаевич. Жақсы... жақсы! (*Жолсерік келіншекті көрсетіп*) Бірақ біз онда мына кісіні де ала кетеміз.

Жолсерік келіншек (*шошып кетіп*). Жо-жоқ, болмайды... Менің өз пойызым бар!..

Пойыздың бастығы (*ол да шошып кетіп*). Иә-иә, өз пойызы бар!..

Мәлис Әлібаевич. А-а, өз пойызы бар ма?! Ендеше, біз бұл кісіні пойызымен қосып алып кетеміз... (*Пойыздың бастығына*) Кәне, бұр пойызыңды Алматыға қарай!..

Пойыздың бастығы. А?!.

Мәлис Әлібаевич. Пойызыңды Алматыға қарай бұр деймін дереу!..

Пойыздың бастығы. Ойбай-ау, ол болмайды ғой!..

Асай Мүсеевич. Иә-иә, болмайды!.. Бұл деген үкіметтің пойызы!.. Ешкімнің хақысы жоқ!..

Мәлис Әлібаевич. Әй, мен кіммін?!

Асай Мүсеевич. Сіз... сіз – Мәкең!.. Мәлис Әлібаевич!

Пойыздың бастығы. Иә-иә, сондай... Сіз – құрметті Мәкең!..

Мәлис Әлібаевич. Жо-жоқ, мен дегенде... менің жұмысым... қызмет істейтін жерім?..

Асай Мүсеевич. Сіз... сіз енді қызметіңіз... белгілі ғой... Ана жер... Үкімет!..

Пойыздың бастығы. Иә-иә, солай, үкімет!..

Мәлис Әлібаевич. Міне, көрдіңіздер ме?! Егер мен үкімет болсам, мына пойыз да үкіметтікі болса, сонда бұл пойызды кейін қарай бұруға менің неге қақым жоқ, а? Неге қақым жоқ?!

Жолсерік келіншек (*шошып*). Жо-жоқ, о не дегеніңіз!..

Пойыздың бастығы. Біз ондайды өмірі жасаған емеспіз. Және болашақта жасамаймыз да!..

Мәлис Әлібаевич. Өтірік! Сендер әр прәбәдникке салық салады дейді!.. Взнос!..

Пойыздың бастығы (*қатты шошып*). А-а, жоқ, ол – жала! Бала-шағамның қызығын көрмей кетейін!..

Жолсерік келіншек. Иә-иә, сондай!.. Қайдағы взнос?! Мен ондай сөзді бірінші рет естіп тұрмын!

Мәлис Әлібаевич. Ха-ха! Солай ма?! Демек, сіздер бізді еш нәрсе білмейді деп ойлайсыздар ғой?! Хи-хи!.. Кешіріңіз... кешіріңіздер!... Біз

бәрін... бәрін... (*Пойыздың бастығына*) Әй, сен взносты тек өзің аласың ба, жоқ әлде өзгелерді де ойлайсың ба?!

Пойыздың бастығы. А-а, ойлағанда... ойлағанда, ол былай ғой!

Мәлис Әлібаевич. Жақсы... жақсы!.. Түсінікті. Жалпы, сен өзі мықты екенсің... Әсіресе, кадр таңдау мәселесінде... (*Жолсерік келіншекке үздіге қарап*) Қандай керемет! Айтпақшы, сіз бізге... аппаратқа жұмысқа келесіз бе?!

Жолсерік келіншек (*түсінбей*). А?! Аппарат?! Аппарат деген ол не?!

Асай Мүсеевич. Аппарат деген ол сондай... номенклатура!.. Үкімет!..

Пойыздың бастығы (*қашқақтап*). Ойбай-ау, ол болмайды ғой... Жаңа айттық емес пе, бұл қарындасыңыздың өз пойызы, өз вагоны бар!..

Мәлис Әлібаевич. Қарындасты өсіру керек!.. Қараңдаршы, қандай керемет!.. Қазақтың бір осындай қызы... керемет бір қызы өсіп жатса – бәрімізге мақтаныш, абырой емес пе?! (*Жолсерік келіншекке*) Сіз қазірден бастап осы пойыздың бастығы боласыз!..

Жолсерік келіншек (*шошып кетіп*). Не?! Үйбай, қойыңыз!.. Қойыңыз!.. (*Пойыздың бастығына қарап*) Мына кісі... өзі!..

Мәлис Әлібаевич. Біз бұл кісіні де өсіреміз!.. Жоғары... министр... Министр... Бірақ енді пойыздың бастығынан бірден министр болу біртүрлі... сәл-пәл...

Пойыздың бастығы (*шошып кетіп*). Мәлис Әлібаевич!.. Мәлис Әлібаевич, қойыңыз, ойбай!.. Біреу-міреу естісе, рас екен деп ойлап қалар?!.

Мәлис Әлібаевич. Ха-ха! Мынау сенбейді-ей маған!.. Асай Мүсеевич, айтыңызшы, бұл қолымнан келе ме менің?!

Асай Мүсеевич. Әрине!.. Егер сіз шындап кіріссеңіз...

Мәлис Әлібаевич (*саусағын шошайтып*). Өне, естідіңіз бе?! (*Пойыздың бастығына*) Сен теміржолдың бастығы боласың!.. Начальник дороги!.. Әрине, Алматы теміржолын береміз деп айта алмаймыз!.. Ондағы жігіт – өзіміздің жігіт! Ал басқа жерге... кез келген жерге!.. (*Қиялдап*) Жолдың бастығы болу деген де... ол деген де, шырағым, министр болудан ешқандай да кем емес!.. Өзіңнің жеке вагоның болады... обслужить ететін қыз-келіншектерің болады – жүресің сосын взносыңды алып!.. (*Жолсерік келіншекке*) Жайнаңдаған көзіңнен сол!.. Жаңа қызметің құтты болсын!..

Жолсерік келіншек. Мәлис ағай, қойыңызшы!.. Қайдағы қызмет?!

1. Драматург заман тынысының жағымсыз тұстарын қай кейіпкерлер арқылы ашқан?

2. Биліктегі адамдардың негізгі қызметі қандай болу керек деп ойлайсың?

3. Кейіпкер бейнесін ашатын үзінділерді тауып жаз.
4. Пьесада қазіргі қоғам кемшілігі қалай көрініс тапқан?
5. Комедияда жаңаша идея бар ма? Дәлел, пікір, мысал ұсын.

1. Үзіндідегі әлеуметтік-қоғамдық мәселелерді анықтап, шығармашылық жұмыс (эссе, өңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) орында.

2. Топпен бірге «**Көркем шығарманың тілі**» кестесін толтырыңдар.

Көркем шығарма тілі	Үзіндіден мысалдар
Көркемдегіш құралдар	
Фразеологиялық-идиомалық тіркестер	
Жергілікті тілдік ерекшеліктер	
Неологизм сөздер	
Автордың жеке стилін танытатын сөздер	

1. Өзіңе ерекше әсер еткен үзінді бойынша «**Үш жақты күнделікпен**» жұмыс жаса.

Ең маңызды, өзіме ұнаған үзінді	Түйіні	Үзіндіге сай келетін мақал-мәтел

2. Мәтінді тыңдап, кейіпкерлеріне сипаттама жазыңдар. Автор сатиралық образдарды қандай тәсілдер арқылы жасағанына назар аударыңдар. Уақыт: 7 минут.

1. «Тойдан қайтқан қазақтар» сатиралық комедиясын көріп, алған әсеріңді «**Еркін пікір**» әдісімен жеткіз.

2. Комедиядағы қазіргі заман көрінісін бағалап, эссе жаз.

Кері байланыс: «Бас. Қол. Жүрек»

- 1) Бүгінгі сабақта басың арқылы нені меңгердің?
- 2) Қолың арқылы нені жасай алдың?
- 3) Жүрегің арқылы нені сезіндің?

Сегізінші көрініс

Оқу мақсаттары:

11.1.1.1 – әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну;

11.2.4.1 – әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (эссе, әңгіме, өлең, әдеби және еркін тақырыптарға шығарма) жазу;

11.3.2.1 – көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау.

■ Оқиғалар тізбегі, адамдардың қарым-қатынасы, жеке мінез ерекшелігі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

- ✓ заман көрінісіндегі келеңсіз оқиғаларға сыни баға беру;
- ✓ комедиялық шығарманың тілдік ерекшелігіне назар аудару.

Асай Мүсеевич (*батылсыздау*). Мәлис Өлібаевич!.. Мәлис Өлібаевич, сонымен не болды? Не істейміз?!

Мәлис Өлібаевич (*шошып оянгандай*). А? Не?!

Асай Мүсеевич. Өлгі анау... Біз қателесіп, Мәскеу жаққа кетіп бара жатырмыз.

Мәлис Өлібаевич (*ойланып, әрлі-берлі жүріп*). Мәскеуге... пойызбен... Мен түсінбеймін... Неге пойызбен?! Самолет қайда?! Самолет!.. Ұшақ!..

Асай Мүсеевич. Қайдағы самолет?!

Мәлис Өлібаевич. Менің самолетім қайда деймін!.. Мен Мәскеуге пойызбен барсам, ұят емес пе? Ай, осы сендер қайда қарайсыңдар?! Қазақстанға неге жандарың ашымайды?! Қазақстанның авторитетін неге ойламайсыңдар?! (*Пауза*) Айтпақшы, мені қалай қарсы алатынын келістіңдер ме?!

Асай Мүсеевич. Не?!

Мәлис Өлібаевич. Қалай қарсы алады деймін?! Кім?!

Асай Мүсеевич (*жылап жібере жаздап*). Мәлис Өлібаевич, сізге не болған?! Есіңізді жисаңызшы!.. Ертең біздің Академияда жиналыс... үкімет қатысатын жиналыс... Ал біз болсақ әлі мұнда жүрміз!..

Мәлис Өлібаевич. Жиналыс дейсіз бе?! Ондай жиналысты менімен келіспей өткізуге Академияның қандай қақысы бар?! Осы мен Академияның басшыларын түсінбеймін... Ақша керек болса, жүгіріп келеді... Үй керек болса, жүгіріп келеді... Ал жиналыс өткізетін болса, бірауыз сөз

айтпайды!.. Ақылдаспайды!.. Бұл не сонда?! Айтпақшы, Асай Мүсеевич, сіз осы президент болуға қалайсыз?!

Асай Мүсеевич. Не?!

Мәлис Әлібаевич. Академияға президент болуға деймін?.. Осы жөнінде ойланып көріңізші! По-моему, сізден артық кандидатура жоқ!

Асай Мүсеевич. Ойбай-ау, қайдағы президент?! Қайдағы президент?! Ол түгіл корреспондент-мүше болайын деп тұрғанда мұрттай ұшырған жоқ па?!

Мәлис Әлібаевич. Ничего!.. Президент болсаңыз бітті, бәрі шешіледі. Тіпті, өздері жалынып жүріп академик жасайды. Білем ғой оларды!..

Асай Мүсеевич. Жақсы... жақсы, оны кезінде көреміз... Ал қазір мынау пойыз... пойыз мәселесі!..

Мәлис Әлібаевич. Тух, Асеке!.. Не надо переживать!.. Пойыз болса пойыз-ақ болсын!.. Өзіңіз де жақсы білесіз, біздің баяғы көсемдеріміз пойызбен жүруді жақсы көрген!.. Иосиф Виссарионович!.. Никита Сергеевич!.. Шаяхметов!.. Пойызбен бүкіл Союзді аралаған... Барлық қалада... барлық вокзалда митинг өткізген!.. Айтпақшы, келесі тоқтаған жерде митинг бола ма?

Асай Мүсеевич. Қайдағы митинг айтып тұрғаныңыз?!

Мәлис Әлібаевич. Асай Мүсеевич, бұл жарамайды!.. Әрине, бұрынғы көсемдерді жамандаған да дұрыс... Бірақ олардың жақсы жақтарынан да үйрену керек!.. Сондықтан да көне, бір митинг жасап жіберейік!.. *(Айналасына қарап)* Қайда бұл халық?!

Асай Мүсеевич. Халық жоқ!.. Халық ұйықтап жатыр!..

Мәлис Әлібаевич. Ұйықтап жатыр?! Неге ұйықтайды?! Неге ұйықтайды?! Жалпы бар ғой, біздің халық ұйқыны жақсы көреді! Өзгелердің бәрі әлдеқашан тұрып, оянып, тірлік жасап жатыр!.. Ал біз болсақ... біз болсақ... *(Ұран салғандай етіп)* «Оян, қазақ!.. Оян, қазақ!..» Осыны айтқан мен емеспін ғой дейім, ө?!

Асай Мүсеевич. Жо-жоқ, сіз емес... Басқа... баяғыда!..

Мәлис Әлібаевич. Өкінішті!.. Осы мен бұрынғыларды түсінбеймін!.. Жақсы сөздердің бәрін солар айтып қойған!.. Ау, сондай да бола ма екен?! Кейінгілерге де бірдеңе қалдырайық деп ойласа қайтеді?! *(Купенің есігін ашып)* Әй, оян, қазақ!.. Оян!.. Тұрыңдар, митинг жасаймыз!..

1. Берілген үзіндінің оқиғалар желісін ой картасына түсір.
2. Асай Мүсеевич пен Мәлис Әлібаевичтің арасындағы диалогке талдау жаса.
3. Екі кейіпкердің қарым-қатынасын өз сөзіңмен қорытындылап жаз.

1. Топтық жұмыс.

1) Үзінді мазмұны бойынша 5 сұрақ құрастырыңдар (кейіпкерлері, сюжет, қарым-қатынас, автор ұстанымы т.б.). Сұрақты топта талқылаңдар.

2) Үзіндінің қай бөлімі ең маңызды екенін айтыңдар.

3) Оқиганың өмірмен байланысын дәлелдеңдер.

4) Автор ұстанымы мен оның көтерген мәселесін қорытындылаңдар.

2. Комедия кейіпкерлеріне қазіргі кездегі адамдардың қандай жағымсыз іс-әрекеттері, мінез-құлық дағдылары жинақталған деп ойлайсың? Ойыңды жүйелеп, кестеге түсір.

Үзінді кейіпкерлері	Жағымсыз іс-әрекеттері	Жағымсыз мінез-құлықтары

1. Өздерің өмір сүріп отырған уақыттағы кейбір адамдардың бойында кездесетін ұлттық болмысқа жат мінез-құлықтарға зерделеу жаса.

2. «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиясына SWOT талдау жаса.

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
Мүмкіндіктер	Қауіптер

«Тойдан қайтқан қазақтар» комедиясындағы қазіргі заман көрінісіне креативті ой қосып, шығармашылық жұмыс орында.

Кері байланыс: «Мадақтау сәндвичі»

1) Оң пікір. Не ұнады?

2) Сындарлы сын. Не нәрсені жақсарту керек?

3) Келешекке арналған комментарий. Маған не ұнады, бірақ келесі жолы ...

Тоғызыншы көрініс

Оқу мақсаттары:

11.1.4.1 – көркем шығармалардан алған үзінділерді, қанатты сөздер, дәйек-сөздерді шығармашылық жұмыстарда қолдану;

11.2.3.1 – шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау;

11.3.4.1 – шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу.

Оқиғаның шиеленісуі, пойыздағы дау, кейіпкерлер өлемі.

Мақсатқа қол жеткізу үшін:

✓ комедияның негізгі идеясын автор ұстанымымен байланыстыра отырып талдау;

✓ басқа да заманның өткір мәселелерін қозғаған туындылармен салыстырып, әдеби сын жазу.

Купелерінен Саудагер әйел мен Билетсіз жолаушы шығады.

Саудагер әйел. Не болды?! Тағы не болып қалды?!

Билетсіз жолаушы. Не билет бермейді, не ұйқы бермейді – сұмдық қой мынау!

Мәліс Әлібаевич (*купенің ішіне үңіліп*). Әй, мынау кім-ей жатқан?! Түске дейін серейіп жатқан бұл қайсысың?!

Билетсіз жолаушы. Ол... ол өлгі сізбен... өзіңізбен бірге жүрген... Әкімшілікте істейтін...

Мәліс Әлібаевич. Міне, біздің трагедиямыз осы... Ең көп ұйықтайтын қызметкерлер – әкімшілікте істейтін қызметкерлер!.. Сосын біз қалай өсеміз?! Қайтіп өркендейміз?!

Билетсіз жолаушы. Сіз осы жолы өте дұрыс, тауып айттыңыз!..

Мәліс Әлібаевич. Мен әрқашан да дұрыс айтам! (*Купеге қарап*) Әй, оян, қазақ!.. Түр!..

Купеден қалбалақтап Қошқарбай шығады.

Қошқарбай (*былқ-сылқ еткен күйі*). А-а.. Алматыдан келген құрметті қонақтарға жалынды сәлем!.. Ура!..

Мәліс Әлібаевич (*риза болып*). Апырым-ай, мынау жақсы жігіт қой... тәжірбиесі мол, ысылған қызметкер ғой мынау!..

Қошқарбай. Е-енді әкімшілікте істеген соң... (*Кенет әндетіп, билей жөнеледі.*)

Жасасын біздің үкімет!

Үкіметіміз жасасын!..

Мәліс Әлібаевич. Әй-әй, болды, шуламаңдар!.. Митингті бастаймыз! Жасасын демократия!.. Ура!..

Қошқарбай. Жасасын демократия!.. Ура!..

Мәліс Әлібаевич (*қолын сілтеп*). Қоя түр!.. Сосын!.. (*Жұртқа*) Халқым-ай!.. Қайран менің халқым-ай!.. Сендер үшін түн ұйқымды төрт бөлдім-ау мен!..

Билетсіз жолаушы. Ана жолы да тура осылай дегенсіз. Бірақ одан ауылымызға бір тиын да пайда тиген жоқ!.. Қайта жағдайымыз бұрынғыдан да қиындады...

Мәліс Әлібаевич. Пойыз?! Қайдағы пойыз? Асай Мүсеевич, осы сіз теріс сөйлеуді қашан қоясыз?!

Асай Мүсеевич (*шырылдап*). Қашан?! Қашан теріс сөйледім?!

Мәліс Әлібаевич. Анаң қарашы, лезде ұмытып қалады!.. (*Мазақтан*) «Біздің бабамыз бес жасында шешен болған... он жасында көсем болған». Ха-ха!.. Осы сіздер жұртты ақымақ деп ойлайсыздар ғой дейім!..

Асай Мүсеевич. Апырым-ау, мынау не болып кетті?! Шырағым, мұнда келші!..

Пойыздың бастығын оңаша апарып, сыбырласа бастайды.

Қошқарбай (*есін біржола жинап*). Иә-иә, шынында, мынау не болып кетті!.. Не митинг емес, жиналыс емес, басқа бірдеңе болып кетті ғой!.. Ай, қойыңдар!..

Асай Мүсеевич пен Пойыздың бастығы ортаға қайта жақындайды.

Асай Мүсеевич. Мәліс Әлібаевич! Мәліс Әлібаевич дейім, бір мүмкіндік болып түр!..

Пойыздың бастығы. Иә, мүмкіндік!.. «Өзбекстан» пойызы!..

Асай Мүсеевич. Иә-иә, сол!.. Алдымыздан Өзбекстанға баратын пойыз келе жатыр... соған ауысып мінсек...

Пойыздың бастығы. Сосын не Шымкентке дейін... не Ташкентке дейін – ар жағы оңай ғой!..

Асай Мүсеевич. Иә-иә, солай!.. Тіпті, самолетпен ұшсақ та!..

Мәліс Әлібаевич. Әй, басты ауыртпаңдар!.. Мен өзім митингіден шығып, демалайын деп тұрмын!.. Ұйықтауым керек!

Күпеге кіріп, қорылдап ұйықтай бастағандай болады.

Асай Мүсеевич. Мәліс Әлібаевич!.. Қайдағы митинг?! Қайдағы митинг?! Тұрыңыз деймін!..

Іштегі қорыл бұрынғыдан да күшейе түседі.

Саудагер әйел. Аяқ-қолын байлап сүйреп шығарса қайтеді?!

Асай Мүсеевич. Жо-жоқ, болмайды!.. О, таптым!.. Таптым! (*Купеге жақындап*) Мәлис Әлібаевич, төтенше тапсырма!.. Жоғарыдан!.. Үкіметтен!

Мәлис Әлібаевич (*басын купеден сумаң етіп шығарып*). А, үкіметтен дейсіз бе?!

Асай Мүсеевич. Иә-иә, солай... Қазір шұғыл түрде Өзбекстанға... Ташкентке баруыңыз керек!..

Мәлис Әлібаевич. А, не дей! Сіз өзі өтірік айтып тұрған жоқсыз ба?!

Асай Мүсеевич. Құдайақы, рас!..

Өзгелер де: «Рас!.. Рас!» – деп қоштай кетеді.

Асай Мүсеевич. Өте шұғыл!.. Газ!..

Мәлис Әлібаевич. Қандай газ?

Асай Мүсеевич. Кәдімгі... кәдімгі – от!.. Өзбекстаннан құбырмен келетін... Өзбектер соны тоқтатамыз дейді!..

Мәлис Әлібаевич. Апырым-ай, өте қиын болған екен!..

Асай Мүсеевич. Сұмдық!.. Бүкіл Алматы... Тіпті, Шымкент... Тараз бәрі, егер газ келмей қалса – құрыды!.. Осы мәселені тек сіз ғана шеше алады деп...

Мәлис Әлібаевич. А-а, иә-иә, менің Ташкентте достарым, таныстарым өте көп!.. (*Купеден сыртқа шығып*) Үкіметіміздің өзі айтқан соң... Біз үкіметке көмектесуіміз керек!.. (*Асай Мүсеевичке*) Делегацияның құрамы анық па?!. Кім барады?!

Асай Мүсеевич. Өзіңіз бастап... Сосын – мен!.. Сосын – мына Қошқарбай!..

Мәлис Әлібаевич (*жұртпен қоштасып*). Ал сау болыңыздар!.. Митингімізді аяғына дейін өткізе алмағанымыз өкінішті!..

Саудагер әйел. Иә-иә, солай!.. Айтпақшы, анау «Өзбекстан» пойызына айта салыңызшы – есігін тарс жауып алуды доғарсын! Бізді де мінгізетін болсын!..

Билетсіз жолаушы. Ендігі жолы депутат болам десеңіз, біздің ауылға тағы келіңіз!.. Жұртқа түсіндірем, анкетаңызға өзіміздің рудың адамы екен деп бадырайтып жаздырып қоям!..

Мәлис Әлібаевич. Иә-иә, жақсы, сау болыңыздар!.. (*Кенет есіне бірдеңе түскендей, Жолсерік келіншекке қарап*) Сіз бізбен бірге жүресіз! Асай Мүсеевич, мына кісіні де біздің делегацияның құрамына қосып қойыңыз!..

Асай Мүсеевич. Ойбай-ау, Мәке, ол болмайды ғой!..

Пойыздың бастығы. Иә-иә, болмайды!.. Болмайды!..

Мәлис Әлібаевич. Болады!.. Әбден болады! Өйткені бұл кісі – менің әйелім!..

Жолсерік келіншек. Ах!..

Пойыздың бастығы. Ох!..

Билетсіз жолаушы мен Жолсерік келіншектен басқалары кетеді.

*Жолсерік келіншек шелегі мен сыпырғышын алып,
вагонды тазалай бастайды.*

Билетсіз жолаушы. Міне, азаматтар!.. Қандай керемет! Халықты айтқанда... ел деп еңірегінде жылағың келеді.

Жолсерік келіншек. Бір сөзіне де сенуге болмайды!.. Шетінен суайт! Жұртты ақымақ қып, айдалаға қаңғытып, ал өздері қара басының ғана қамын ойлайды!..

Билетсіз жолаушы (кекесінмен). Бәрі емес қой енді!.. Бірен-сарандап кездесетіні рас!.. Тіпті пара сұрайтындары да бар!..

Кекесінді сөйлеген қалпы купеге кіріп кетеді.

Асай Мүсеевич. Ау, Мәке? Мәлис Әлібаевич, сізге не болған? Адамды әбден әуре қылдыңыз ғой!..

Пойыздың бастығы. Иә, ұят, масқара болды бұл!

Мәлис Әлібаевич. А, келдіңіздер ме?! Өте жақсы келдіңіздер! Кәне, кеттік Америкаға! Жинаңдар барлық жұртты! (*Айқайлап*) Кәне, шығындар бәрің!..

Саудагер әйел мен Билетсіз жолаушы шығады.

Саудагер әйел. Ойбай, мынау тағы келген бе? Не жынды емес, не сау емес – басымызға пәле болды ғой!

Мәлис Әлібаевич. Әй, шуламаңдар!.. Кәне, кімнің Америкаға барғысы келеді?..

Билетсіз жолаушы. Шырағым, Америкаға барғанда не бітіреміз?.. Сенің Америкаңнан құм борап тұрған өзімнің Сүлүтөбем жақсы!..

Мәлис Әлібаевич. Міне, қазаққа бір жақсылық жасайын десең ылғи осы! Кері тартады! Бірақ мен... мен бәрібір! (*Пойыздың бастығына*) Әй, бала, тарт пойызыңды Америкаға қарай!

Пойыздың бастығы. Асай Мүсеевич, мына кісілерге қой дейсіз бе, жоқ па? Қашанғы шыдауға болады?!

Саудагер әйел. Туһ, өздерің құр шуылдағанмен қолдарыңнан түк келмейтін адамдар екенсіңдер!.. Көне, маған жіберіңдерші!.. Біздің үйдегі сұмырай бұдан жаман болатын... Мен оны сонда да бірден... оп-оңай! (*Жолсерік келіншекке*) Шырағым, ана шелегіңді берші!.. Суымен бер!..

Жолсерік келіншек еден жуып жүрген шелегін береді.

Мәлис Әлібаевич. Әй-әй, маған тиіспеңдер!.. Тиіспеңдер!.. Басыма бостандық беріңдер!..

Саудагер әйел. Қазір... қазір береміз бостандықты! (*Қасындағыларға*) Көне, ұстандар!.. Екі аяғынан ұстап көтеріңдер!

Асай Мүсеевич пен Пойыздың бастығы Мәлис Әлібаевичті екі аяғынан ұстап жоғары көтереді. Басын саудагер әйел ұстайды.

Саудагер әйел. Бір-екі! Бір-екі!.. (*Соны айтып Мәлис Әлібаевичтің басын суы бар шелекке тығып жібереді. Мәлис Әлібаевичтің су жұтып, тұншыққаны байқалады. Аяқ-қолы тырбаңдап кетеді.*) Көне, тағы бір рет! (*Мәлис Әлібаевичтің басын шелекке қайта тығады. Мәлис Әлібаевичтің аяқ-қолдары қайта тырбаңдап кетеді. Саудагер әйел басты шелекте бұл жолы ұзағырақ ұстайды. Сосын қайта шығарады.*) Бітті шаруасы осымен! Жіберіңдер енді!

Бәрі Мәлис Әлібаевичті аяғынан қайта тұрғызады. Мәлис Әлібаевич басынан су сорғалап біраз тұрады. Сосын айналасына қарайды.

Асай Мүсеевич. Мәке!.. Мәлис Әлібаевич, қалайсыз?!

Мәлис Әлібаевич. Жақсы!.. Бәрі дұрыс!..

Асай Мүсеевич. Мәлис Әлібаевич, біз қателесіп, басқа пойызға мініп кетіппіз...

Мәлис Әлібаевич. А, солай ма? (*Залдағы жұртқа қарап*) Мыналар кім?!

Асай Мүсеевич. Бұл қазақтар ғой!.. Тойға келген қазақтар!..

Мәлис Әлібаевич. Осылардың бәрі тойға келген бе?! Странно! (*Пойыздың бастығына қарап*) Сіз де тойға келген қазақсыз ба?

Пойыздың бастығы. Жо-жоқ, мен пойыздың бастығы боламын!

Мәлис Әлібаевич. А, бастығы болсаңыз пойызға неге дұрыстап қарамайсыз?! Мынау не, бәрі тозған... ескі! Ау, анау Американың пойызын көрмейсіңдер ме?! Неге сол Американың пойызындай болмайсыңдар?!

Пойыздың бастығы. Е, боламыз ғой... бірақ ақша бермейді!..

Мәлис Әлібаевич. Міне, ылғи осы!.. Бірдеңе десең бәрі жылай бастайды!.. Ең болмаса, айна бар ма осы пойызда?!

Саудагер әйел. Айна дейсіз бе?! Айна бар менде!.. *(Купесінен шағын айна алып шығады.)* Сатуға әкеле жатыр едім.

Мәліс Әлібаевич. Рақмет!.. Ұстай тұрыңызшы! *(Саудагер әйелдің ұстап тұрған айнасына қарап, үсті-басын ретке келтіре бастайды.)* Демек, бизнеспен айналысасыз ғой?.. Дұрыс, бизнесті үйрену керек біздің қазаққа!

Саудагер әйел. Иә, үйрендік қой! Бәрін сатамыз қазір!..

Мәліс Әлібаевич. Жақсы, сату керек бәрін! *(Билетсіз жолаушыға қарап)* Сізді бір жерден көрген сияқтымын!..

Билетсіз жолаушы. Сіз... біздің ауылға ана жолы келіп...

Мәліс Әлібаевич *(сөзін бөліп).* Иә-иә, барғанмын!.. Барып тұрамыз ауыл дегенге! Жұмыс істеу керек!.. Той тойлап... босқа жүре бермей, жұмыс істеу керек!

Жолсерік келіншек. Мәке! Мәліс ағай, сіз маған... өлгі айтқаныңыз... Уәдеңіз...

Мәліс Әлібаевич *(оны енді байқап).* А, сіз маған бірдеңе айтқанын деп пе едіңіз? Арызыңыз бар ма еді?!.. Оны кеңсеге әкеліңіз!.. Канцелярияға апарып тіркетсеңіз, маған жібереді... Көреміз сосын... Ал сау болыңыздар!

*Тобымен кетеді. Сахнада Билетсіз жолаушы,
Жолсерік келіншек, Саудагер әйел қалады.*

*Сахнаның алыс түкпірінен пойыздан түскен қазақтардың
тізіліп кетіп бара жатқан сұлбасы көрінеді.*

Билетсіз жолаушы *(кетіп бара жатқандарға қарап).* Ай, қазақтар-ай! Қайран қазақтар-ай! Барар жерлеріңе аман-есен жетер ме екенсіңдер?! Тағы бір пәлеге ұшырап қалмай, аман жетер ме екенсіңдер?!

*Кенет перронға оқиганың басындағы көркемөнерпаздар ансамблі
шыға келеді. Ансамбль әдеттегісіндей әндетіп, билеп келеді:*

**Жасасын жақсы ағалар!
Асыл ағалар жасасын!
Жасасын қамқор ағалар,
Бастық ағалар жасасын!**

*Пьесадағы кейіпкерлердің бәрі ансамбльге қосылып,
әндетіп, билей бастайды:*

Жасасын біздің қазақтар!
Қазақтар біздің жасасын!
Ұлы қазақтар жасасын!
Дана қазақтар жасасын!

Көркемөнерпаздар қосылып әндетіп, билейді:

Жасасын біздің қазақтар!
Батыр қазақтар жасасын!
Ақын қазақтар жасасын!
Дана қазақтар жасасын!

Соңы

1996 жыл

1. Комедиядағы кейіпкерлер тізбегін жаса.
2. Автор қолтаңбасының идеялық үлесі қандай? Комедияда ол қалай көрінген?
3. Осы шығарма арқылы жазушыға қандай баға бересің?

1. Үзіндідегі кейіпкерлерге талдау жасап, кестені толтыр.

Кейіпкер	Үзіндіден мысал	Сен берген мінездеме	Өмірде кездестірген ұқсас адам
Саудагер әйел			
Билетсіз жолаушы			

2. «Балық қаңқасы» тәсілімен комедиядағы көркемдегіш құралдардың қолданысын талда. Балық басына – комедиядағы стильдік ерекшеліктерді, үстіңгі сүйектеріне – комедияда автор қолданған көркемдегіш құрал түрлерін, астыңғы сүйектеріне – үзіндіден мысалдар, құйрығына – комедиядағы көркемдегіш құралдардың қолданысын жаз.

3. Шығарманың композициялық құрылысына талдау жаса.

Композициясы	
Басталуы	
Дамуы	
Шиеленісуі	
Шарықтау шегі	
Шешімі	

Пьеса кейіпкерлерінің сөздерінен мақал-мәтелдерді, дәйексөздерді теріп жаз. Олар сол сөздерді қандай мақсатта, кімге қаратып айтқанына назар аудар.

«– Ай, қазақтар-ай! Қайран қазақтар-ай! Барар жерлеріңе аман-есен жетер ме екенсіңдер?! Тағы бір пәлеге ұшырап қалмай, аман жетер ме екенсіңдер?!» – деген билетсіз жолаушының сөзі арқылы жазушының қазіргі ұлт тағдырына алаңдайтынын байқауға бола ма? Ойыңды әдеби сын түрінде жаз.

Кері байланыс.

Шығарма несімен ұнады?	Сабақтан алған әсерің	Түйінді ой

**«ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ» бөлімі бойынша
қорытынды сұрақтар мен тапсырмалар**

1-тапсырма. «Қызыл кітап» поэмасының құрылымдық ерекшелігін анықтап, үзінділерді ретімен орналастырыңдар.

Шығарма жолдары	Реттілігі
Хайуанаттар ғана ма зәбір көрген, Хайуанаттар ғана ма кеткен құрып?!	
Жиһан қамын жабылып жоқтау керек, Жердің өзі жоғалмай тұрған кезде!	
Аңдар бастан кешкенді – Дала кешпек.	
Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен, Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!	
Кейбіреулер сұмдықты көсіп көріп, Жүр бүгінде базарға тасып тері.	
Хайуанатқа жасаған қиянатың – Бауырыңа жасаған опасыздық!	
Латындардың өзі де ғайып болған Қалдырып тек тілі мен әліппесін!	
Анаң сенің бөрібір Дала емес пе?!	
Оңбағанның артында ұрпағы бар, Ал мамонттың артында тұяқ та жоқ.	

2-тапсырма. Поэманы толық оқып шығып, өз аймақтарыңдағы қорық немесе «Қызыл кітапқа» енген жан-жануарлар мен қоршаған ортаны қорғау жөнінде шағын жоба әзірлеп, қорғаңдар.

Тақырыбы: _____

Міндеттері: _____

Жоба бағыты: _____

Қоршаған ортаны қорғау туралы болжамдар: _____

Жобаны іске асыру жолдары: _____

Күтілетін нәтижелер: _____

3-тапсырма. «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиясының құрылымында өздерің оқыған эпикалық туындылардан өзгеше қандай ерекшеліктерді байқадыңдар? Драмадағы тартыс туралы пайымдауларыңды жазыңдар.

4-тапсырма. Драманың көркемдік тіліне талдау жүргізіңдер.

Көркемдік сипаты: _____

_____

Идеяны ашудағы орны: _____

_____

5-тапсырма. «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиялық драмасының кейіпкерлерін өмірлік мақсаттары мен ұстанымдары тұрғысынан топтастырыңдар.

6-тапсырма. Комедиядан өз қалауларыңмен үзінді таңдап алыңдар. Өуез, қарқын, кідіріс, интонацияны сақтап оқып көріңдер.

ГЛОССАРИЙ

АЛЛЕГОРИЯ (ежелгі грекше *allēgoria* – пернелеп айту) – оқырманның санына, қиялына ерекше әсер ететіндей, образ жасаудың бейнелеуші құралы, көркемдік тәсіл.

ДАРАЛАУ – кейіпкердің жеке мінез ерекшелігі. Кейіпкердің өзіне ғана ғана төн қимыл-әрекеті, сөйлеуі, киінуі, жүріп-тұруы.

ЖИНАҚТАУ – типтік бейне жасау үшін кейіпкер бойына заманына, кәсібіне, атқарып отырған қызметіне сай іс-әрекет, мінез ерекшеліктерін беру.

КОМЕДИЯ (грекше *comodia, comos* – көңілді топ, *oide* – өлең деген мағынада) – драмалық жанрдың негізгі бір түрі, өмірдегі келеңсіз, жағымсыз құбылыстарды, адам бойындағы міндерді, оспадарлықты күлкілі етіп бейнелейтін сахналық шығарма.

КӨРКЕМ БЕЙНЕ – көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі.

КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬ (бөлшек, бедер-белгі) – мағыналық, көркемдік мәні бар ұсақ ерекшелік, сөз болып отырған нәрсенің жекеленген сипат-белгілері.

КӨРКЕМДІК ҚИЯЛ – көркемдік ойлау ерекшелігі, суреткердің дүниеде, өмірде болатын, болуы мүмкін нәрселерді, жай-жағдайларды қиял арқылы елестету қабілеті, бейнелеп көрсету тәсілі.

КӨРКЕМДІК УАҚЫТ – шығармада суреттелетін және оқырманға көрінетін уақыт. Ол нақтылы уақытқа қарағанда, оқырманның қабылдауына байланысты әр қырлы болуы мүмкін. Көркем шығармадағы оқиғалардың байланысы және реттеліп берілген сюжет арқылы уақыт сипатталады.

ҚАҒАРМАН – ақын бейнесінің оның шығармаларынан жинақталған тұтас тұлға ретінде көрінуі. Лирикалық қаһарманның басты ерекшелігін айқындайтын ақынның қоғамдық, эстетикалық мұраттары, идеалдары, өмір құбылыстарын, дәуірді, халық тағдырын өзінше түсініп-сезінуі.

ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР – поэзиялық шығармалардан көрінетін тұлғалық бейне. Өлең-жырларда ақын көбіне өз атынан сөйлейді. Басқа адамның бейнесін жасап, соның атынан айтуы сирек кездеседі.

МОДЕРНИЗМ – латын тілінен алынған термин, *modernus* – жаңа, қазіргі деген мағынаны білдіреді. Модернизм – ХХ ғасырдың басында пайда болған философиялық-эстетикалық ағым.

ПОЭЗИЯЛЫҚ ЛЕКСИКА – өлең-жырларда, поэзия туындыларында қолданылатын сөз қоры, тіл байлығы. Әр сөздің мағыналылығына, мәнділігіне және бейнелілігіне, сөз сұрыптау, іріктеу, таңдамалысын тану, шебер қиюластыру, сөз інжуін жарасымды қолдану мәнеріне айрықша назар аударылады.

ПОЭМА – өмірде болған не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адам тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі, эпикалық не лирикалық сипатты өлеңмен суреттеу.

ПРОТОТИП – әдеби шығармадағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы, түпкі тұлға.

РОМАН-ЭПОПЕЯ (грекше *epopoia* – тудыру, жазу) – эпостық шығарманың бір түрі; белгілі бір немесе бірнеше тарихи дәуірдің типтік оқиғаларын кең көлемде суреттейтін, бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекеттерін ортақ идея мен бір тақырыптың арнасында, көркемдік тұтастықта баяндайтын поэзиялық не прозалық кесек туынды.

САТИРА (латынша *satira*) – өзі суреттеп отырған оқиғаны, құбылысты немесе кейіпкерді өткір сынға алып, ажуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі.

СИМВОЛ (грекше *symbolon* – нысана, бейне, белгі). Айтайын дегенін ашып айтпай, астарлап, басқа бір нәрсенің бейнесінде суреттеу.

СТИЛЬ – жазушының өмір шындығын танып-білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы.

СЮЖЕТ (французша *sujet* – зат, өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі). Сюжеттің негізі – өмірлік тартыс, конфликт, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс.

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі.

ТИПТЕНДІРУ – суреткердің іс жүзінде өмір шындығын өз дүниетанымы тұрғысынан белгілі бір уақыт пен кеңістікке, әлеуметтік орта мен дәуірге сай талғап-тануы, таңдап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралауы.

ТРИЛОГИЯ (грек тілінен *tri* – үш, *logos* – сөз) – мазмұн-мағынасы, сюжеті жағынан бір-бірімен тығыз байланыста, негізгі кейіпкерлері ортақ келетін, өзара жалғасқан, тұтас үш бөлімді туынды.

ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі.

ІШКІ МОНОЛОГ – кейіпкердің ішкі ойы, өзіне-өзі қарата айтылған арнауы. Көңіл күй сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдың бір түрі.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (латынша *eksistentia* – өмір сүру) – XX ғасырдың бас кезінде пайда болған және болмысты субъект пен объектінің тікелей бөлінбес тұтастығы ретінде түсіндіруге тырысқан қазіргі заманғы философиядағы бағыт.

ЭПОС – ауыз әдебиетінің үлгілері: батырлар жыры, тұрмыс-салт жыры, тарихи жырлар. Жазба әдебиетінде эпостық жанрдың роман, повесть, әңгіме секілді түрлері бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, Атамұра, 1995.
2. *Әбдіраштық Жарасқаны*. Көңіл көкпары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 320 бет.
3. *Әбікен Е.* «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесі https://kitap.kz/audio-book/erbolat_abikenuly_pater_izdep_zhur_edik
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 бет.
5. *Әуезов М.* Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, (1998–2008).
6. *Әуезов М.* «Абай жолы», роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1990. – 620 бет.
7. *Бөкей О.* Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1996. – 498 бет.
8. *Бітібаева Қ.* Әдебиетті тереңдетіп оқыту: ХІХ ғасырдың ІІ жартысы, ХХ ғасыр. Оқу құралы, бағдарлама: Х, ХІ сыныптар. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы ҚР білім акад. Респ. баспа кабинеті, 2000. – 274 бет.
9. *Бітібаева Қ. М.* Әуезов туындыларын мектепте оқыту: Әдістемелік құрал. – Алматы: Мектеп, 2002. – 120 бет.
10. *Бітібаева Қ.* Әдебиетті оқыту әдістемесі: Педагогикалық оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы: Рауан, 1997. – 228 бет.
11. *Бітібаева Қ. М.* Әуезов шығармашылығын оқыту: Әдістемелік нұсқау. – Алматы, 1994. – 94 бет.
12. *Елеукенов Ш.* Замандас парасаты. – Алматы: Ғылым, 1977.
13. *Қабдолов З.* Таңдамалы шығармалар. ІІ том. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2003. – 528 бет.
14. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2010 жыл.
15. Қазақстан жазушылары. ХХ ғасыр. Анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 392 бет.
16. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер С., Жұмашева Қ. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 480 бет.
17. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1998.
18. *Майтанов Б.* Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 бет.

19. *Майтанов Б.* Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер. – Алматы: Жібек жолы, 2009.
20. *Мұқай Б.* «Өмірзая» романы. – Алматы: Жалын, 1998.
21. *Мұқай Б.* Таңдамалы шығармалар. V том. – Алматы: Ана тілі, 2008.
22. *Мұқай Е.* Баққожа. – Астана: Фолиант, 2008.
23. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 2011.
24. *Мырзалиев Қ.* Қызыл кітап. https://fictionbook.ru/author/k_adyir_myirza_li/k_yizyil_kitap/read_online.html
25. *Мырзалиев Қ.* Қызыл кітап. – Алматы: Жазушы, 1981. – 185 бет.
26. С. Балғабәев туралы//Біздің элита. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
27. <https://kitap.kz/author/350>
28. <http://adebiportal.kz/kz/authors/view/3352>

МАЗМҰНЫ

КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Оралхан Бөкей	
Атау кере (<i>повестен үзінді</i>)	7
Жарасқан Әбдірашев	
Дала, сенің ұлыңмын	40
«Кеңістік пен уақыт» бөлімі бойынша қорытынды	
сұрақтар мен тапсырмалар	55

ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Баққожа Мұқай	
Өмірзая (<i>романнан үзінді</i>)	58
Ерболат Әбікен	
Пәтер іздеп жүр едік (<i>әңгіме</i>)	92
«Заман шындығы» бөлімі бойынша қорытынды	
сұрақтар мен тапсырмалар	106

ФАСЫРЛЫҚ ТҰЫНДЫ

Мұхтар Әуезов	
Абай жолы (<i>бірінші кітап</i>)	110
Абай жолы (<i>екінші кітап</i>)	143
«Фасырлық туынды» бөлімі бойынша қорытынды	
сұрақтар мен тапсырмалар	175

ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ

Қадыр Мырзалиев	
Қызыл кітап (<i>поэмадан үзінді</i>)	178
Сұлтанәлі Балғабаев	
Тойдан қайтқан қазақтар (<i>екі бөлімді комедия</i>)	193
«Табиғат және адам» бөлімі бойынша қорытынды	
сұрақтар мен тапсырмалар	217
Глоссарий	219
Пайдаланылған әдебиеттер	221

О қ у б а с ы л ы м ы
Ақтанова Айман Советқызы
Жүндібаева Арай Қанапияқызы
Нұрлыбаева Жанар Нұрахымқызы

ҚАЗАҚ ӨДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика
бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық

Редакторы *А. Хасенова*

Көркемдеуші редакторлары *Н. Жээренчиев, Д. Сабитаева, А. Лұқманов*

Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*

Корректоры *Е. Амангелді*

Компьютерде беттеген *Э. Омарова*

ИБ №081

Теруге 15.03.2019 берілді. Басуға 08.06.2020 қол қойылды. Пішімі 70x90 ¹/₁₆.
Офсеттік басылым. Офсеттік қағаз. Өріп түрі «мектептік». Шартты баспа табағы 16,38.

Есептік баспа табағы 13,06. Таралымы 28 000 дана. Тапсырыс № 5166.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

Оглавление

page1
page2
page3
page4
page5
page6
page7
page8
page9
page10
page11
page12
page13
page14
page15
page16
page17
page18
page19
page20
page21
page22
page23
page24
page25
page26
page27
page28

page34

page35

page36

page37

page38

page39

page40

page41

page42

page43

page44

page45

page46

page47

page48

page49

page50

page51

page52

page53

page54

page55

page56

page57

page58

page59

page60

page61

page62

page63

page64

page69
page70
page71
page72
page73
page74
page75
page76
page77
page78
page79
page80
page81
page82
page83
page84
page85
page86
page87
page88
page89
page90
page91
page92
page93
page94
page95
page96
page97
page98
page99

page104
page105
page106
page107
page108
page109
page110
page111
page112
page113
page114
page115
page116
page117
page118
page119
page120
page121
page122
page123
page124
page125
page126
page127
page128
page129
page130
page131
page132
page133
page134

page139

page140

page141

page142

page143

page144

page145

page146

page147

page148

page149

page150

page151

page152

page153

page154

page155

page156

page157

page158

page159

page160

page161

page162

page163

page164

page165

page166

page167

page168

page169

page174
page175
page176
page177
page178
page179
page180
page181
page182
page183
page184
page185
page186
page187
page188
page189
page190
page191
page192
page193
page194
page195
page196
page197
page198
page199
page200
page201
page202
page203
page204

page209
page210
page211
page212
page213
page214
page215
page216
page217
page218
page219
page220
page221
page222
page223
page224